ASPECTEN UIT HET LEVEN EN DE LEER VAN

DR. MAARTEN LUTHER

Door

DIVERSE AUTEURS

Samengesteld Willem Westerbeke

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2012

INHOUD

VOORWOORD

1. VREUGDE EN BLIJMOEDIGHEID, Paul Scheurlen
(1) Luthers vreugde in de natuur
(2) Luther als vriend
(3) Luthers 'Tafelgesprekken' en humor
(4) Luthers zinspreuken en muziek
(5) Luther als opvoeder

2. ONDERRICHT HOE DE CHRISTENEN MET MOZES DIENEN OM TE GAAN, door Dr. M. Luther

3. LUTHERS VISIE OP WET EN EVANGELIE, Dr. J. van Genderen

4. LUTHER, Drs. K. Exalto

5. CALVIJN EN LUTHER, dr. W. Balke

6. LUTHERS LEER VAN WOORD EN GEEST, dr. C. Graafland

7. EEN BELANGRIJKE BEKENTENIS VAN LUTHER
H.A.J. Lütge, Herv. Predikant te Amsterdam

8. DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN, Gerard Ritter

9. 'DE JODEN EN HUN LEUGENS' TOEGELICHT, Dr. T.H.M. Akerboom

10. UITTREKSEL PREEK 8,
uit het Evangelie op St. Stefanusdag (26 december) Mattheüs 23: 34 - 39.
Door de samensteller

INDEX

VOORWOORD

Uw vaders, waar zijn die? En uw profeten, zullen zij in eeuwigheid leven? Zacharia 1: 5. Deze vraag stelt Zacharia, een van de laatste profeten van het oude verbond aan het volk van Juda en Israël. Een klein aantal mensen van de verstrooide stammen waren teruggekeerd naar hun land. Zacharia stelt hen deze vraag met een bedoeling. Om het eens eigentijds uit te drukken, Zacharia wil hiermee zeggen: 'Mijn volk, jullie zien de verwoesting en de chaos waarin het hele land verkeert. Als jullie nu iets willen bereiken dan moet je twee dingen goed onthouden.
Ten eerste, dat jullie voorvaders de God van Israel schandelijk beledigd hebben. Dat is de oorzaak van de verwoesting en verstrooiing.
Ten tweede, dat de Heere profeten tot hen zond om het volk te waarschuwen, met het doel om al die ellende te voorkomen.
Nu, jullie voorouders leven niet meer en de profeten evenmin. Alles wat de Heere door die profeten heeft laten voorzeggen werd vervuld. Ik weet niet wat jullie van plan zijn, maar één ding is zeker, als je net zo doen als jullie voorouders, steeds de profeten bekritiseren, verachten, vervolgen, plagen en daardoor Gods Woord verwerpt, dan kan ik je er wel van verzekeren dat jullie op dezelfde straffen moeten rekenen. Maar als je naar de profeten luistert, Gods woord navolgt en de Heere oprecht dient, dan kan ik je verzekeren, dat Israëls trouwe Verbondsgod met je zal zijn in dit leven en je na dit leven wandeling zal geven onder de hemellingen', enzovoort.

Wij leven in Europa. Onze voorvaders waar zijn die? En onze Reformatoren, een groot aantal knechten van de allerhoogste God, zullen die in eeuwigheid leven? Nee, ze zijn allen gestorven en hun graven zijn onder ons tot op deze dag. Gelukkig hebben wij nog veel mooiere dingen dan hun grafstenen. Wij hebben hun geschreven woorden, zoals Israel de boeken van de profeten in hun bezit hadden en in hun synagoge werden gelezen. Wij hebben die ook nog. Zeldzaam voorrecht! Waarderen wij het?

Het is eind 2012 500 jaar geleden dat Luther het licht van het evangelie, wat in zijn hart langzamerhand was opgegaan, in het openbaar begon te doceren en te preken. In augustus 1513 begon Luther met zijn colleges over de Psalmen. Na Pasen 1515 maakte hij een begin met zijn colleges over de Romeinen. In 1516 volgde de brief aan de Galaten. En dan volgt die beroemde daad: *31 oktober 1517 laat Luther zijn 95 stellingen aanplakken op de slotkapel te Wittenberg.*
Deze bazuinstoot, als een publiek begin van de Reformatie in Duitsland, vond niet alleen daar plaats. Ook in Zwitserland brak het Evangelielicht in diezelfde tijd door, voornamelijk door de prediking van Zwingli. In een groot deel van Europa werd in het begin van de 16e eeuw een sterke beweging waargenomen om de rooms-katholieke kerk te hervormen. Men verlangde naar een vrij concilie, waarin niet de paus, maar oprechte geestelijken een doorslaggevende stem zouden krijgen. Waarin niet in de eerste plaats de leer moest hervormd worden, maar voornamelijk het schandelijk leven aan het pauselijk hof, van kardinalen en bisschoppen en allerlei geestelijken in diverse rangen en standen.
Luther gaf zijn eerste krachtige stoot tot Reformatie in leer en leven beide, met zijn 95 stellingen te publiceren in Wittenberg. Niet minder krachtig en vruchtbaar waren zijn pittige geschriften die de eerste 10 jaar daarna van de persen rolden. Zijn boeken werkten als een bliksemstraal en donderslag door heel Duitsland, Bohémen,

Zwitserland, Italië, Spanje, Frankrijk, de Zuidelijke- en Noordelijke Nederlanden, Denemarken, Scandinavië en Groot-Brittannië. Het is niet gemakkelijk te beschrijven hoeveel nut deze boeken onder het volk hebben gedaan. Op de grote dag van Christus' terugkeer om alle mensen te oordelen zal het pas openbaar worden welke vruchten het zaad heeft voortgebracht wat Luther heeft gestrooid. Hoewel andere godgeleerden de fakkel van Gods Woord overnamen, was Luther degene die de toorts van het Evangelie zonder menselijke verdiensten, voor het eerst ontstak.
Paulus zegt, dat hij als een wijs bouwmeester het Fundament *Jezus Christus* had gelegd en dat anderen daarop bouwden. 1 Korinthe 3. Dat kon Luther ook zeggen. Paulus zegt bovendien, 'dat hij zijn medehelpers tot de gemeenten zond om te voltooien wat aan zijn werk ontbrak'. Luther kon dat nazeggen.
En wij kunnen het ook zeggen in een ruimere betekenis. Wat bij Luther ontbrak en waarin de Augsburgse Confessie tekortschoot, daarvoor zond de grote Koning van de kerk herders en leraars met andere gezichtspunten, die in sommige leerstellingen met dieper inzicht in de Heilige Schrift bedeeld waren.
Luther spreekt nog nadat hij gestorven is. Zijn verklaring over de brief aan de Galaten noemt de van God geleerde William Huntington *een godsgeschenk voor een schuldig geweten.* Huntington prijst in één adem het Genadeverbond aan, beschreven door Thomas Boston, een Schots theoloog als een uitnemend boek. De ene theoloog vult de ander aan. Dat geldt trouwens voor allen die serieus aan het kerkelijk leven deelnemen. Paulus legde het fundament en een ander bouwde daarop. Maar let op, laat iedereen toezien hoe hij daarop bouwt. Alle hout, hooi en stoppelen verbranden, terwijl paarlen, goud en kostbare gesteente de vuurproef zullen doorstaan.
De grote vraag is, *wat wordt er nu gebouwd op het Fundament Jezus Christus en Die gekruist?* Hieraan toegevoegd, wie waardeert en bemind de kernpunten van Luthers leer, *rechtvaardig voor God door het geloof alleen zonder enige wettische werken?* Wij kunnen wel onze Gereformeerde Confessie vasthouden; maar de kern beleven en ervaren zoals de Reformatoren en hun geloofsgenoten dat deden, is nog wel iets anders. Zij belijden hun geloof en nu geloven velen hun Belijdenis. Geloof en beleving in de landen waarin Luthers invloed zo groot geweest is en de Augsburgse Confessie gestalte kreeg in het dagelijks leven, is heel ver weg. En misschien is er juist in Nederland nog de meeste aandacht en respect voor Luthers erfenis.

In dit boek staan 10 korte studies beschreven over diverse aspecten in Luthers leer. De schrijvers komen uit diverse kerkelijke denominaties, waarvan een aantal de Gereformeerde belijdenis zijn toegedaan. De schrijvers tonen hun respect voor de grote Reformator. De onderwerpen zijn zo divers mogelijk, om een beeld te krijgen van de spontane, oprechte en openhartige Maarten Luther. Sommigen ervan zijn geschreven ter gedachtenis van de 500-jarige geboorte van Luther, in 1983.
Dit boek wil een voorproefje zijn op de 500-jarige herdenking van de Reformatie. Hoe groot het werk van de Reformatie ook is geweest, de Reformatie wordt niet herdacht bij een bijzonder optreden van Zwingli, Bullinger, Calvijn, Farwel, Guido de Bres, John Knox of Hooper, maar bij Luthers optreden op 31 oktober 1517.
Die de historie van Luthers leven en werk bestudeert krijgt begrip voor dit bijzondere feit, hoe eenvoudig en simpel het ook schijnt. Geen oorlogsgeweld, niet door kracht of geweld, *maar door Mijn Geest zal het geschieden.* Een kleine zaak met grote gevolgen. Hoe klein is onze tong, maar ze werkt grote dingen uit. Één speerstoot van één soldaat op Golgotha opende de Fontein tot verzoening *van een schare die niemand tellen kan.* Was het zo'n bijzonder zeldzaam soldaat? Nee, zo gewoon als ieder ander. Maar o wonder, wonder boven wonder: wat de duivel en de mensen ten

kwade bedoelden, daardoor werkte God en Vader Zijn almacht en liefde uit.
Wij leren Luther kennen als mens, begenadigd mens, als kind en knecht, als theoloog en Hervormer, maar ook als zondaar, als eigenzinnig man die niet beter was dan zijn naaste. Maar de Heere had hem lief. Christus gebruikte hem als een krachtig instrument om grote dingen te doen. En toen zijn werk klaar was zei Hij tot hem: *Kom in, gij gezegende van de Vader, beërft het Koninkrijk dat voor u is weggelegd van voor de grondlegging der wereld.* Het geldt van Luther wat Daniel zegt in hoofdstuk 12: 3: *De leraars nu zullen blinken als de glans van het uitspansel en die er velen rechtvaardigen als de sterren, altoos en eeuwig.*
Als Christus terugkeert op aarde zal Luther met zijn mede-reformatoren en de apostelen van Jezus Christus zitten op tronen oordelende de geslachten en de mensen die hun leer gehoord en gelezen hebben, hetzij ten voordeel of tot een eeuwig oordeel. Duitsland en Europa *zullen weten dat er een profeet in hun midden is geweest!*
De trouwe Verbondsgod zegene de boeken en de preken van Luther die gepubliceerd worden met het oog op de 500-jarige herdenking van de Reformatie. En het grootste voorrecht zou wezen dat de getuigen van Christus - die niet alleen lichamelijk dood zijn maar hun geestelijk getuigenis is ook verreweg dood op aarde - opnieuw zullen opstaan, of in hun opvolgers, om het eeuwig Evangelie van Jezus Christus, De zoon van God opnieuw te preken. Openbaring 11. Deze wereldwijde opwekking en Reformatie is beloofd in de Schrift, is verankerd in Gods beloften, is verzegeld door de Getuigen in de hemel. En Die het beloofd heeft is Getrouw.

Middelburg, 31 oktober 2012

1. VREUGDE EN BLIJMOEDIGHEID

(1) Luthers vreugde in de natuur[1]

Als wij willen verstaan welk een groot geschenk aan de wereld in Luther is gegeven, dan mogen wij de vraag, die eigenlijk het leven van Luther heeft beheerst, niet voorbij zien. Welke was dat? Luther verlangde niets anders dan een genadig God. Die genadige God heeft Luther gevonden in Jezus Christus. Deze stralende gebeurtenis heeft een vrede en vreugde zonder weerga over zijn ziel gebracht. Daarom was er beslist niets anders mogelijk, dan dat de godsdienst voor Luther de bron van zijn vreugde werd. De vrolijke Luther is juist de vrome Luther, en daarmee tot in het geringste toe de gehele Luther. Welk een rijk gemoedsleven de man met zijn scherp verstand en zijn krachtige wil bezeten heeft, dat hebben wij tot nu toe steeds weer kunnen bemerken.
Dat komt ook hierin uit, dat Luther een grote natuurvriend geweest is. Wel zijn de stormen, die sedert die laatste dag van oktober 1517 in het leven van Luther gewoed hebben, in de kloostertuin te Wittenberg niet onopgemerkt voorbij gegaan. Niemand, die er een hand naar uitstak. Hij lag daar net zo vereenzaamd als de kloostercel van een monnik. Het "bestormen" van de paus was toen immers het belangrijkste, het verrichten van en niet het bespiegelend, vreedzame werk in de kloostertuin.

Maar met de zomer van 1525 braken er ook door het huwelijk van Maarten en Käthe betere dagen aan. De werkzame Käthe, die zelf ook een geestdriftig en energiek liefhebster van tuinieren was, veranderde de woestijn in een klein paradijs. Hoe zal Spalatinus ervan hebben opgehoord, toen zijn vriend hem zulke ongewone dingen schreef als: "Ik heb een tuin aangelegd en een put gemaakt. Kom, en ge zult met lelies en rozen omkranst worden."
Het is bij deze éne tuin niet gebleven. Zoals wij reeds vernomen hebben, kwamen er in de loop van de jaren nog meer stukken grond bij. Ook al had Luther tegen de eerste aanwinst bezwaren gehad, toch waren de tuinen voor hem tot op hoge leeftijd geliefde plaatsen voor ontspanning. Wanneer het hem binnen de vier muren van zijn studeerkamer, waarin diepe gedachten in hem omgaan te benauwd wordt, dan gaat hij naar buiten en naar de tuin, onder Gods open hemel: "Wanneer satan met zijn klauwen woedt, dan zal ik hem desondanks uitlachen en de tuinen, die zegeningen van God, beschouwen, en er tot zijn eer van genieten", zo schrijft hij eens. En later beklaagt hij zich bij zijn vriend Jonas: "Wij worden, vooral Mr. Filippus en ik, tot vervelens toe met verzoeken en allerlei zaken overladen, terwijl ik toch als een oud en uitgediend man in deze (lente)dagen liever genieten zou van de wonderen van God, die men in de tuin aanschouwen kan, in wat de bomen, de bloemen, de planten en de vogels ons leren."
Aan deze wonderen schenkt Luther met een open oog aandacht, terwijl hij overal de geheimen van de natuur naspeurt en er tot zijn eigen nut over nadenkt. Soms graaft, griffelt (manier van enten, vert.), en ent hij zelf. Het is voor hem een "wonderwerk van God, dat de hele stam zich naar de kleine twijgjes en knopjes richt, hoewel het toch billijker zou zijn, als de twijgjes zich regelden naar de stam." Hij verheugt zich, wanneer hij voor zijn Käthe allerlei goede zaadsoorten te pakken kan krijgen. In veel brieven aan buitenlandse vrienden komt een desbetreffende wens voor. Met name moet daarbij Link te Neurenberg het bij hem ontgelden. Reeds in de eerste winter van

[1] Paul Scheurlen, ***Luther onze huisvriend.*** Uitgave 1ste druk 1923, geïll. Nieuwe druk De Banier.

zijn huishouding verzocht hij deze gedienstige vriend om hc m voor de komende lente zoveel mogelijk van de beloofde, verschillende zaden te zenden, hij verwacht ze met groot verlangen. Zijn voormalige kloosterbroeder Joh. Lange verzoekt hij om een zending van de grote Erfurter radijzen en om zaad daarvan. Ja, zijn proeven op het gebied van de tuinbouw zijn zo bemoedigend, dat hij omstreeks het Kerstfeest van 1527, bij een tweede bestelling aan Link, schertsend meedeelt: "Als ik in leven blijf, dan zal ik tuinman worden." "Ik zou die radijzen graag", zo schrijft hij aan Lange, "als een soort wonder aan onze mensen laten zien, tot eer van uw tuingrond."

Maar ook zijn tuingrond mag gezien worden: "fruit en perziken" verschijnen dikwijls op tafel, en eveneens kersen en Borsdorper appels. Vele daarvan kwamen niet langs omwegen in handen van de kinderen. Maar als deze zich eens vergrepen aan het fruit, beschouwde de vader dat niet als een doodzonde. Of hij ook met de teelt van moerbeien en vijgen zulk een goed resultaat bereikte als met die van radijzen, worden wij niet gewaar.
Op een keer kan hij hertogin Elizabeth van Brunswijk er een indruk van geven. Hij zendt haar, als dank voor een geschenk, planten van moerbei- en vijgenbomen, zoveel als hij er toen van bezat. Overigens heeft hij niets zeldzaams. Zullen wij niet eens met onze Luther door de tuin heen lopen? Welk een opgewekte, onderhoudende, leerzame gids is hij! Hij maakt ons zo vriendelijk opmerkzaam ook op de kleine, verborgen schoonheid. Zich verheugend in de Schepper, geniet hij van het stille, verborgen viooltje, want "wanneer een mens van harte vrolijk is, dan maakt een klein boompje hem blij, zelfs een mooi bloempje of struikje", terwijl iemand, die treurig is, "geen boom goed beschouwen kan." Wij komen bij de koningin van de bloementuin. Luther neemt een roos in de hand, spreekt over haar pracht, en snuift haar geur in. "Wanneer een mens ook maar één enkele roos kan maken, dan moest men hem een keizerrijk schenken." En zij is slechts één onder vele. "Waarlijk, wie kan begrijpen, hoe God uit de dorre aarde zo velerlei bloemen voortbrengt, zó schoon van kleur en liefelijk van geur, dat geen schilder of apotheker die zo zou kunnen maken? Daarenboven kan God groene, gele, rode, bruine en allerlei andere kleuren uit de aarde voortbrengen."
De bijtjes zoemen over de kleurige bloemkelken. Wij zijn in de nabijheid van de bijenkorven van Käthe. Van hen krijgt niet slechts de huisvrouw de kostelijke zoetigheid voor haar lieve, kleine lekkerbekjes, maar ook weet haar heer daaruit de honing van kostbare wijsheid te trekken. Wat zijn de bijen toch "kieskeurige diertjes", die "geen stank kunnen verdragen, zulk een zuiver werk leveren, en zulk een aanzienlijke politiemacht erop na houden. Een bijtje is een klein diertje, het maakt zoete honing, maar toch heeft het ook een angel. Zo heeft een priester de liefelijkste troostwoorden, maar wanneer hij om billijke redenen tot toorn geprikkeld en aangedreven wordt, dan bijt en steekt ook hij de schuldigen." Wij zien zelfs een hele zwerm, die "vanuit de bijenkorf zijn koningin naar een tak van de boom begeleid heeft. Hoe wonderlijk", merkt Luther op, "zijn de werken van God. Wij hebben hier een beeld van de Kerk. De koningin zonder angel stelt Christus voor, Die de Zijnen om zich heen vergadert, opdat zij Hem aanhangen. Wanneer echter de koningin weg is, dan gaat de hele zwerm te gronde. Zo ook de Kerk zonder Christus."
Wij gaan verder en komen bij een amarant. Luther ziet in die bloem een beeld van de Kerk, die zich ook wil laten afbreken en plukken, dat is: "Zij is gewillig en aan God gehoorzaam onder het kruis, zij is er geduldig onder, om daarna weer lustig te groeien en toe te nemen, dat is: Zij heeft daarvan het grootste nut en plukt daarvan de meeste vrucht, namelijk dat zij God recht leert kennen en aanroepen, vrijmoedig haar leer belijdt, en veel schone en heerlijke deugden voortbrengt. Het lichaam, de stam, blijft

tenslotte heel en kan niet uitgeroeid worden, ook al raast men tegen enkele leden en al rukt men die eraf. Want zoals een amarant, een duizendschoon, niet verwelkt en niet verdort, zo kan men ook nooit de Kerk verdelgen en uitroeien. Wat is wonderlijker dan de amarant? Wanneer zij wordt besprengd met water, of daarin wordt gelegd, dan wordt zij weer groen en fris, alsof zij uit de doden is opgewekt. Daarom moeten wij er niet aan twijfelen, of de Kerk zal nadat zij door God uit de doden is opgewekt, weer levend tevoorschijn komen, en de Vader van onze Heere Jezus Christus, eeuwig loven, roemen en prijzen."
Wij zijn nu bij de moestuin van Käthe aangekomen. Luther weet, dat hij zijn meesteres een genoegen doet, wanneer hij in het voorbijgaan wat schadelijke insecten opruimt. Het mooie uiterlijk van de rupsen staat in tegenstelling tot hun ware wezen. Daar moet de duivel achter zitten: "Ik geloof, dat de duivel ze mij bezorgd heeft. De rupsen hebben mooie zilveren en gouden strepen, zij glanzen en lijken wel aardig, maar inwendig zitten zij vol gif." Hun aanblik roept bekende herinneringen op uit zijn leven: "Zo is ook de paus prachtiger dan de keizer, maar ook slecht als de duivel."
Luther bewondert de bomen, die "zoveel aanvechtingen moeten doorstaan, evenals een goed christen. Stormen, hagelbuien, rupsen. Toch moet de boom er doorheen en vruchten voortbrengen."
Verder leidt ons de weg naar de visvijver in de tuin. "Hoe bijzonder kunnen de vissen kuitschieten, zodat één van hen er wel duizend voortbrengt." Overal predikt de natuur aan de reformator de almacht, wijsheid en goedheid van de Schepper, op Wie wij ons vertrouwen mogen stellen.
Luther ziet dat de natuur in een zinrijke betrekking staat tot de mens en het Rijk van God: "In alle, ook in de allerkleinste schepselen, en zelfs in hun kleinste leden, ziet men duidelijk de almacht van God en Zijn grote wonderdaden uitstralen. Want welk mens, hoe machtig, wijs en heilig hij ook is, kan uit een vijg een vijgenboom of een andere vijg maken? Of uit een kersenpit een andere, of zelfs een kersenboom maken? Of ook weten, hoe God alles maakt, laat groeien en in stand houdt?" Op zijn reis naar Rome, in de winter van 1510 op 1511, had het de monnik reeds zo wonderlijk geschenen, "dat op de harde steenrotsen de aller-schoonste olijfbomen" groeien. Des te wonderlijker is het voor hem, dat God "uit deze stenen goede wijn en kostelijk koren" geeft.
Wanneer hij zich met liefde verdiept in het kleinste schepsel van God, dan is zijn kijk op de natuur toch ook zo heerlijk helder en nuchter. Bij het zien van de kudden, die weiden op het veld, zegt hij: "Daar gaan onze predikers, de melkdragers, de boterdragers, de woldragers, en de kaasdragers, die ons dagelijks prediken, dat wij op God als onze Vader moeten vertrouwen. Ons huis, onze hof, onze akker en onze tuin, en alles, is vol van Bijbels, omdat God door Zijn wonderwerken niet slechts predikt, maar ook onze ogen opent, onze zintuigen beroert, en tegelijk ons hart verlicht, als wij dat willen, opdat wij zouden zien en opmerken."

De geleerde doctor maakt zich tot een toegewijd leerling van de grote meesteres, de natuur. Eens rijdt hij over een weide. Uit een diepzinnige overpeinzing ontwakend, zegt hij: "Nu pas schiet mij de juiste en eigenlijke betekenis te binnen van het woord, dat God in een van de boeken van Mozes spreekt tot de kinderen Israëls (Ex. 3 : 8): "Ik zal u een land geven, dat vloeit van melk en honing", dat is: Alles wat bij dit leven behoort, zal dit land overvloedig verschaffen. Bedenk eens, welk een nut en voordeel alleen al de weiden opleveren, want die weiden geven ons melk, boter, kaas, braadvlees en wol. Moeten wij ook niet erkennen, dat de majesteit van God zich zelfs in de kleinste en geringste schepselen heeft afgetekend, zodat ons verstand Hem moet

zien, tasten en voelen als de Schepper van de wereld, en tevens als de Onderhouder van alle schepselen, Die alles rijkelijk te genieten geeft? O, die ellendige blindheid en dat grote ongeloof van ons, waardoor wij zo iets niet zien en niet geloven, en het zelfs niet als een gave van God erkennen, en Hem er nooit voor danken! Een tijd geleden kon ik het vers in het lied van Mozes niet verstaan, waarin in Deut. 32 : 13 gezegd wordt: 'God deed hem honing zuigen uit de steenrots', maar op de rotsen groeien gras en bomen, daar zetten de bijen zich op de bloemen en de bloesems, zuigen het sap eruit en maken er honing van."
En wat de scherpe waarnemer ziet, dat neemt hij ook in zich op, en wat hij daarvan heeft geleerd, dat verandert in zijn hart in een onderwijzing. Zo zegt Luther in een preek: "Wanneer wij in een tuin zijn en de bloempjes beschouwen, dan zullen wij daarin ook een voortreffelijke doctor vinden, die ons graag de uitnemende kunst wil leren, dat wij op God vertrouwen en van Hem alles goed verwachten. Want er staan bloempjes van allerlei kleur en op het aller-schoonst versierd, zodat geen keizer of koning hen in pracht gelijk is. Want het sieraad van deze alle is een dood ding. Maar een bloempje heeft zijn kleur en schoonheid van nature en omdat het leeft, en het is niet van mening, dat het lukraak opgroeit. Want als het niet door God bijzonder geregeld en geschapen was, dan zou het nooit mogelijk zijn, dat het éne zo op het andere leek, en dezelfde kleur, bladeren, aantal bladeren, adertjes, inkepingen en afmetingen had. Als God nu zoveel werk heeft gemaakt van het gras, dat alleen maar bestaat, opdat het gezien zou worden, en het vee er heerlijk van genieten zou, is het dan geen zonde en schande, als wij er nog aan twijfelen, of God ook ons wel kleding verschaffen wil?"

De arbeid van de landman heeft de bijzondere belangstelling van de boerenzoon. Hij acht die niet alleen zo hoog om zijn aartsvaderlijke, eerbiedwaardige ouderdom, maar ook, omdat de betrekking tot de godsdienst daarin het schoonste blijkt. Een boer is immers direct afhankelijk van God, en zo geheel op het vertrouwen en hopen op God aangewezen: "De akker bebouwen is een uitnemend werk, dat God bevolen heeft. De akkerbouw is een goddelijk beroep, de goede patriarchen hebben dit beroep ook uitgeoefend, want hierdoor komt het voedsel rechtstreeks uit de hemel. Het is afhankelijk van de hemel. God moet op de juiste tijd zonneschijn en regen geven. En wanneer dan het dorstend aardrijk het vocht ontvangt, dan geeft God ons daarmee wat vele honderdduizenden guldens waard is. Dan regent het tarwe, haver, gerst, wijn, groente, knollen, gras en melk. Let er dus op: Het werk van de boeren is het meest blije en hoopvolle, want oogsten, ploegen, zaaien, planten, enten, maaien, snijden, dorsen, hout kappen, dat alles doet veel verwachten."
Het wonder van de lente is voor Luther steeds weer wat groots, een eerbiedwaardig zinnebeeld van het heilige wonder van de opstanding. Diep denkt hij na, als hij de bomen beschouwt. "Hoe schoon en liefelijk bloeien zij, botten zij uit en worden zij groen." Vol bewondering spreekt hij: "Geloofd zij God, de Schepper, die in de lente uit doodse en verstorven schepselen alles weer levend maakt! Daarin hebben wij een prachtig beeld van de opstanding. De winter is de dood, maar de zomer is de opstanding uit de doden, omdat dan alles weer levend en groen wordt! De zaadkorrel leert ons, dat God ons zo in de winter laat begraven en vergaan, opdat wij in de zomer weer te voorschijn zullen komen, veel schoner dan de zon, alsof het graf geen graf is, maar een mooie kruidentuin, waarin schone anjers en rozen zijn geplant, die in de liefelijke zomer daaruit zullen opbloeien. Een landman zou van zijn akker een prachtige Bijbel kunnen maken, en door bestudering van het zaad, als hij dat zaait, het artikel kunnen leren: Ik geloof de opstanding uit de doden, en zeggen: Dit koren, dat

ik nu zaai, zal zijn wezen verliezen, maar hierna zal er een mooie, groene halm uit groeien, die net zo lang is als ik ben, en dertig, zestig, ja, honderd korrels voortbrengen; en uit de boom, die ik nu in de aarde leg, zal een stengel opgroeien, die jonge, verse bonen zal voortbrengen. Dit is mijn dierbaar boek, waarin ik studeer, en waaruit ik leer, dat mijn lichaam, dat in de aarde gelegd en begraven wordt, een mooi, levend lichaam zal worden."

In de kloostertuin stond nog steeds de oude perenboom, waaronder Staupitz er bij Luther eens op aangedrongen had, om doctor in de theologie te worden, waartegen de bescheiden man wel 15 redenen aanvoerde, want hij was slechts "geneigd om in een hoek te kruipen." Welk een bont, opgewekt leven was er nu in die tuin, waar kippen, duiven, en ganzen tussen de kinderen trippelden, en uit de nabij gelegen stallen het knorren van de varkens, het loeien van de koeien en het stampen van de paarden gehoord werd. Luther was een groot dierenvriend. Met een mengeling van humor en melancholie kijkt hij naar het behaaglijk neerliggende varken. Wie zou niet liever daarmee willen ruilen, dan voortdurend een angstig gevoel te hebben voor de dood? "Want een zeug ligt op haar veren bed, op de weg, of op de mesthoop, rust veilig, snorkt zacht, slaapt zoet, vreest geen koning of heer, geen dood of hel, geen duivel, noch voor de toom van God, en leeft zo volkomen zonder zorg, dat zij er zelfs niet aan denkt, dat zij zemelen kan vinden. En wanneer de keizer van Turkije met alle macht en woede zou komen opzetten, dan zal zij wel zo trots zijn, dat zij voor hem geen haar overeind zou zetten. Als men haar zou opjagen, dan zou zij wel knorren en, als zij spreken kon, misschien zeggen: Dwaas, wat ga je te keer? Je hebt het voor geen tiende deel zo goed als ik, en je leeft nooit eens één uur zo veilig, kalm en rustig, als ik voortdurend leef, al was je nog tienmaal zo groot en rijk."

Tot minder zwaarmoedige beschouwingen komt Luther door de aanblik van de aardige kuikentjes, die zo juist uit het ei gekropen, vrolijk achter de klokhen voortrippelen. "Wanneer men een kuikentje, dat op dit ogenblik uit de dop gekropen is, weer erin zou willen doen, dan zou dat niet mogelijk zijn. Beschouw dat kuiken eens, hoe precies het past in het ei. Wanneer wij zulk een ei nooit gezien hadden, en er ons een gebracht werd uit Calcutta, dan zouden wij allen er ons over verwonderen en verbazen. Geen filosoof, noch een geleerd natuurkundige, kan met zekerheid de oorsprong van zulke schepselen aanwijzen en ons duidelijk maken, hoe het daarmee toegaat, en hoe zij geschapen worden. Alleen Mozes toont het aan, als hij zegt: "En Hij (God) sprak en het was er; Hij gebood, en het stond er."

Vooral de vogelwereld brengt hem tot diepzinnige beschouwingen. Een mus, die zijn jongens eens bij hem brengen, spreekt hij aan als een Franciskaan; en met een blik op de in al zijn onbeduidendheid toch vrijpostige kameraad, zegt hij van deze monniken, die hij niet genegen is: "Onder de schijn van bijzondere heiligheid en nederigheid waren zij hoogmoediger dan alle keizers, en hebben zij de meeste leugens bedacht. De mussen zijn de geringste en meest vrije vogels, en toch bezitten zij de grootste heerlijkheid. Zij hebben het 't hele jaar door elke dag zeer goed en tevens richten zij de grootste schade aan.
In de winter zitten zij in de schuren en op de korenzolders; in de lente eten zij het zaad op van het veld, en zo ook de planten en gewassen; in de oogsttijd hebben zij eveneens genoeg te eten op het veld; in de herfst doen zij zich te goed aan de wijngaarden en het fruit. Daarom zijn zij het waard, dat zij op allerlei manieren vervolgd worden."

Het is merkwaardig, dat Luther ook de zwaluwen niet mag lijden. Zij doen hem denken aan de praatzieke predikheren, die over hun witte rok een zwarte pij dragen. Maar de koekoek, die "zijn moeder, de grasmus, opeet is er een voorbeeld van, hoe de dwepers de ware, zuivere leer onderdrukken."
Een andere keer is hij voor hem een gelijkenis van de paus: "Waar de leeuwerik is, daar is ook de koekoek graag. Want hij meent, dat hij duizendmaal beter kan zingen dan de leeuwerik. Zo zetelt ook de paus in de Kerk, en daar moet men luisteren naar zijn gezang, waarmee hij de Kerk overstemt. Maar evenals de koekoek toch nog ergens goed voor is - hij kondigt immers aan, dat de zomer nabij is - zo is de paus er nuttig voor, dat hij ons verkondigt, dat de jongste dag niet ver meer is."
Met altijd weer nieuwe verrukking luistert Luther naar het lied van de zangvogels. Het is voor hem zo iets als een beetje hemelvreugde. Met welgevallen rust zijn oog op de gevederde zangers die voor zijn aandachtig luisterend hart een zeer prachtige preek houden.
Op een avond ziet hij, dat een vogeltje ter nachtrust op een twijg gaat zitten. "Dit vogeltje", zegt hij, "heeft zijn avondmaal gehouden en wil hier heerlijk veilig slapen. Het maakt zich volstrekt niet ongerust, is niet bezorgd voor de dag en het onderdak van morgen, zoals David het zegt: 'Wie in de schuilplaats van de Allerhoogste is gezeten, zal vernachten in de schaduw van de Almachtige'. Het zit tevreden op zijn twijgje en laat God zorgen." Ja, voor zulke vogeltjes, die ons op zulk een liefelijke wijze onderrichten in het vertrouwen op God, mochten wij onze hoed afzetten en zeggen: "Mijn lieve heer doctor, ik moet echt erkennen, dat ik de kunst niet machtig ben, die gij machtig zijt. Ge slaapt de gehele nacht zonder zorgen in uw nestje. Des morgens staat ge weer op, ge zijt vrolijk en goedsmoeds, ge gaat op een boompje zitten, en zingt, looft en dankt God; daarna zoekt ge uw voedsel en ge vindt het!"
Het vogeltje kan zijn zorgen loslaten, en het gedraagt zich in dat geval als een levende heilige, en toch bezit het geen akker of schuren, geen kasten of kelders; het zingt, looft God, is vrolijk en goedsmoeds, want het weet, dat er Eén is, Die zorgt. Wij kunnen arbeiden, het veld bebouwen, de vruchten inzamelen, opstapelen en bewaren, totdat wij ze nodig hebben. Toch kunnen wij dat schandelijk bezorgd-zijn niet nalaten! De lieve vogeltjes vliegen door de lucht, zomer en winter, zij zingen en zijn vrolijk, kennen geen kommer en zorg, terwijl zij toch niet weten, waar zij morgen hun eten vandaan moeten halen, maar wij, ellendige gierigaards, kunnen het bezorgd-zijn niet laten, ook al hebben wij zolders en schuren vol, en al zien wij het koren zo rijkelijk op het veld groeien. Zie, zo maakt Hij de vogeltjes tot meesters en leraars, om ons te leren, dat een machteloze mus tot onze grote, eeuwige schande in het Evangelie een plaats kreeg als de doctor en prediker voor de meest wijze mensen."
Daarmee bedoelt de Heere echter niet, zegt Luther op een andere plaats, dat wij niet moeten arbeiden, maar Hij wil door dit voorbeeld de zorg van ons wegnemen." Toch moet een vogeltje ook arbeiden en uitvliegen om voedsel. Onze Heere God wil het voeden, maar niet het eten in zijn nest werpen. Zo moet gij ook te werk gaan, wees godvruchtig en ijverig in uw arbeid, en laat God er verder voor zorgen, hoe Hij in uw levensonderhoud wil voorzien."
Deze rijkdom van God, die zich in de schepping openbaart, stemt het hart van Luther tot diepe bewondering en eerbiedige dank. Hij is van mening, "dat er geen mens op aarde is, die de kosten zou kunnen betalen, die God dagelijks alleen al aan het onderhoud en de voeding van de onnutte vogels besteedt. En ik geloof zeer beslist, dat de koning van Frankrijk met al zijn rijkdom, cijns en rente niet zou kunnen betalen wat alleen nog maar aan de mussen besteed wordt. Wat moet ik dan wel van het voedsel van de andere vogels zeggen, zoals raven, kauwen, kraaien, sijsjes, putters en

vinken? Als God nu de vogels zo rijkelijk en overvloedig voedt, wie zou er dan nog aan twijfelen, of God wel aan de mens zijn onderhoud, voedsel, deksel en alle nooddruft zal verschaffen? Niemand kan dit begrijpen. Niettemin blijft het waar: De wonderen van God gebeuren niet, opdat wij ze zullen beoordelen en begrijpen, maar opdat wij daardoor zullen geloven en vertroost worden.
Begrijp maar eens, als ge daarvoor knap genoeg zijt, hoe aan zulk een kleine steel zo'n grote appel, peer of kers groeien kan, en soortgelijke veel kleinere wonderen. Laat God werken en geloof; matig u niet aan om Hem te vatten of te begrijpen." Als de rijkdom van Gods goedheid - Die "de straf op de zonde zó verlicht en verzacht heeft, dat er meer dieren zijn, die voor ons nuttig en dienstig zijn, dan zulke, die schade aanrichten" - jegens ons, gevallen mensen, zo groot is, hoe moet het dan eertijds wel in het verloren paradijs geweest zijn? Wanneer Luther in de aanschouwing van de majestueuze zonsopgang verzonken is, waarbij hem het Psalmwoord van de held, die zijn pad loopt, duidelijk wordt, dan zegt hij: "Ach, lieve Heere God, als wij in het paradijs gebleven waren, dan hadden wij de zon met strakke ogen kunnen aanschouwen, maar door de val van Adam is alles bedorven. En toch is het een grote, hoge eer, die ik terecht en met een grote vreugde moet aannemen, dat ik een schepsel en een werk heet en ben van de enige en hoogste God. Ik ben een mens, en dat is een hogere titel dan dat ik een vorst zou zijn. Is alle schoonheid van de aarde, is de zegen, waarin ik mij verheug, niet als een beeld, een profetie van de veel grotere, toekomstige heerlijkheid? Heeft onze Heere God dit vergankelijke, tijdelijke rijk, namelijk de hemel en de aarde, en alles wat daarin is, al zo schoon geschapen, hoe veel schoner zal Hij dan wel dat onverderfelijke, eeuwige rijk maken!"
Aan die nieuwe schepping zullen, zoals Luther dat met een eenvoudig hart zegt, ook de dieren deel hebben: "De nieuwe hemel en de nieuwe aarde zullen niet woest en ledig zijn, maar vol prachtige schepselen. Elk hondje zal zijn gouden, met edelstenen versierde halsband hebben, en aan elk haartje een pareltje." En in die wereld "zullen wij dan zelf vogeltjes met mooie, heldere ogen maken."

Zo is Luther ons een leidsman naar waar natuurgenot. Wie als hij zó de godsdienst tot het middelpunt van zijn leven maakt, dat hij kan zeggen: "In mijn hart heerst alleen en zal alleen heersen dit enige artikel, namelijk dat ik geloof in mijn dierbare Heere Christus, Die van al mijn geestelijke en godsdienstige gedachten, waarmee ik altijd bij dag en bij nacht mag bezig zijn, het enige begin, midden en einde is", die blijft bewaard voor de dwaalweg van mensen voor wie de toegewijde bewondering van de natuur de verloren gegane aanbidding van God vervangen moet.
Voor Luther is de natuur het prachtige gewaad van de Schepper, maar niet zijn hart. Wanneer hij dat gewaad met dankbare, innige vreugde aanschouwt, dat staat het voor hem vast: "Het is nog niet God recht kennen, als ge weet, dat Hij de Schepper van alle dingen is. Evenmin als ge een mens recht kent, wanneer ge weet welk kleed hij aan heeft, of hoe zijn gestalte is en hoe hij eruit ziet, want dat weten ook de redeloze dieren en het vee. Maar als ge weet wat er in zijn hart leeft, hoe hij gezind is, dan pas kent ge hem goed. Zo kennen zij, die van God niet meer weten dan dat Hij de Schepper van hemel en aarde is, God toch niet goed; zij kunnen Hem ook niet recht aanroepen, want omdat zij niet weten, hoe God gezind is, moeten zij twijfelen, wanneer zij bidden, en zij kunnen niet tot de conclusie komen, dat Hij hen verhoren zal."
Bij al het innig natuurgenot, waaraan Luther zich kon overgeven, had hij toch altijd de heldere, nuchtere kijk op de centrale plaats van de christelijke godsdienst, waarmee voor hem de alles beheersende levensvraag samenhing. Wij vinden bij hem dan ook

niets van dat half-dichterlijke, half-zalige, geheimzinnige dwepen met de natuur, waarmee de grote 'heilige van de middeleeuwen' de zon als zijn zuster, de maan als zijn broeder, en de vogels als zijn broeders en zusters met een liefde bijna gelijk aan die van een bruid, begroet. Luther zwelgt niet in het eerbiedig gevoel voor de schoonheid van de natuur, maar vanuit de blijde verwondering voor haar kunstige werkplaats komt bij hem dankbaarheid jegens God naar boven en het vertrouwen op God als de Schepper, die door Jezus Christus onze Vader is.

(2) Luther als vriend

Het samengaan van een ontvankelijk, diep gemoedsleven met een gezonde nuchterheid komt bij Luther ook uit in de ongekunstelde vriendschap waarmee Luther zijn collega's en vrienden toonde. Hij had het geluk, dat hij een groot aantal trouwe vrienden bezat, die innig aan hem verbonden waren. Hoe zelden is dit geluk de groten van de aarde gegeven. Is het dikwijls niet zó, dat hun aanwezigheid voor hun omgeving iets neerdrukkends heeft, dat de hun aangeboren en door geweldige daden bewezen heerszuchtige natuur hen ongenaakbaar maakt? Ja, dat zij niet zelden door hun norse houding afstoten wie hun met een oprecht hart hun vriendschap aanbieden?
Bij Luther niets van dat alles. Zijn ruim en vriendelijk hart bezat in de beminnelijkste vorm de eigenschap om zich in de gedachten en gevoelens van anderen in te leven. Trouw is voor hem de Duitse deugd bij uitnemendheid. In de hoogste mate was zij hèm eigen, die eens sprak: "Mij dunkt, dat er geen schandelijker zonden zijn dan leugen en trouweloosheid." Daarom had Luther een bepaalde aanleg voor vriendschap. Zijn onaantastbare zielenadel wist de mensen zó aan zich te binden, dat zij van hem niet meer konden loskomen. Melanchton heeft in zijn lijkrede dit geheim op schone en eenvoudige wijze tot uitdrukking gebracht: "Zijn hart was trouw en zonder bedrog, zijn mond vriendelijk en beminnelijk."

Van de weinige voorbeelden van vriendschap, die wij in de wereldhistorie kennen, mag de vriendschap van Luther en ***Melanchton*** als een van de voornaamste genoemd worden. Beiden, en met name Luther, zagen in hun verbond het werk van een hogere Macht, de hand van de voorzienigheid. En dit geloof gaf aan hun vriendschap de ware wijding. Die vriendschap kostte beiden een diepgevoeld afzien van elkaar. Hoe dikwijls moet Luther, toen de dwepers, gedurende zijn verblijf op de Wartburg, te Wittenberg de macht in handen wilden krijgen, bijna geen weg geweten hebben met de toegevendheid en de moedeloosheid van zijn vriend. Hoe dikwijls moet onder de onweersbuien, die over het werk van de Reformatie losbraken, en met name tijdens de Boerenoorlog zich zo lang ontlast hebben, de tere ziel van de geleerde gesidderd hebben. Hoe moet Melanchton toen door een bijna onweerstaanbaar verlangen aangegrepen zijn, om zich met zijn wetenschap van de schouwplaats van de historie, waar de stormen woedden, in de stilte terug te trekken.
God heeft echter niet gewild, dat de vrienden uit elkaar gingen. Dat hebben zij beiden erkend. En deze erkenning heeft hun verbond de vastheid gegeven, die alle verzoekingen trotseerde. Ondanks de pauselijke ban, die op zijn vriend rustte, en ondanks de rijksban, die hem getroffen had, is Melanchton aan Luther trouw gebleven, ofschoon hij naast hem toch altijd maar de tweede plaats innam. Deze trouw is slechts voor de Reformatie een niet te schatten zegen geweest, zij geeft ook van meester Filippus een prachtig getuigenis.
Anderzijds is de wijze, waarop Luther aan zijn vriend gehecht was, een teken van de

unieke ziele-grootheid van de reformator. Hoe ontroerend klaagt Melanchton in de herfst van 1521: "Nog steeds is onze Elia van ons weg, wij wachten en hopen op hem." Van welk een liefde voor een diep vertrouwen op het "arme, magere mannetje" getuigt het woord van Luther, dat hij eigenlijk maar de voorloper en wegbereider, Filippus daarentegen de geroepen voltooier van het grote werk zou zijn: "Ik ben geboren om tegen benden en duivelen te velde te trekken. Ik moet de kluiten en boomstammen opruimen, dorens en heggen weghakken; ik ben de grote boswachter, die de weg banen en bereiden moet. Maar Filippus rijdt er voorzichtig en rustig overheen, hij bebouwt en plant, zaait en begiet met blijdschap, en hiertoe heeft God hem rijkelijk zijn gaven gegeven. Als ik heenga", zo troost Luther zijn bezorgde vriend, "dan verliest het Evangelie niets, want gij overtreft mij daarin nu al en gij volgt mij op als een Eliza met twee delen van de geest van Elia." "Deze zal", zo lezen wij eens in een brief over Melanchton aan Spalatinus, "even veel tot stand brengen als vele Maartens met elkaar." En van de verering van zijn vriend getuigt dat andere woord: "Ik schaam mij niet om van mijn mening af te wijken, wanneer de geest van deze taalgeleerde een ander oordeel heeft, vanwege de goddelijke gaven, die God in dat vat heeft uitgestoten. Ik vereer in hem het werk van mijn God."
Niet, alsof Luther blind geweest zou zijn voor de zwakheden van Melanchton. Dweperij lag ook in zijn vriendschap verre van hem. Met onbevangen vrijmoedigheid, met eerlijke openhartigheid verkeerde Luther onder al zijn vrienden. Maar de goedhartige blik van de liefde, die hem eigen was, liet hem het goud zien, dat op de bodem van het hart van zijn Filippus lag, ook als die droevige pogingen om de vrienden te scheiden, niet wilden ophouden. De kinderlijke bescheidenheid en nederigheid van de geweldige van geest deden hem zonder afgunst steeds weer met verererende liefde prijzen wat niet slechts de universiteit, maar ook de wereld aan de geleerde Melanchton te danken had. Tot vleierij onbekwaam heeft hij aan de wetenschappelijke bekwaamheid van zijn vriend de erekroon uitgereikt.
Eens, zo bericht tafelgenoot Lauterbach, schreef Luther, in gedachten verzonken, met krijt op de tafel: "Zaken én woorden - Filippus; zaken zonder woorden - Maarten Luther." En van Mathesius vernemen wij, hoe Luther zich tot zijn omgeving richtte: "Leest *de Loci Communes* van Filippus, naast de Bijbel, het is het mooiste boek, waarin de zuivere theologie juist en ordelijk is samengevat."
Ook Käthe gedroeg deze vriend een goed hart toe. De aanvankelijke om bekende redenen gespannen verhouding tussen beiden moest steeds meer voor een hartelijke vriendschap wijken. En het getuigt van de echtheid van deze gevoelens, dat de vrouw van Melanchton daaraan geen schade kon toebrengen. In moeilijke tijden volhardde Luther in zijn trouw aan Melanchton en zijn gezin. In Melanchton bezaten Luther en de zijnen een steeds hulpvaardige vriend. Omdat hij wist wat Käthe voor Luther en daarmee voor de Kerk betekende, schreef Melanchton, denkend aan de doodzieke vrouw van de reformator, in januari 1540 aan een vriend: "Ge zult wel voor onze Kerk bidden, bid God dan ook, dat hij de heer doctor wil troosten en zijn echtgenote in het leven behouden!"
Wanneer Melanchton van enkele afwijkingen in de leer verdacht wordt, dan neemt Luther hem in bescherming: "Het mannetje is vroom, en als hij soms eens wat verkeerd deed, hij bedoelde het toch niet zo slecht."
Het was nu eenmaal een vriendschapsverbond, dat zijn wijding had ontvangen in het heiligdom, waarin wij een blik mogen werpen, wanneer wij Luther op zijn knieën zien worstelen om het leven van Melanchton.

Tot de intiemere vriendenkring van het gezin van Luther behoorde verder de

eerwaarde stadspredikant ***Johannes Bugenhagen.*** Hij was twee jaar jonger dan de reformator. Naast de tere, bewegelijke Melanchton was hij een krachtige, potige verschijning, van wie een weldadige kalmte en een vredige rust uitstraalde. Geboren in Pommeren, en daarom dikwijls eenvoudig doctor "Pommer" of "Pommeranus" genoemd, bezat hij evenals Luther een buitengewone werkkracht en beschikte hij tevens over rijke organisatorische bekwaamheden. Heel treffend heeft hij zelf eens het onderscheid tussen Luther en zichzelf gekenschetst: "Honger kan ook met water en brood gestild worden; als Luther preekt, dan ontvangt ge een heerlijke maaltijd, maar wanneer ik preek, dan krijgt ge water en brood." Dit oordeel mag gevoegelijk als algemeen geldend opgevat worden, en in het algemeen op de gehele persoonlijkheid van beide mannen worden toegepast.
Om zijn ietwat grove hartelijkheid en zijn onkreukbare trouw was Bugenhagen in het Zwarte Klooster zeer geliefd. Käthe had in hem van het begin af een trouwe raadsman. Luther stond met deze vriend, die zijn en in elk geval ook Käthe's biechtvader was, in een zeer vertrouwelijke relatie. In het pestjaar 1527 bleven Bugenhagen en zijn vrouw Walpurga met Luther en Käthe trouw in Wittenberg. In de droefheid van die weken, die nog toenam doordat hij zelf ook ziek werd, verzocht Luther zijn vriend zelfs om met zijn gezin naar het Zwarte Klooster te verhuizen, zodat hij zich in zijn geruststellende nabijheid en troost zou kunnen verheugen. Gedurende de vele ambtelijke reizen, die Dr. Pommer moest maken, en die hem tot in Denemarken voerden, was Luther zijn plaatsvervanger in het herderlijk werk. Het is een nieuw bewijs voor de bescheidenheid van Luther, wanneer hij Bugenhagen, die hem voor een korte tijd in zijn arbeid aan de hogeschool vervangen had, "de eerste op de wereld noemt", die het "verdient om een uitlegger van de Psalmen genoemd te worden."

Naast Bugenhagen mag ***Justus Jonas*** niet vergeten worden. Hij is in 1493 te Nordhausen in Thüringen geboren. Als student in de rechten, te Erfurt, nam hij de voornamen van zijn vader, een aanzienlijke raadsheer, Justus Jonas, aan. Hij kwam al vroeg onder de beslissende invloed van Luther, die hij in 1521 naar Worms vergezelde. Hij was zó diep onder de indruk van Luther, dat hij om hem naar Wittenberg trok, en zich op de studie van de theologie toelegde. Hij werd proost bij de slotkerk te Wittenberg.
In 1541 ging hij naar Halle, vandaar naar Eisfeld in Thüringen. Evenals Bugenhagen praktisch aangelegd, was Jonas tevens een schitterend redenaar. Hij was opgewekt van aard, en wanneer Luther met sombere gedachten rondliep, dan verstond Käthe dikwijls de kunst, zoals wij reeds vernomen hebben, om door haar liefde en list te rechter tijd Jonas op zijn weg te brengen.
Van zijn nauwe verbondenheid met het gezin van Luther legt ook een brief aan vorst George van Anhalt, van januari 1540, getuigenis af. Daarin schrijft Jonas, "tamelijk bedroefd, ja, zeer bezorgd" vanwege "de angstige onrust" waarin hij door de boven reeds vermelde ernstige ziekte van Käthe verkeerde. Dat daarna " de vrouw van de heer Dr. M. Luther door de wondermacht van God is genezen", is voor hem een reden voor dankbare vreugde. Met de vrouw van Jonas, geboren Katharina von Falk, die haar man talrijke kinderen geschonken heeft, onderhield Käthe een zeer hartelijke vriendschap. Beiden hadden een opgeruimd gemoed, en de energieke aard van Käthe vond in de zachtmoedigheid van haar vriendin een gelukkige aanvulling. Op de trouwe vriendschap van Käthe wordt vooral een helder licht geworpen door het feit, dat de plotselinge dood van haar vriendin aan haar hart een diepe wond toebracht, en dat zij in haar tedere gevoelens voor de gestorvene nooit de teleurstelling te boven kon komen, die Jonas haar door opnieuw te trouwen heeft bezorgd.

Meer dan twintig jaar jonger dan Luther was de geleerde professor ***Kaspar Kreuziger,*** een van de helpers van Luther bij de Bijbelvertaling, die hij graag als opvolger op zijn leerstoel te Wittenberg zou zien. Zijn vrouw Elisabeth van Meseritz, door Luther wel "lieve Else" genoemd, was ook een voormalige non. Een lied van haar, dat begint met de woorden "Heere Christus, de Eniggeborene van God, de vader in eeuwigheid, voortgekomen uit Zijn hart, zoals geschreven staat", heeft Luther in zijn eerste gezangboek (1524) opgenomen.

Onder de burgerij van Wittenberg waren de beroemde schilder ***Lukas Cranach*** en zijn vrouw Barbara de beste vrienden van Luther en Käthe. De voorname en hooggewaardeerde raadsheer had reeds vroeg de partij van Luther gekozen, en hij toonde zijn bijzondere verering voor hem, doordat hij en zijn vrouw op de bruiloft van Luther aanwezig waren. Sindsdien is de vriendschap tussen beide gezinnen in vreugde en leed op de schoonste wijze bewaard gebleven.

Bij deze en andere vrienden in Wittenberg kwamen ook nog van daarbuiten ***Agricola en Amsdorf, Probst en Link, Spalatinus en Lauterbach,*** en hoe die allen verder heten. Wij kunnen over hen niet verder spreken. De menigvuldige briefwisseling, die Luther onderhield, voltooit het beeld van de vriend, aan wie zij allen met bewonderende liefde gehecht waren. Dat hij hen in geestelijke grootheid overtrof was voor Luther geen verhindering om met gulle hand de gaven van zijn zo rijke, wonderlijk ontsloten hart aan hen te besteden.

Luthers minzaamheid in omgang met studenten

Eens, als student, was Luther een "vlotte, vrolijke jongeman" geweest. In geen geval lichtzinnig, met altijd als ondergrond de ernst, die de blik uit de diepliggende ogen van de "filosoof', zoals men hem noemde, deed vermoeden. Zelfs in de eenzame, kale kloostercel, waarheen zijn vurig worstelen om een genadige God hem geleid had, is het gemoed van Luther niet verdord. Maar eerst in het warme geluk van het gezinsleven heeft het de beste voeding gekregen, is het opgeleefd, en heeft het zich prachtig ontplooid.

De minzame vriendelijkheid van Luther ondervonden ook mensen, die ver beneden hem stonden, en voor wie hij alleen maar iemand kon zijn tegen wie zij met eerbied moeten opzien. Hoe hij zo nu en dan de toevlucht nam tot zijn "varkenshoeder Johannes", en in welke verstandhouding hij stond tot zijn "barbier", hoe hij een verlopen landsknecht verzorgde, en een voerman hartelijk de hand drukte - wij zullen het later nog vernemen.

Dezelfde man, die niet slechts de strijd aanbond met de paus, en die, als zijn heilige overtuiging hem dat gebood, zelfs voor vorstentronen niet zweeg, omdat God zich om vorsten, koningen en bisschoppen niet zo veel bekommerde; "één engel kan meer dan tien keizers of pausen. Deze zijn, met de engelen vergeleken, als muggen, vlooien en luizen", diezelfde man gaf in de omgang blijk van een verkwikkende minzaamheid en oprechtheid.

Dat de studenten opstonden, wanneer hij binnenkwam om college te geven, zoals Melanchton dat verordend had, wilde Luther niet. Hij was van mening, dat hij dan telkens een paar "Onze Vaders" meer zou moeten bidden, om voor hoogmoed bewaard te blijven. Door al zijn preken loopt een draad van gezonde gemeenzaamheid, waarvan een verkondiger van het Goddelijk Woord nooit genoeg kan leren. "Wanneer ik hier preek", zo zegt hij eens, "dan daal ik zo diep mogelijk af,

ik let niet op de doctoren en magisters, waarvan er zo'n 40 aanwezig zijn, maar wel op de grote menigte jongemensen, kinderen en dienstboden, waarvan er wel honderd' of duizend aanwezig zijn; voor hèn preek ik, met hèn houd ik rekening, zij hebben het nodig; en als de anderen dat niet willen horen, welnu, de deur staat open."
De gewone man moet men niet in hoge en moeilijke zaken en met duistere woorden onderwijzen, want die kan hij niet begrijpen. In de kerk komen gewone kleine kinderen, meisjes, oude vrouwen en mannen, voor wie hoge geleerdheid van geen enkel nut is, zij begrijpen er ook niets van. En zo zij al zeggen: 'Hij heeft kostelijke dingen gezegd en een goede preek gehouden', wanneer men hen echter vraagt: 'Wat was dat dan?' dan zeggen zij: 'Ik weet het niet'. Men moet voor die gewone mensen op het allereenvoudigst zeggen: 'Wit is wit, en zwart is zwart', zoals het is, met eenvoudige, duidelijke woorden, en ook dan begrijpen zij het nog maar nauwelijks. Och, hoe heeft onze Heere Christus zich beijverd om op een eenvoudige manier te onderwijzen. Aan wijnstokken, schapen, bomen, enz., ontleent Hij een gelijkenis, alles met de bedoeling, dat de mensen het verstaan, begrijpen en onthouden kunnen."

Wij mogen niet onvermeld laten de ontmoeting, die Luther bij zijn terugkeer van de Wartburg naar Wittenberg in de "Zwarte Beer" te Jena had met twee Zwitserse studenten, ***Johannes Keszler en Johannes Reutiner.*** De voor Luther zo kenmerkende ontmoeting behoort tot de bekoorlijkste geschiedenissen uit het leven van de reformator. J. Keszler vertelt haar in zijn prachtig boek "Sabbata."
"In de kamer vonden wij een man, die alleen aan de tafel zat, met een boekje voor zich. Hij groette ons vriendelijk en verzocht ons wat dichterbij te komen en bij hem aan de tafel plaats te nemen. Maar onze schoenen zaten - vergun ons het woord - zo vol met vuil en modder, dat wij van schaamte niet zo maar naar voren en in de kamer durfden komen. Wij gingen stiekem op een bankje bij de deur zitten. Daarna bood hij ons iets te drinken aan, wat wij niet konden afslaan. Toen wij bemerkten, hoe vriendelijk en voorkomend hij was, gingen wij (zoals hij verzocht had) bij hem aan de tafel zitten, bestelden ook wat wijn om hem van onze kant uit beleefdheid eveneens iets te drinken aan te bieden. Wij dachten echter niet anders, dan dat hij een ruiter was, naar de gewoonte van het land gekleed, met een rood, slap hoedje, en dan alleen nog een broek en een wambuis, een zwaard aan zijn zijde, met de rechterhand de knop van het zwaard en met de andere hand het gevest omvattend. Spoedig begon hij te vragen, waar wij geboren waren. Maar hij gaf zelf al het antwoord: 'Ge zijt Zwitsers. Vanwaar uit Zwitserland zijt ge afkomstig?'
Wij antwoordden: 'Uit St. Gallen'. Hij zei: 'Als ge, zoals ik begrepen heb, naar Wittenberg wilt gaan, dan zult ge daar goede landgenoten vinden, nl. Hieronymus Schurf en zijn broer, doctor Augustinus'.
Wij zeiden: 'Wij hebben brieven voor hen bij ons'. Verder vroegen wij hem: 'Mijnheer, zou u ons kunnen zeggen, of Maarten Luther thans te Wittenberg is, of op welke plaats hij anders is?'
Hij antwoordde: 'Ik heb een betrouwbaar bericht, dat hij juist nu niet in Wittenberg is, maar hij moet er wel spoedig heengaan. Filippus Melanchton is er echter wel; hij geeft onderwijs in de Griekse taal, evenals nog anderen onderwijs geven in het Hebreeuws, en ik zou u eerlijk willen aanraden om die beide te bestuderen, want ge hebt die voor alles nodig om de Heilige Schrift te verstaan!
Wij zeiden: 'God zij geloofd! Want wij zullen niet rusten (zo God ons in het leven spaart), voordat wij die man gezien en gehoord hebben. Want om hem hebben wij deze tocht gemaakt, daar wij vernomen hebben, dat hij het priesterschap en de mis, als in de godsdienst ongegrond, wil omverwerpen. Omdat wij nu van onze jeugd af door

onze ouders opgevoed en voorbestemd zijn om priester te worden, zouden wij graag horen, hoe hij ons daarover nader kan onderrichten, en met welk recht hij zulk een voornemen wil uitvoeren'.
Na die woorden vroeg hij: 'Waar hebt ge vroeger gestudeerd?' Ons antwoord was: 'Te Bazel'.
Hij vroeg: 'Hoe gaat het in Bazel? Is Erasmus van Rotterdam daar nog? Wat doet hij?'
'Mijnheer', zeiden wij, 'wij weten niet anders dan dat het hem goed gaat. Maar wat hij doet, dat is aan niemand bekend, want hij houdt zich volkomen stil en verborgen'.
Deze woorden kwamen ons voor een ruiter erg vreemd voor, dat hij namelijk kon spreken over de gebroeders Schurf, Filippus en Erasmus, en ook over de noodzakelijkheid van de Griekse en Hebreeuwse taal. Bovendien gebruikte hij daar tussen door enkele Latijnse woorden, waarom het ons voorkwam, dat hij iemand anders was dan een gewone ruiter.
'Beste heren', vroeg hij ons, 'hoe denkt men in Zwitserland over Luther?'
'Mijnheer', antwoordde ik, 'zoals dat met alles het geval is, zijn er over hem vele meningen. Sommigen kunnen hem niet genoeg prijzen en God danken, dat Hij zijn waarheid door hem geopenbaard en de dwalingen aan de dag gebracht heeft, maar anderen veroordelen hem als een onverdraaglijke ketter, en dat doen vooral de geestelijken'.
'Dat begrijp ik heel goed', zei hij, 'dat zijn de papen'. Onder zulk een gesprek werden wij heel vertrouwelijk, zodat mijn vriend het boekje, dat voor hem lag, opnam en openlegde. Het was een Hebreeuws Psalmboek. Hij legde het weer vlug neer, en de ruiter nam het weer voor zich. Daarom begonnen wij ons nog meer af te vragen, wie hij toch was, en mijn vriend zei: 'Ik zou wel een vinger van mijn hand willen geven, als ik deze taal kende'.
Hij antwoordde: 'Ge zult haar wel leren verstaan, als ge u er maar ijverig op toelegt; ook ik begeer haar beter te leren en dagelijks oefen ik mij erin'.
Toen de dag ten einde liep en het zeer donker werd, kwam de waard bij de tafel staan. Omdat hij ons groot verlangen en onze begeerte naar een ontmoeting met Maarten Luther had opgemerkt, sprak hij: 'Beste vrienden, dat zou u gelukt zijn, als ge twee dagen eerder hier geweest was, want hij heeft hier aan de tafel gezeten'. Met zijn vinger wees hij ons de plaats aan.
Wij vonden het erg jammer, en wij waren boos, omdat wij die kans gemist hadden, en wij goten onze toorn uit over de woeste en slechte weg, die ons het reizen bemoeilijkt had, en wij zeiden: 'Toch zijn wij blij, dat wij in het huis zijn en aan de tafel zitten, waaraan hij gezeten heeft'. De waard moest er wel om lachen en daarmee ging hij de deur uit. Een poosje later roept de waard mij bij de kamerdeur toe, dat ik bij hem moet komen. Ik schrok en vroeg mij af, wat ik voor verkeerds gedaan had en waarvan ik onschuldig verdacht werd. Toen zei de waard tot mij: 'Omdat ik merk, dat ge oprecht begeert om Luther te horen en te zien, hij, die bij u zit, hij is het'.
Ik vatte deze woorden op als spotternij, en zei: 'Ja, meneer de waard, u wilt mij graag voor de mal houden, en mij in de waan brengen, dat hij Luther is'.
Hij antwoordde: 'Hij is het echt, maar laat niet merken, dat ge hem voor Luther houdt en hem kent'.
Ik sprak de waard niet tegen, maar ik kon het niet geloven. Ik trad de kamer weer binnen, ging aan de tafel zitten, en wilde ook graag mijn vriend vertellen wat de waard mij had geopenbaard. Daarom keerde ik mij naar de deur en naar hem toe, en fluisterde zacht: "De waard heeft mij gezegd, dat het Luther is'. Evenals ik wilde hij het eerst niet geloven....
Er kwamen ook nog twee kooplieden binnen, die daar eveneens wilden overnachten.

Nadat zij hun kleren en laarzen uitgedaan hadden, legde één van hen een ongebonden boekje naast zich neer. Maarten vroeg wat het voor een boek was. Het antwoord luidde: 'Het is de uitlegging door Luther van enige Evangeliën en brieven, voor het eerst gedrukt en zo juist verschenen; hebt u ze nog niet gezien?'
Maarten zei: 'Spoedig zal ik ze ook in mijn bezit hebben'. Tegen etenstijd sprak Luther tot beiden: 'Kom mee aanzitten! De kosten zal ik wel met de waard verrekenen'. "Gedurende de maaltijd", zo vernemen wij verder van Keszler, "voerde Luther met ons een godvruchtig en vriendelijk gesprek, zodat de kooplieden en wij sprakeloos neerzaten, en meer aandacht schonken aan zijn woorden dan aan de maaltijd...."
Na de maaltijd kwam de waard bij ons en zei fluisterend tegen ons: 'Maakt u geen zorg over de kosten, Maarten heeft de avondmaaltijd voor u betaald'. Wij waren daar erg blij om, niet zozeer om het geld en het genot, maar vooral, omdat déze man ons zo gastvrij had onthaald....' Eindelijk stond Luther op, "wierp de wapenrok over zijn schouder, nam afscheid, gaf ons de hand en zei: 'Wanneer ge te Wittenberg komt, doe dan Dr. Hieronymus Schurf de groeten van mij'."
Vijf dagen later ontmoetten de beide Zwitsers en Luther elkaar bij Schurf. "Hij groet ons en glimlacht, wijst naar hem met de vinger, en zegt: 'Dit is Filippus Melanchton, over wie ik met u gesproken heb'."
Wij hebben de trouwe verteller uitvoerig aan het woord gelaten, omdat deze kostelijke geschiedenis ons een trek in het karakter van Luther zo schoon laat zien, namelijk de gemoedelijke natuurlijkheid, die steeds haar waardigheid behoudt en toch zo spoedig de harten voor hem ontsluit. "Zijn ernst", zo schrijft Keszler, "is in zulk een mate met vrolijkheid en vriendelijkheid gemengd, dat het een lust is om omgang met hem te hebben. Het is alsof God de heerlijkheid en de vreugde van Zijn Evangelie niet slechts door de leer van Luther maar ook door zijn levenshouding wilde bewijzen."
Wij begrijpen heel goed, dat deze man ten tijde van de Rijksdag te Worms door het volk als een heilige werd vereerd, en dat een portret, waarop hij wordt voorgesteld met een stralenkrans en de duif van de Heilige Geest boven zijn hoofd, toen bij massa's is gekocht. Wij begrijpen ook het oordeel van de rooms-katholieke Düllinger uit het jaar 1872: "Luther heeft de volksziel verstaan als geen ander. De geestelijke geaardheid van de Duitsers was in zijn hand als de lier in de hand van een kunstenaar."

(3) Luthers 'Tafelgesprekken' en humor

De behoefte van Luther aan gezelligheid, alsook zijn uitnemende aanleg daarvoor, kwamen op een bijzonder gunstige wijze aan het licht in de kring van zijn tafelgenoten. Voortreffelijk weerspiegelden de beroemde tafelgesprekken deze karaktertrek. Het huis van Luther en Käthe was, zoals reeds is vermeld, in de beste zin van het woord een gastvrij huis; een schuilplaats voor verdrevenen en zwervers, een toevluchtsoord voor wie raad en troost behoefden, een plaats ter verkwikking voor vrienden van nabij en ver. Aan de tafel van Luther verzamelden zich met de huisgenoten in engere zin, die wij reeds leerden kennen, met nichten en neven, aan wie de grootmoedige huisvader en zijn gelijkzinnige Käthe een tehuis verschaften, nog een groot aantal andere personen, jonge lieden en jonge magisters, dikwijls ook de vrienden uit Wittenberg, en niet zelden buitenlandse gasten van allerlei soort. Wij kunnen ons van dit leven en van deze bedrijvigheid niet een geheel juiste voorstelling vormen. Slechts een naar ziel en geest zo door en door gezonde natuur, als die van Luther, kon deze drukte verdragen. Ja, Luther voelde zich in deze levendige, vrolijke sfeer echt thuis.

Maar wanneer wij over de "tafelgenoten" van Luther spreken, dan verstaan wij daaronder niet de groep van hen, die in zijn huis onderdak genoten en aan zijn tafel aten. Wij verstaan daaronder een kleinere kring van huisgenoten, die naar mate dat de avondbezoeken van Wittenbergse vrienden toenamen steeds groter werd. In deze kring van huisgenoten moeten wij de mannen zoeken, die de zogenaamde "Tafelgesprekken" hebben opgeschreven.

Het nieuwste onderzoek deelt de tafelgenoten, van wie de opgeschreven tafelgesprekken ons bewaard gebleven zijn, in drie groepen, die de jaren 1529-1535, 1536-1539 en 1540-1546 omvatten. Wij moeten ervan afzien om de rij van ongeveer twaalf mannen nader te leren kennen, die als opschrijvers van de tafelgesprekken van de grote man zeer beroemd geworden zijn. Wij noemen slechts enkele namen, die wij ook al eerder tegen gekomen zijn, of nog zullen tegenkomen: Cordatus, Dietrich, Schlagenhausen en Weller, Lauterbach, Mathesius en Aurifaber. De eerste, die opschreef wat hij uit de mond van Luther te horen kreeg, was Cordatus. Hij was op verzoek van Luther van Zwickau naar Wittenberg gekomen, waar hij herhaaldelijk geweest was. De zeven jaar oudere man, die van Hus afstamde, was een trouw aanhanger van de reformator. Luther moet eens gezegd hebben: "Wanneer ik in het vuur moest gaan, dan zou Dr. Pommer tot aan de vlam meegaan, maar Cordatus zou er midden in gaan."
Cordatus is enige weken na Luther gestorven als superintendent te Stendal. Toen hij begon met de woorden van Luther op te schrijven, zonder daaruit een keuze te doen, ontmoette dit bij Melanchton die het notitieboek eens in handen kreeg, terecht verdenking. Melanchton schreef op de rand naast de aantekeningen het Latijnse vers:
"Omnia non prodest, Cordate, inscribere chartis, sed quaedam tacitum dissimulare decet."
In het Nederlands:
"Het heeft geen nut, Cordatus, om alles op papier te schrijven,
maar 't past, dat enk'le zaken maar stil verborgen blijven."

Toch ging Cordatus rustig verder, omdat geen uitdrukkelijk verbod van Luther hem dat verhinderde. En wel met zulk een ijver, dat zijn licht ontvlambaar gemoed in opwinding geraakt, wanneer Käthe zich terecht de opmerking veroorloofde: "Waarom zit ge maar onophoudelijk te schrijven, en eet je niet?"
De laatste tafelgenoot in het Zwarte Klooster was Johan Aurifaber, die in 1575 als predikant te Erfurt is gestorven. Hij was tevens de eerste, die onder het motto "Verzamelt de overgeschoten brokken, opdat er niets verloren ga" een boek met meer dan 3000 nummers van tafelgesprekken uitgaf. Ondanks zijn ijverige zorg voor deze publicatie, kan men haar toch het verwijt van een zekere ordinairheid niet geheel besparen.
Hoewel hij het opschrijven niet belette, waren zulke publicaties niet in de geest van Luther. Hij had verzocht, dat men noch gedurende zijn leven, noch na zijn dood iets zou uitgeven van zijn gedachten, die men "met list ontvreemd of gestolen had", of "die, wanneer hij gestorven was, al eerder aan iemand meegedeeld" waren. Dat men daaraan geen gevolg heeft gegeven, mogen wij als een geluk beschouwen. Weliswaar hebben de opschrijvers, zoals bewezen is, veel verkeerd begrepen. Ook kan men zich, als men kwaadwillig is, uit zulke uitspraken, bij bepaalde gelegenheden gedaan, zelfs van een groot man een totaal verkeerd beeld vormen, en de vijanden van Luther hebben in dat opzicht tot in onze dagen het onmogelijkste tot stand gebracht.83 Maar onze verering en liefde voor Luther wordt door de tafelgesprekken niet getemperd,

maar eerder hartelijker. Daarin zien wij de grote man in zijn eenvoudig huiselijk leven en zijn geheel onbevangen omgang met zijns gelijken. De natuurlijkheid en de openhartigheid van Luther, waaraan elke geveinsdheid vreemd en volkomen tegengesteld was, kwamen in de kring van zijn tafelgenoten volledig tot ontplooiing. Daar kon hij zich onbekommerd laten gaan en zijn dikwijls zo bezwaarde geest wat ontspanning gunnen. Zo zette hij ook een stempel op de gehele kring en genoot hij een zeer hoog aanzien, dat elk hem gewillig en als vanzelf waardig keurde.

Hoe het aan de tafel van Luther toeging, wanneer de gastheer zijn vrienden om zich heen verzameld had, daarvan geeft ons Mathesius, die jarenlang tot de tafelgenoten behoorde, een zeer aanschouwelijk beeld. "Dikwijls", zo zegt hij, "kwam Luther met diep-ernstige gedachten aan tafel, soms nam hij gedurende de gehele maaltijd zijn oude klooster-stilzwijgen in acht, zodat er aan tafel geen woord werd gehoord. Dan waagde niemand het om hem te storen. Maar dit zwijgen kan nooit lang geduurd hebben. Wanneer Luther uit zijn overpeinzingen ontwaakte, wanneer hij het gesprek met ons op gang wilde brengen, dan gaf hij er gewoonlijk de stoot toe door te vragen: 'Wat voor nieuws is er?'
Die eerste aansporing lieten wij voorbijgaan.
Wanneer hij dan weer opnieuw begon: 'Gij prelaten, wat voor nieuws is er in het land?' dan begonnen de ouden aan de tafel te spreken, en brachten het een en ander te berde. Wanneer het "gebabbel" begon, dan droegen ook de anderen hun deel daaraan bij. Zonder dwang hield Luther de teugels van het gesprek in handen. Voor de beurt spreken duldde hij niet, en bij gelegenheid maakte hij de opmerking, dat de gasten waren als de letters van het alfabet. Sommigen zijn de klinkers, die het woord voeren; anderen de medeklinkers, die voor een deel meespreken; maar de jongeren zijn de stomme letters, die behoren te zwijgen. Wanneer de gastheer het woord nam, dan gaf hij door zijn levendigheid en geestelijk overwicht aan het gesprek een hogere wending. Volstrekt niet met een geleerde opdringerigheid, die de anderen slechts tot toehoorders zou gemaakt hebben, maar met de vaderlijke wijsheid en waardigheid, die zich altijd als vanzelf doet gelden.
Eigenaardig is de taal, waarin het gesprek gewoonlijk werd gevoerd. Zoals dat op de grensscheiding tussen de middeleeuwen en de nieuwe tijd begrijpelijk is, was deze een mengelmoes van Latijn en Duits, en ook voor de vrouwen waren de voornaamste Latijnse uitdrukkingen niet geheel onbegrijpelijk."
Het paste geheel bij de opgeruimde ongedwongenheid, die met alle behoorlijke orde in dit gezelschap heerste, wanneer de tijdsomstandigheden de aanknopingspunten vormden. Gebeurtenissen in het kerkelijk of staatkundig leven uit die tijd waren de aanleiding, of ook dingen uit het dagelijks leven, reisherinneringen, ingekomen brieven. Daarmee in overeenstemming is ook de inhoud van de tafelgesprekken buitengewoon verschillend. Het gaat over kerk en school, huwelijk en gezin; er wordt gesproken over de keizer en over de paus, over de duivel en over de jongste dag, over aanvechting en over het gebed, en over vele andere onderwerpen.
Nu eens spreekt Luther over de moedermelk en zegt: "Zij is de beste en het gezondst. Daarom is het hardvochtig en onnatuurlijk, als een moeder haar kind deze onthoudt. Tenzij dan, dat zij niet anders kan, in dat geval is het: nood breekt wet." Dan weer geeft hij een diepzinnige verklaring van een Schriftplaats, die zijn gedachten bezig houdt.
Op andere inzichten gaat hij bereidwillig in en hij duldt ook tegenspraak. Want deze "bestormer" van de paus wil immers zelf geen onfeilbare paus zijn. Hij is alleen onverbiddelijk, wanneer zijn geweten hem gebiedt om het allerheiligste te

beschermen. En voor de toon, die in overeenstemming was met het "plompe tijdperk", ja menigmaal bruut en ruw, is kenmerkend wat Mathesius ons uit een ervaring van vele jaren meedeelt. "Hij (Luther) spreekt ook geen kwaad van de mensen, zoals hij tevens een vijand was van hen, die afwezigen belasterden. Het zijn echte varkens, zei hij dikwijls, die in de tuin op de rozen en viooltjes geen acht geven, en slechts hun snuit in het vuil steken. Dat doen de kwaadsprekers ook. Aan de deugden van grote mannen schenken zij geen aandacht. Maar wanneer zij een fout of een vlek bij iemand opmerken, dan zijn zij gewoon om die breed uit te meten, of er goed van te smullen."

Hij, die dit meedeelt, achtte zich gelukkig, dat hij eens tot de tafelgenoten van Luther behoord heeft. En zoals het hem verging, zo verging het ook anderen. Hun dankbaarheid jegens de bijzondere man kon niet uitgeblust worden. Luisteren wij naar één van hen, Hieronymus Bezold: "Mijn smart", klaagt hij na de dood van Luther, "wordt groter bij de herinnering aan de buitengewoon aangename omgang met hem, die zo vol vriendelijkheid, liefde, en natuurlijke welwillendheid was. Ik zal deze tijd van mijn leven nooit uit mijn herinnering kunnen wegwissen, en in die eeuwigdurende omgang, wanneer wij hem zullen weerzien, zal ik hem eeuwig danken voor zijn vaderlijke liefde."

De tafelgesprekken van Luther zijn niet alleen van grote betekenis voor de beschrijving van de kerkelijke en culturele geschiedenis van de tijd der Reformatie, maar zij geven ons ook een aanschouwelijk en levendig beeld van de man, die wij eerst dan recht kennen, als wij hem niet slechts gadeslaan op het openbare schouwtoneel van de wereldgeschiedenis, maar hem ook naderbij komen in zijn intiem huiselijk leven.
Wat Luther in dit bonte en afwisselende gezelschap van zijn tafelgenoten gesproken heeft, dat was ook meestal de specerij bij de ongetwijfeld vaak zeer eenvoudige maaltijd. Luther was namelijk bepaald matig in zijn eten en drinken. Wel beklaagt hij de "martelaar, wiens vrouw en dienstbode niets van koken af weten", wel noemt hij Käthe zijn "aartskokkin", maar hij had persoonlijk weinig nodig, hij maakte weinig gebruik van wat aan tafel genoten werd. Op grond van de zeer nauwkeurige kennis, die hij had van zijn vriend, zegt Melanchton van hem: "Ofschoon niet klein en geenszins zwak van lichaam, was hij toch, waarover ik mij dikwijls verwonderd heb, zeer matig in spijs en drank. Ik heb gezien, hoe hij, volkomen gezond, vier dagen achtereen niets at en dronk. Ook heb ik dikwijls gezien, hoe hij vele dagen lang met wat brood en haring genoegen nam." Zo deelt ook Mathesius mee: "Hoewel hij een behoorlijk lichaam had, at en dronk hij weinig en zelden wat bijzonders, en nam hij met gewoon voedsel genoegen." "Met lekkere hapjes", zo zegt Luther zelf, "doet men mij geen plezier. Men behoeft er mij niet mee te vereren. Ik ben tevreden met een zuiver, goed, gewoon en huiselijk maal."
Met dankbare vreugde geniet hij de gaven van de Schepper. De prachtige, edele vruchten, die hij graag eet, herinneren hem aan de Gever daarboven. Toen eens na de maaltijd druiven, noten, en perziken op de tafel werden gezet, en allen met smaak daarvan aten, sprak hij: "Wat zegt de Heere, onze God daarboven in de hemel er wel van, dat wij hier Zijn goed zo zitten op te maken? Welnu, Hij heeft ze geschapen, opdat wij ze zullen gebruiken, en Hij eist verder niets van ons dan te erkennen, dat het Zijn goederen zijn, en dat wij ze met dankzegging genieten."
Een geschenk van honderd prachtige oranjeappelen brengt hem ertoe om met een vrolijk hart aan de heerlijke toekomst te denken: "Heere God, wat zult Gij eenmaal uw lieve kinderen geven, die U en uw lieve Zoon liefhebben. Laten wij, lieve kinderen,

onze God blijven dienen. Hij bewaart ons deel voor ons, en zal ons nog wat beters geven." Tevredenheid en een dankbaar hart maken ook hèm rijk, die weinig bezit.
Hoe blij is Luther met wat zijn huisvrouw uit haar kleine visvijver op tafel kan brengen: "Käthe, je beleeft meer genoegen van die weinige vissen dan menig edelman, die vele grote en kleinere vijvers afvist, en enkele honderden hoeveelheden vis vangt. Ach, gierigheid en eerzucht maken, dat wij wat God heeft geschapen niet op een goede manier en met lust kunnen genieten. Menig gierigaard zit daar en leeft in grote weelde, hij heeft van alles in overvloed, en kan er toch niet met lust van genieten, en hij heeft er geen nut van. Er staat geschreven: 'De goddeloze zal de heerlijkheid van God niet aanschouwen': ja, hij kan die ook niet uit de schepselen leren kennen. Want God giet ze te veel over ons uit, en omdat het zo gewoon is, geeft men er geen acht op; wanneer het iets zeldzaams was, dan zou men het van meer waarde achten."

Met beslistheid treedt Luther op tegen onmatig drinken. Zijn innerlijke vrijheid veroorlooft hem wel de uitspraak: "Als onze Heere God het mij kan kwijtschelden, dat ik Hem wel 20 jaar met het houden van de mis gekruisigd en gekweld heb, dan zal Hij het mij ook wel ten goede houden, dat ik zo nu en dan een goede dronk doe op Zijn eer; laat de wereld het uitleggen, zoals zij wil." En, zo vernemen wij van Mathesius, "wanneer hij des avonds niet goed kon slapen, dan moest hij een slaapdrankje nemen." Maar van hem is ook het woord: "Die voor het eerst bier gebrouwen heeft, hij was een pest voor Duitsland."
Ook betreurt hij het, dat het brouwen van bier de gerst vernietigt, en vast staat: "Wanneer wij wat matiger waren en de kosten konden besparen, die jaarlijks aan het onmatig drinken van bier en wijn worden besteed, dan zouden wij veel meer geld en goed bezitten." Hij bezigt een sterke uitdrukking tegen het drinken, de volkszonde van Duitsland: "Elk land zal wel zijn eigen duivel hebben: Italië de zijne, Frankrijk de zijne, maar onze duivel zal wel een stevige wijndrinker zijn, en hij moet wel "zuiper" heten, daar hij zulk een brandende dorst heeft, dat die met het drinken van zoveel wijn en bier niet geblust kan worden. En als die eeuwige dorst, de plaag van Duitsland, blijvend zal zijn, dan zie ik de jongste dag met bezorgdheid tegemoet."

De humor van Luther
Luther was een humorist. Dat komt telkens aan het licht en niet in het minst tijdens de tafelgesprekken. Een leven, dat zo rijk is aan strijd en zorgen, als dat van Luther, had voor de gezondheid van de ziel behoefte aan de nodige aangename verpozing. "Vermaak en blijdschap in eer en deugd", zegt Luther, "is het beste geneesmiddel voor een jongmens, ja, voor alle mensen." Het kwam voor, dat hij de kamer binnentrad met de woorden: "Ik zal en moet vandaag vrolijk zijn, ik heb slechte tijden vernomen. Daartegen helpt niets zo goed als een krachtig 'Onze Vader' en een opgewekt gemoed. Het verdriet de zwartgallige duivel, dat men nog vrolijk wil zijn." Luther kon zichzelf tot vrolijkheid dwingen en deed dat ook dikwijls....uit naastenliefde. Vrolijkheid was voor hem niet wat vreemds, zij was een karaktertrek van hem. Menigmaal was hij er zich niet van bewust, maar sedert hij zeker was van een genadig God, lag zij op de bodem van zijn hart, de vrolijkheid, die haar wortel heeft in de vrede met God. "De lieve God vindt het echt wel goed, wanneer ge eens van ganser harte vrolijk zijt en lacht."
Luther was een vrolijk mens. In deze geheel en al in de godsdienst gewortelde vreugde, waaraan niets oppervlakkigs of humeurigs was, lag ook het geheim van zijn moed, het geheim van de - men kan het niet anders noemen - geniale onbezorgdheid

en zekerheid, waardoor deze man op de grote keerpunten van zijn leven staande bleef. Menig bevreesde vriend zag dan, dat zich voor Luther een afgrond opende, die hem dreigde te verzwelgen, maar Luther bleef goedsmoeds, ja, vrolijk als een kind.
Men moet goed in het oog houden, dat de blijmoedigheid van Luther geworteld was in zijn godsvrucht, om een eigenschap te verstaan, die onze reformator in de hoogste mate bezat. Hij beschikte over een schitterende humor. Deze schonk aan zijn woorden een behaaglijke warmte. De humor gaf aan Luther in zijn omgang met zijn Käthe, met zijn vrienden en kinderen, iets zonnigs en daardoor ontstond die behaaglijke stemming, waarin men zich thuis voelde.
Dat het een kernachtige humor was, die met flauwe grapjes niets van doen had, behoeven wij niet met nadruk te zeggen. In dezen gelden ook uitzonderingen. Mathesius schildert Luther als "een zedig echtgenoot, die eerbaar over vrouwen en meisjes spreekt. Hij was een vijand van ontuchtigheid en schandelijke woorden. Ik heb, zo lang ik omgang met hem had, geen schandelijk woord uit zijn mond vernomen."

Luther maakte graag, zoals wij Zwaben dat gewoonlijk noemen, een "gekheidje." Eens zag hij professor Ambrosius Bernd, die als weduwnaar de hand van Lena Kaufmann, een nicht van Luther, gevraagd had, met zijn bruid een geheimzinnig gesprek voeren. "Ik ben er benieuwd naar", zo sprak hij hem aan, "als een bruidegom met zijn bruid zoveel te bespreken heeft, of zij er niet moe van kunnen worden."
Toen de dochter van zijn boekdrukker Hans Lufft haar bruiloft vierde, zij hij schertsend tot de bruidegom: "Hij moest het maar bij de gewone en gebruikelijke gang van zaken laten, om heer in zijn huis te zijn, wanneer zijn vrouw niet thuis was."
En van de minzame humor van de grote man, die zich zelfs verre van de opdringerige vorstin van Anhalt wist te houden, getuigt zijn ontmoeting met die vreemde voerman, die hem graag wilde zien. "Laat hem binnen", sprak Luther, en toen de binnengetredene eerbiedig bij de deur bleef staan, verzocht hij hem naderbij te komen, schudde hem hartelijk de hand met de woorden: "Wanneer je bij je kameraden komt, zeg dan maar: "Ik heb Dr. Luther, de grootste aartsketter, bij zijn hand gehad."
De gevatte humor van Luther heeft in de kring van zijn vrienden niet zelden de stemming gered. Zo horen wij van een gebeurtenis, waaraan de herinnering in het Zwarte Klooster ongetwijfeld nog lang bewaard gebleven is. Een doctor in Wittenberg nodigt Luther met anderen te gast. Met ernstige gedachte vervuld kwam hij aan tafel, zodat ieder zich stil hield. Na afloop van de maaltijd wilde doctor Filippus, die zich in het gedrag van de doctor goed schikken kon, afscheid nemen, maar de gastheer verzocht hen nog een uurtje bij hem te blijven. Intussen neemt een ander de bank weg, maar wanneer onze doctor erin toestemt om nog wat te blijven, wil de gastheer weer gaan zitten en valt daarbij languit op zijn rug. Zover het fatsoen dat toelaat, lacht men erom. Dan zegt doctor Luther: "Wij hebben wel een onvriendelijke gastheer, want hij geeft ons het beste gerecht het laatst." Ieder werd toen weer vrolijk en zij bleven nog een hele poos gezellig bij elkaar.

Dikwijls kleedt Luther een bittere waarheid, die hem zelf diep ontroert in het gewaad van een scherpe ironie, waardoor zij nog meer indruk maakt. Hij vertelt eens aan tafel van een Jood, die zich wilde laten dopen, maar uit voorzichtigheid eerst naar Rome ging. "Een Jood, die zich wilde laten dopen en het christelijk geloof aannemen, biechtte bij een priester en zei, dat hij eerst naar Rome wilde gaan om het Hoofd van de Christenheid te zien, voordat hij gedoopt werd. De priester deed de grootste moeite om dit plan te verhinderen, omdat hij bang was, dat de man, wanneer hij de ergerlijke

schandalen in Rome zou zien, een afschrik van het Christendom zou krijgen. Maar de Jood ging toch naar Rome, en toen hij genoeg gruwelen gezien had, kwam hij weer bij de priester terug, vroeg de doop aan, en zei: 'Nu wil ik de God van de christenen aanbidden, omdat Hij zoveel geduld heeft; als Hij zulke boevenstreken geduldig kan verdragen, dan kan Hij ook geduld oefenen met alle schurkenstreken en ondeugden van de hele wereld' ."

Luther had een afkeer van lange preken. Toen hem eens van een kennis verteld werd, dat deze op de kansel aan een spijker was blijven hangen, maakte hij de opmerking: "Ik dacht het al wel, dat hij vastgenageld was, want hij kon maar niet ophouden."
Zelfs de voortreffelijke Bugenhagen verviel soms in de fout, dat hij op de juiste tijd geen eind kon vinden. In de vriendenkring deed toen een aardig verhaal de ronde, dat niet het minst de goedmoedige Dr. Pommer steeds weer smakelijk deed lachen.
Een vrouw diste op een zondag een halfgare maaltijd op. Toen zij over dat onvoldoend bereide eten ter verantwoording werd geroepen, verontschuldigde zij zich met te zeggen: "O, ik dacht, dat Pommer vandaag zou preken."

Dat zijn door christelijke ernst gedragen humor onze reformator ook in benauwde levensomstandigheden ter zijde stond, mogen wij als een bijzondere beschikking beschouwen. In de juni- en julidagen van 1519 vonden op het Leipziger godsdienstgesprek tussen Luther en Eck besprekingen plaats. De gebruikelijke pracht en praal vormden de omlijsting. Hertog George, talrijke abten, edelen en beroemde wetenschappelijke mannen luisterden de disputatie op. In gespannen verwachting zagen allen uit naar de komst van het monnikje, in de mening, dat de zaak wel spoedig beslist zou zijn.
Daar treedt Luther naar voren - steekt zijn verschijning niet heerlijk af tegen de smakeloze pracht van de vergadering? - hij gaat naar de katheder met een bos bloemen in de hand, en terwijl de pauselijke gezant ijverig in de folianten bladert en al disputerend in vuur geraakt, kijkt Luther met kinderlijk genoegen naar de bloemen en snuift hun geuren in. Wat zal hij er een schik om gehad hebben, toen hij later hoorde, dat zijn tegenstanders het vermoeden hadden, dat de ketter uit de bloemen en uit de ring aan zijn vinger satanische kracht had opgesnoven.

In dit verband behoort ook een geschiedenis uit het jaar 1535, die zich naar aanleiding van het bezoek van de pauselijke gezant Vergerius in Wittenberg voorgedaan heeft. 's Zondags heeft doctor Luther heel vroeg, zo wordt ons verteld, zijn barbier ontboden, die hem moest scheren en wat opknappen. Toen de barbier gekomen was, vroeg hij: "Heer doctor, hoe komt het, dat u zich zo vroeg wilt laten scheren?"
Luther antwoordde: "Ik moet bij de boodschapper van de heilige vader, de paus, komen en daarom moet ik mij wat laten opknappen om er jong uit te zien, dan zal de legaat denken: duivels nogaan toe, is die Luther nog zo jong en heeft hij toch al zoveel onheil aangericht, wat zal hij dan nog wel meer doen?"
Toen meester Heinrich hem had geschoren, trok hij zijn beste kleren aan en hing zijn gouden sieraad om de hals. Daarna zei de barbier: "Heer doctor, zij zullen zich daaraan ergeren." Luther zei: "Daarom doe ik dit ook. Zij hebben ons meer dan genoeg geërgerd, zo moet men met slangen en vossen handelen en omgaan."
Daarop antwoordde de barbier: "Welnu, heer doctor, ga in vrede met God, de Heere zij met u, zodat ge hen bekeert."
Doctor Luther sprak: "Dat zal ik niet doen, maar het is wel mogelijk, dat ik hen goed de les lees, en hen dan laat gaan."

Nadat Luther dit gezegd had, klom hij op de wagen en reed naar de legaat op het slot. Toen hij in de wagen zat, lachte hij en zei: "Zie, daar rijden de Duitse paus en kardinaal Pommeranus, zij zijn het gereedschap van God en zijn werk."
Luther vertelde aan de pauselijke legaat o.a. ook, dat hij bij zijn vrouw, de "eerwaardige" non, drie jongens en twee meisjes had, en dat hij graag zou zien, dat de oudste een groot theoloog werd.

Uit de zomer van datzelfde jaar 1535, toen de pest weer eens in Wittenberg haar intree gedaan had, bezitten wij een brief van Luther aan de keurvorst, die de reformator de raad gegeven had om het gevaar te ontvluchten. Luther, voor wie vrees iets volkomen vreemds was, lacht wat om dat gevaar. Hij kan het echter niet laten om de overhaaste vlucht van de studenten, voor wie deze onderbreking van de studie niet ongelegen kwam, in het juiste licht te plaatsen.
In die brief heet het: "Ik dank uw Hoogheid, de keurvorst, zeer onderdanig voor de goede zorgen en het aanbod, waarvan ik onderdanig gebruik zal maken, als het geval zich daartoe voordoet. Maar mijn betrouwbare weerhaan is de landvoogd Hans Metzsch, die tot nu toe een zeer scherpe neus voor de pest heeft gehad, en als zij vijf el onder de grond zat, dan zou hij haar zeker ruiken. Omdat hij hier blijft, kan ik niet geloven, dat hier de pest heerst. Weliswaar heeft zich in één of twee huizen de ziekte voorgedaan, maar de lucht is nog niet vergiftigd. Want na dinsdag is geen dode of zieke gevonden, maar omdat de hondsdagen op komst, en de jonge knapen geschrokken zijn, heb ik goed gevonden, dat zij hier en daar heenreizen, om hun gedachten tot rust te brengen, totdat men zien kan wat het worden zal. Maar ik merk wel, dat de jeugd veel van zulk geroep over de pest graag hoort, want sommigen krijgen zweren op hun schooltas, anderen buikpijn in hun boeken, nog anderen de schurft in hun pennen, en enkelen ook jicht in hun papieren. Bij velen is de inkt beschimmeld, en sommigen hebben een brief van hun moeder verslonden en daardoor heimwee en verlangen naar hun vaderland gekregen. Het is mogelijk, dat er nog veel meer van zulke zwakheden zijn dan ik noemen kan. Wel dreigt het gevaar, wanneer de ouders en de overheid zulke ziekten niet ernstig met allerlei middelen verhelpen en tegengaan, dat er dodelijke ziekte over het gehele land komt, zodat er geen prediker, herder of schoolmeester meer te krijgen zal zijn. Maar Christus, onze Heere, geve uw Hoogheid, de Keurvorst, evenals tot nu toe, ook verder genade en barmhartigheid, alsmede elke godvrezende, christelijke overheid, om tegen zulk een ziekte krachtige geneesmiddelen aan te wenden en in voorraad te hebben, tot lof en eer van God, en de satan, de vijand van alle kunst en tucht, ten spijt. Amen.
Hiermee Gode bevolen. Amen."

Met welk een verheven kalmte nam Luther, die zich in zijn God verblijdde, steeds weer de geruchten van zijn dood op, die daarover door zijn vijanden in hun wat voorbarige verwachting in de wereld werden rondgestrooid.
Eens bestonden deze vijanden een bijzonder sterk stukje. In het jaar 1544 verscheen in Italië een vlugschrift, dat de volkomen zekere en blijde boodschap van het overlijden van de gehate man Gods zou bevatten. Landgraaf Filip van Hessen, die het blaadje in handen kreeg, zond het naar Luther. Wat deed hij? Hij vertaalde het, voorzag het van een korte aantekening, en liet het drukken. Het droevige prulwerkje laat ons weten, dat toen het lichaam van de ketter (1544!) in het graf gelegd was, "er terstond een verschrikkelijk lawaai en tumult gehoord werden, alsof de duivel en hel in elkaar stortten. Toen men het graf opende, zag men duidelijk, dat er geen lichaam geen vlees of beenderen en geen kleren meer in lagen. Maar het was zó vol met zwavelstank, dat

hij allen, die er omheen stonden, ziek maakte.
Maar in het slotwoord van Luther lezen wij: "Ik, Maarten Luther, verklaar en betuig met dit mijn schrift, dat ik zulk een boosaardig verzinsel van mijn dood ontvangen en met veel genoegen en blijdschap gelezen heb."

Dat Luther de gave van zijn humor niet zelden als een scherp wapen tegen zijn vijanden hanteerde, is even vanzelfsprekend als de weloverwogen voornaamheid, waarméé hij dat gedaan heeft. Het kwam ook voor, dat hij de daden van zijn tegenstanders door opzettelijke overdrijving belachelijk maakte, om hen zo mogelijk van dwaling te overtuigen. Dat gebeurde eens in het jaar 1542. Aartsbisschop Albrecht van Mainz had bekend gemaakt, dat zijn vele reliquieën, die zich vroeger in Halle bevonden - waaronder b.v. ook aarde uit de bodem van Damaskus, waaruit Adam geschapen was, en stukken van de ark van Noach, enz. - naar Mainz zouden overgebracht worden. Als een kundig aflaatkramer kondigde hij voor die gelegenheid grote aflaten aan. Luther spot met deze "nieuwe tijding van de Rijn", en maakt o.a. de opmerking: "Men beweert nadrukkelijk, dat zijn Genade, de keurvorst, onlangs veel merkwaardige nieuwe onderdelen daaraan toegevoegd heeft, waarvan men tevoren niet gehoord heeft, en waarvoor in het bijzonder de tegenwoordige allerheiligste paus Paulus III een grote aflaat gegeven moet hebben." En dan geeft hij een opsomming: een stuk van de linkerhoren van Mozes. Ook een grote lok uit de baard van Beëlzebub. Twee el van het bazuingeklank op de berg Sinaï. Een groot en zwaar stuk van het gejuich van de kinderen Israëls, waarmee zij de muren van Jericho deden instorten. Drie prachtige haarlokken van Absalom, waarmee hij aan de eik bleef hangen, en nog meer. Een bijzonder goede vriend heeft mij in het geheim meegedeeld, dat zijn Genade, de Keurvorst, in zijn testament aan dit heiligdom wil vermaken: een vierde lood van zijn trouw, godvrezend hart, èn een heel lood van zijn waarheidlievende tong."

Luther had altijd, zoals wij zien, wat 'zout' bij zich. Maar als hij er gebruik van maakte, dan gebeurde dat nooit uit strijdlustigheid. Voor ieder oor, dat horen wil, klinkt immers in zijn woorden dóór, de opvoedende ernst, die de eer van zijn God en van zijn Heere Christus zoekt.
In het bijzonder komt ons de scherpe humor van Luther tegemoet in de brief, die hij van de Coburg aan zijn tafelgenoten te Wittenberg schrijft. Slechts tegen zijn wil had hij immers afgezien van de reis naar Augsburg, waar de Rijksdag gehouden werd. Maar met de hartelijkste belangstelling volgde hij in de vesting de beraadslagingen, die hij dagelijks in vurige gebeden aan God opdroeg. Deze vertrouwelijke omgang met zijn hemelse Vader hield in zijn hart het blijde vertrouwen in stand, dat zich in zijn heerlijke Coburgbrieven weerspiegelt.
Ook in de brief, die hier volgt.
"Genade en vrede in Christus, lieve heren en broeders! Ik heb de brief van u allen ontvangen, en vernomen, hoe het er overal ook bijstaat. Opdat gij mijnerzijds moogt vernemen, hoe het hier gesteld is, laat ik u weten, dat wij, namelijk ik, magister Veit en Cyriacus, niet naar de Rijksdag te Augsburg gaan. Wij zijn wel in een andere Rijksdag terecht gekomen. Vlak onder ons raam staat wat struikgewas, een klein woud, daar hebben kauwen en kraaien een Rijksdag belegd. Het is daar zulk een heen en weer vliegen, zulk een geschreeuw dag en nacht, zonder ophouden, alsof zij allen dronken, vol en dol zijn. Daar schreeuwt jong en oud door elkaar, zodat ik mij erover verwonder, dat stemmen en adem het zo lang kunnen uithouden. Ik zou graag willen weten, of er van dat adellijk en strijdvaardig tuig, ook bij u nog enkele aanwezig zijn.

Mij dunkt, dat zij uit de hele wereld zich hier hebben verzameld. Hun keizer heb ik nog niet gezien, maar verder zweven de adel en de voorname heren, zonder dat zij wat uitvoeren, aldoor voor onze ogen. Niet sierlijk gekleed, maar eenvoudig in één kleur, allen even zwart en allen met even grijze ogen. Zij zingen allen hetzelfde lied, maar met een liefelijk onderscheid tussen jongen en ouden, groten en kleinen. Zij verlangen ook geen paleis of een zaal, want hun zaal heeft als een gewelf de schone, wijde hemel, en de vloer is slechts het veld, belegd met aardige groene takken, en de wanden strekken zich uit tot het einde van de wereld. Ook behoeven zij geen paarden of harnas, zij hebben gevleugelde raderen, waarmee zij de buks ontvluchten en aan de woede ontkomen kunnen. Het zijn voorname, machtige heren, maar wat zij besluiten weet ik nog niet. Voor zover ik echter van een tolk vernomen heb, zijn zij voornemens om een geweldige veldtocht en strijd te ondernemen tegen tarwe, gerst, haver, mout, en allerlei koren en graangewas. Dan zal menigeen hier ridder worden en grote daden verrichten. Zo zitten wij hier in de Rijksdag, en horen en zien met groot genoegen, hoe vorsten en heren, met andere rijksstanden vrolijk zingen en lustig leven.
Maar in het bijzonder verheugt het ons, als wij zien, hoe dapper zij rondlopen, de snavel afwissen, en zich in de strijd storten om de overwinning en eer te behalen op koren en mout. Wij wensen hen veel geluk en heil, en wilden wel, dat zij allemaal aan een paal gespietst waren. Maar het lijkt mij niet anders toe, dan dat ik hier de sofisten en papisten met hun prekerij en geschrijf op een hoop voor mij heb, zodat ik hun liefelijke stemmen en preken hoor, en zie, welk een zeer nuttig volkje het is, dat alles wat op aarde is verteert en uit verveling zomaar wat zit te praten. Vandaag hebben wij de eerste nachtegaal gehoord, april vertrouwde hij nog niet. Het is tot nu toe heerlijk weer geweest, het heeft nog niet geregend, behalve gisteren een weinig. Bij u zal het misschien anders zijn. Hiermee Gode bevolen, het ga u goed!
Uit de Rijksdag van de "mout-turken", 28 april anno 1530."
Maarten Luther Dr.

(4) Luthers zinspreuken en muziek

Aan de humoristische trek in het karakter van Luther is zijn voorliefde voor zinrijke spreuken en verzen verwant. Treffende kernspreuken stralen de lezer tegen uit de geschriften van Luther. Dikwijls waren ook zijn redevoeringen en gesprekken ermee gekruid. Vele ervan zijn in onze schat van Duitse spreekwoorden overgegaan. Het zal ons ook niet altijd gelukken om bij een man, die zo diep in het Duitse volksbestaan was doorgedrongen en zulk een helder inzicht in de wereld had, aan te tonen, welke kernspreuk bij hem een erfenis uit de schatkamer van de spreukenwijsheid is, en welke het eerst van hem haar uitnemend stempel gekregen heeft.
Dat dit laatste zeer dikwijls het geval was, komt voort uit de voorliefde van Luther om Bijbelse waarheden in spreekwoorden om te zetten, of Bijbelse verhalen in de vorm van een spreekwoord praktisch toe te passen. Zo b.v., wanneer hij in een beschouwing van de ark van Noach, waarbij het olijfblad van de duif voor hem het Evangelie aanduidt, de spreekwoordelijke zegswijze gebruikt: "De duif heeft niets in haar mond dan het olijfblad, dat is: men moet aan de christenheid niets anders prediken dan alleen het Evangelie."
Van de liefde, die Luther het spreekwoord toedraagt getuigt ook de zorgvuldigheid, die hij vooral aan de vertaling van de Spreuken van Salomo en van het boek Sirach heeft besteed. Zijn geschriften heeft hij met menig kernachtig motto laten verschijnen. Menig verzoek om een gepaste spreuk in een gezinsbijbel heeft hij ingewilligd en die

er zelf ingeschreven.
Maar vooral is een verzameling van spreekwoorden van belang, die door hem zelf is geschreven en aangelegd. Zijn vriend Agricola heeft hem daarbij goede diensten bewezen.
Vanwege hun hoge waarde voor de praktijk mogen hier wel enige proeven uit de schat van spreekwoorden in de geschriften van Luther worden vermeld. Hun zinvolle betekenis is zonder meer duidelijk.

Christus laat wel zinken,
maar Hij laat niet verdrinken.
Christus is gemeenschappelijk goed.
Zwijg, lijd, mijd en verdraag,
dat g' uw nood aan niemand klaag'.
Wil ook niet met uw God versagen:
uw hulp komt zeker alle dagen.
Al naar men in de Bijbel leest,
zo staat van 't huis de gevel meest.
Het Testament, dat kostbaar boek,
leert kunst en wijsheid door onderzoek.
Wel hem, die altijd er naar leeft,
God zal 't al zeeg'nen wat hij heeft.
Het Woord van God blijft steeds bestaan,
en biedt het hemelrijk ons aan.
Wij moeten heengaan van deez' aard',
maar 't Woord van God blijft ons bewaard,
het sterkt ons eens in stervensnood,
en redt ons van de eeuw'ge dood.

Als elk zijn eigen les wil leren,
dan zal hij niets in huis ontberen.
Het is beslist een fikse man,
die goed zijn vrouw verzorgen kan.
Het is beslist een goede vrouw,
die aan haar eigen man blijft trouw,
Een echtvriend moet geduldig zijn,
zijn vrouw niet houden voor een zwijn,
Een huisvrouw moet verstandig zijn, weten,
hoe 's mans manieren zijn.
Daar zal God Zijn genade geven,
dat z' als gehuwden rustig leven;
de duivel zal Hij van hen weren,
zodat zijn list hen niet zal deren.

De meester van het spreekwoord had ook een grote voorliefde voor het dichten van fabels, waarvan hij de opvoedende waarde heel goed kende. Maar zoals de spreekwoordenschat van Luther, wanneer wij die aan de toen gebruikelijke toon afmeten, door zijn zedig karakter en pittige kracht uitmunt, zo zuiverde Luther ook de fabels van zijn tijd van de vieze verhalen, die uit Italiaanse bronnen gevloeid waren. Aan de onvrijwillige vrije tijd van Luther op de Wartburg danken wij de vertaling van het Nieuwe Testament, maar ook de pijnlijke wachttijden op de Coburg heeft hij

ijverig benut.
"Eindelijk zijn wij", zo schrijft de reformator op 23 april 1530 aan Melanchton, "op onze Sinaï aangekomen, maar wij willen van deze Sinaï een Sion maken en daar drie tenten opslaan, één voor het Psalmboek, één voor de profeten, en één voor Aesopus." Luther begon toen verschillende Psalmen uit te leggen, de overzetting van de profeten te voltooien, en Aesopus te vertalen.
Over het doel, dat hij met de overzetting van Aesopus op het oog had, spreekt hij zichzelf uit. Hij doet het "allermeest terwille van de jeugd, opdat zij zulk een aardige onderwijzing en waarschuwing in de liefelijke gestalte van fabels des te liever zou leren en te beter zou onthouden."
Ook wil hij, door een verbeterde keuze, veredelend op de gesprekstoon van de jeugd en het dienstpersoneel in hun vrije tijd inwerken, "opdat zij niet zulke schandelijke en onverstandige woorden mogen spreken, als in de zedeloze taveernen en kroegen." Hij wenst, dat in het huis, b.v. aan tafel, de huisvader telkens tot nuttige verpozing een fabel ter sprake brengt.
Wij zullen twee fabels laten volgen.

Een muis wilde graag een water oversteken, maar kon dat niet. Hij verzocht een kikker om raad en hulp. De kikker was een schurk en zei tot de muis: "Bind jou poot aan mijn poot, dan zal ik zwemmen en je overzetten." Toen zij echter bij het water kwamen, dook de kikker onder en wilde de muis verdrinken. Maar terwijl de muis zich met de grootste moeite verweerde, kwam er een wouw aanvliegen, pakte de muis, en trok met hem ook de kikker uit het water en vrat hen beide op.
Moraal: Let er goed op met wie ge omgaat, de wereld is vals en vol ontrouw, want een vriend, die een ander ergens toe overhaalt is hem de baas, maar toch verslaat de ontrouw altijd haar eigen heer, zoals dat hier met de kikker gebeurt.

Een hond liep door een waterstroom met een stuk vlees in de bek, maar toen hij de schim102 van het vlees in het water zag, dacht hij, dat dit ook vlees was, en hapte er begerig naar. Maar toen hij zijn bek opendeed, ontviel hem het stuk vlees, en het water voerde het weg. Zo verloor hij beide, het vlees en de schim.
Moraal: Men moet genoegen nemen met wat God geeft. Wie het weinige versmaadt, zal het grotere niet ontvangen. Wie te veel wil hebben, houdt tenslotte niets over: menigeen geeft het zekere prijs om het onzekere.
Wat kan het aan de tafel in het Zwarte Klooster vrolijk toegegaan zijn, wanneer de huisvader aan de kinderen en het personeel een van deze fabels ten beste gaf.

Vrome blijmoedigheid
Een gezonde, vrome vrolijkheid moest in het gezin van Luther en Käthe heersen. Het Zwarte Klooster moest geen plaats van monnikachtige wereldontvluchting zijn. Want niet in de monnikachtige wereldverloochening, niet in de verachting van de blijdschap en de genoegens, die de Schepper zijn schepselen aanbiedt, zag Luther het ideaal van een christelijke volkomenheid. In het licht van het door hem ontsloten Evangelie zag hij als het ideaal van de christen: het doordringen van deze wereld en haar goederen met de geest van het Evangelie. Al het natuurlijke keurt hij goed. Dit door God geschonken leven met zijn goede gaven en vreugden is op zichzelf goed. Het moet in dienst zijn van de liefde, tot eer van God de Schepper en de Schenker ervan. "De christenen zijn een gelukkig volk, zij kunnen van harte blij zijn, roemen en prijzen, dansen en springen. Ons leven moest niet anders dan één *Hallelujah* zijn. Verblijd u te allen tijd, zowel innerlijk in Christus zelf, alsook voor het uitwendige in Zijn gaven en

goederen. Dat wil Hij, Hij is er en Hij geeft ons Zijn goederen met de bedoeling, dat wij ze gebruiken en dat wij vrolijk zijn, Hem loven, liefhebben en danken voor altijd en eeuwig! Men kan God niet alleen dienen met de arbeid", zegt Luther eens tot Melanchton, "maar ook met feestvieren en rusten."
Door het Evangelie vrijgemaakt, maar in zijn geweten aan God gebonden, kon Luther zich zo van harte verblijden, hetzij hij een uitstapje maakte en "met veel op kersen beluste knapen" de boomgaard van zijn vriend, pastor Stiefel te Lochau, binnenviel; hetzij hij, ruim van opvatting, nu en dan in zijn eigen tuin met het kegelspel meedeed. En wanneer hij dan, zoals een ooggetuige ons meedeelt, "de bal eens in een verkeerde richting wierp, en een andere keer naar de zijkant of van de baan af liet rollen; wanneer hij een niet goed gerichte worp deed en maar weinig of geen kegels getroffen werden", dan lachte hij ongetwijfeld allerhartelijkst mee. Maar dan maakte hij ook opmerkingen over lieden, die er twaalf willen omgooien als er maar negen staan, en er dan niet één raken.
Zo had Luther ook plezier in andere kinderspelen en in lichaamsoefeningen, zoals hij om gezondheidsredenen een tijdlang de draaikunst beoefend heeft. In de lichaamsoefeningen ziet Luther met zijn ruime en ver ziende blik een goed middel om gezond te blijven, alsook tegen speelwoede, uitgelatenheid en ontucht.
Wij mogen niet vergeten, dat Luther en zijn vrienden in hun tijd met zulke opvattingen zo goed als alleen stonden. Het schijnt, dat er met name ook in de kring van de studenten te Wittenberg, een ruwe, onreine toon heeft geheerst, waartegen Luther met heilige toom tekeer ging. Vooral in de vastenavondtijd gingen deze elementen op bedenkelijke wijze te werk.
Achter een dwaze vermomming kwam het tot grote uitspattingen. Ook op dit gebied heeft de Reformatie zuiverend gewerkt. Luther stond volstrekt afwijzend tegenover deze dingen. Hij lette er streng op, dat zijn huis ervoor gesloten bleef.
Maar toen eens enkele als mijnwerkers verklede jongelui keurig netjes aanklopten, zei Luther: "Laat die maar binnenkomen, het zijn mijn landgenoten en de medearbeiders van mijn lieve vader; omdat zij de hele week onder de grond zitten, in bedorven lucht en gasdampen, moet men hen af en toe hun fatsoenlijke vermaak en ontspanning gunnen en toelaten."
Daarna schaakte hij wat met hen, en "als een geoefend schaakspeler zette hij zijn medespelers schaakmat."
Wat zei Luther van het dansen? Er bestaat een geschrift in het Latijn "Bezwaren tegen de dans", dat aan Luther toegeschreven wordt. Daarin heet het: "De dans is er om jongemannen te leren, dat zij zich hoffelijk gedragen, opdat zij met te meer vertrouwen naar de hand van een eerbare jonge vrouw kunnen dingen. Daarom nodigt men ook enige oudere vrouwen en mannen uit, die erop moeten toezien, dat alles net en betamelijk toegaat. Slechts één ding bevalt mij niet, en ik wenste wel, dat de overheid het verbood, namelijk dat de jongemannen de meisjes in een kring ronddraaien, in het bijzonder als het in het openbaar gebeurt en velen ernaar kijken."

Huiselijke feesten en levenssier

Deze onschuldige, zuivere blijmoedigheid, die Luther eigen was, deed zich ook gelden bij de huiselijke feesten, die toen een gewoonte waren. Behalve de Sint Nicolaasdag, waarop waarschijnlijk de eigenlijke uitdeling van kerstgeschenken plaats vond, naast het geliefde Kerstfeest, dat Luther met zijn diep gevoelig gemoed tot een echt christelijk, Duits familiefeest wist te maken, was er ook nog het zogenaamde "Koninkrijk."
Men vierde het gewoonlijk in de huizen met gezang, spel en dans. Maar in de kring

van Luther zette men in de lijst van dit feest een kostbaarder inhoud. Geliefde vrienden namen er deel aan. Een onderzoek, dat aan het gezellig samenzijn voorafging en waarbij de "koning" en de "koningin" een onderwerp opgaven over de kennis van de Bijbel, de Liederenschat en de Catechismus, bood een geschikt aanknopingspunt voor menig uitnemend en leerrijk gesprek. Luther deed daaraan van harte mee. Welk een mooie en gezegende herinnering zullen de kinderen en huisgenoten aan zulke feestelijke uren bijgebleven zijn.

Ook aan bijzondere gedenkdagen wist de heer des huizes hun wijding te geven, en Käthe verstond het voortreffelijk om ze met kleine attenties nog mooier te maken. Zo lezen wij eens in een brief van Luther aan Jonas, van 18 oktober 1535: "U en de uwen groet mijn meesteres Käthe, die mij morgen een klein feestmaal wil bereiden, omdat er dan 23 jaar van mijn doctoraat voorbij zijn." En op 31 oktober 1527 doet de dankbare herinnering hem, ondanks de moeilijke tijd, de viering van het 10-jarig jubileum van het aanslaan der stellingen niet vergeten.
Hij schrijft op 1 november aan Amsdorf, dat zijn huis "een hospitaal" is geworden, hoe de pest ook bij hem rondwaart, hoe hij vreest voor Käthe, die spoedig haar bevalling verwacht, en hoe Hansje reeds drie dagen er zeer ellendig aan toe is. Maar aan het slot heet het: (geschreven) "te Wittenberg op allerheiligendag, in het tiende jaar van de vertrapping van de aflaat, tot herdenking waarvan wij in dit uur een dronk hebben ingesteld."
Een armzalige beschouwing kan deze trek in het beeld van Luther bevreemden. Maar wie zich in begrijpende liefde daarin verdiept, die heeft een vermoeden van wat het geheim is van deze dankbare blijdschap bij alle leed. Innerlijk diep door haar bewogen kon Luther eens zeggen: "Mijn God geeft mij, onwaardig en verdoemd mens, zonder verdienste, louter uit genade, en uit enkel barmhartigheid door en in Christus de volle rijkdom van alle godsvrucht en zaligheid, zodat ik verder niet nodig heb dan te geloven, dat het zo is. Welnu, dan zal ik voor zulk een Vader, die mij met Zijn overvloedige goedertierenheden zo overladen heeft, van mijn kant vrijwillig, vrolijk en om niet te doen wat Hem welgevallig is, en voor mijn naaste ook een christen worden in de zin van wat Christus voor mij geworden is, en ik wil niets anders doen dan wat ik zie, dat voor hem nodig, nuttig en gelukkig is, omdat ik immers door mijn geloof in Christus van alles volop heb."

Van een vitterige, farizeïstische aard bespeuren wij niets bij Luther. Evenals hij zelf met zuivere, dankbare blijdschap door het geloof de gaven van God aanneemt, zo dringt de liefde hem er ook toe om blij te zijn met de blijden. "Als iemand blij is", zo horen wij hem zeggen in een preek, "dan moeten wij niet zuur kijken, zoals de huichelaars, die wat bijzonders willen zijn, en met hun misplaatste ernst zich als alléén wijs en heilig voordoen en allen, die blij zijn en niet zuur kijken, zoals zij, voor dwazen en zondaren aanzien; maar hun blijdschap moet ons welgevallig zijn, indien zij althans niet tegen Gods wil is Hoewel velen van zulke gaven en genoegens misbruik maken, daarom zijn zij nochtans niet minder gaven van God, die men niet met een zuur gezicht moet veroordelen, alsof men ze niet zou mogen en moeten gebruiken."

Een ander een plezier te doen betekende voor Luther een dubbele vreugde. Toen zijn nicht Lena Kaufmann, die professor Ambrosius Bernd op de verjaardag van Luther in 1538 ten huwelijk vroeg, zich met haar bruidegom later zorgen maakte over de bruiloft en het uitnodigen van de gasten, zei Luther: Wees niet bezorgd! Dat gaat u

niets aan! Voor zo iets bijkomstigs, dat niet tot het wezen van het huwelijk behoort, zullen wij wel zorgen, zorg gij er maar voor, dat ge met de gasten vrolijk zijt! Ik zal met de hulp van God deze bruiloft helpen bekostigen, het is misschien wel de laatste!"
Drie jaar later heeft hij met de onvermoeide Käthe de bruiloft van zijn achternicht Anna Strausz bekostigd. Beide malen heeft hij ook voor het bij zulke feesten gebruikelijke wildbraad gezorgd, ofschoon Luther dit vlees om zijn kleur voor "melancholisch" hield.
Luther was van mening, gezien het voorbeeld van Jezus bij de bruiloft te Kana, dat een feestmaal binnen tamelijke grenzen geoorloofd was. Hij stoort zich niet aan "de zuurkijkende huichelaars en eigengemaakte heiligen", wanneer hij in een preek over Joh. 2 : 1-11 zegt: "Christus laat merken, dat Hij van bruiloft vieren geen afkeer heeft, noch van alles wat bij een bruiloft behoort, zoals versiering en vrolijk zijn, eten en drinken, in overeenstemming met het gebruik en de gewoonte van een land. Wel lijkt het overdadig, verkwistend en werelds, maar dat is het niet, voor zover men maat houdt en op een passende wijze bruiloft viert. Want bruid en bruidegom moeten toch wel sierlijk gekleed zijn; zo ook moeten de gasten eten en drinken, zullen zij vrolijk zijn."
Maar overdaad is zonde. Luther hekelt die met krasse woorden: "Overdaad, zoals die in onze tijd met een bruiloft gepaard gaat, is niet gepast, omdat men dan niet eet en drinkt, maar vreet en zuipt, zwelgt en brast, en zich aanstelt, alsof het een kunststuk of een krachttoer zou zijn om veel te vreten en te zuipen, want men probeert niet blij te wezen, maar dol en vol te zijn."

Deze man, die zelf zo sober leefde, en op de gedachte kwam om, evenals weleer in de kloostercel, zelf zijn broek op te lappen, was wars van elke overdrijving en weelde. Tegen modedwaasheden trad hij met beslistheid op. Hij bond het de vrouwen en meisjes ernstig op het hart om toch niet de kerkdienst bij te wonen, of aan het Avondmaal te gaan, alsof zij naar de schouwburg gingen. Maar Luther was geen zwartkijker, die van een zekere levenstooi afkerig was. Wij hebben al gehoord, dat hij bij het godsdienstgesprek te Leipzig een ring aan zijn vinger droeg. En van Mathesius vernemen wij, dat hij een ring met een waardevolle turkoois bezat. Telkens ontving hij van hooggeplaatste personen ringen ten geschenke, waarbij die van zijn Käthe niet vergeten mag worden. Zijn bezit aan zilver (bekers, gedenkpenningen) en zijn overige kleinodiën schatte hij in zijn testament van het jaar 1542 op de (toen) aanzienlijke som van duizend gulden. Dat Luther van deze dingen innerlijk volkomen los was, behoeven wij niet met bijzondere nadruk te zeggen.
Maar dat hij ze in zijn bezit had, bewijst toch wel, dat hij ook geen enghartig fanatiekeling geweest is. Eén van dat soort mensen verweet hem, dat hij "een gouden ring droeg en hemden met lintjes", en dat hij "steeds geschilderde afgodsbeelden wilde hebben." Daarmee doelde men op de wandversiering in de kamer van Luther. Wij vernemen daarover, dat er een afbeelding van de Gekruisigde, van Maria met het Kind Jezus, en een door Cranach geschilderd portret van Käthe aanwezig waren. Bovendien gaf de stenen kachel, met de wand- en plafondbeschilderingen, aan de kamer een voornaam en behaaglijk aanzien.
Van een goede smaak getuigt ook het tot op heden toe zo goed in stand gehouden portaal van zandsteen, gelijkvloers in het huis van Luther. Het is gebouwd in laat-gothische stijl en loopt uit op een sierlijke spitsgevel. Aan beide zijden zien wij een stenen bank, met daarboven een baldakijn. Käthe gaf dit haar man ten geschenke, Lauterbach te Pirna heeft het ontworpen. Luther schreef in november 1539 aan zijn vriend: "Wil het zo goed mogelijk uitvoeren."

Kunst en muziek
Aan de kunst heeft Luther, evenals aan alle terreinen van het natuurlijk leven, een godsdienstige maatstaf aangelegd. Haar waarde en recht worden afgemeten naar haar nauwer of ruimer samenhang met het christelijk geloof.
Luther verwerpt de pronkerige misgewaden en kerkelijke gereedschappen, omdat zij volgens hem te opdringerig de aandacht op het uitwendige vestigen, maar over de versiering van de kerkgebouwen oordeelt hij gunstig en hij pleit ervoor. Ook heeft de meesterhand van Cranach zijn Bijbeluitgaven en zijn Catechismus verfraaid. Luther zou graag "elke kunst zien in dienst van Hem, die ze gegeven en geschapen heeft", en hij verheugt zich over de opvoedende waarde van zulke sierlijke afbeeldingen. Telkens opnieuw kijkt hij naar de wand van de kamer en ziet hij hoe "het Kind Jezus slaapt in de arm van moeder Maria; als Hij eens wakker wordt, dan zal Hij ons zeker vragen wat wij gedaan hebben, en hóe wij het gedaan hebben."
In de tafelgesprekken van Luther komen enkele opmerkingen voor over de kunst van Drer, en de schilderkunst van de Nederlanders en Italianen, die van het bekend zijn met de kunst getuigen. Zo zegt hij eens: "Hoe bekwaam en knap waren de Italiaanse schilders, want zij konden de natuur zó meesterlijk en naar de werkelijkheid navolgen en nabootsen, dat zij niet alleen de zuivere, natuurlijke kleur aan alle ledematen gaven, maar ook het voorkomen, alsof zij leefden en zich bewogen." Hoe nauwkeurig hij daarop gelet heeft, bewijst het beroemde Avondmaal van Leornardo da Vinci, met zijn buitengewone levendigheid van de handbewegingen.

De innige vriendschap van Luther met Lukas Cranach de Oudere, kunnen wij ons ook niet indenken zonder een zekere mate van kennis van de schilderkunst bij de reformator. Wanneer hij intussen in zijn oordeel daarover wat terughoudend is geweest, dan ligt de verklaring daarvan in Luthers kunstzinnige aanleg, die behalve in de dichtkunst ook op het gebied van de muziek groot was.
Reeds vroeg openbaarde zich bij hem een muzikale begaafdheid. En men mag zeker aannemen, dat zij in de kerkdiensten, die de knaap ijverig bezocht, een rijke voeding gevonden heeft. Hoe veel en hoe schoon wordt er in de rooms-katholieke kerk gezongen, en wat zingen kinderen graag. "Om zijn zingen en hartelijk bidden in de kerk" heeft de "devote matrone", de aanzienlijke en rijke mevrouw Ursula Cotta, de 15-jarige Maarten, die in Eisenbach, zijn "lieve stad", de school bezocht, bij zich in de kost genomen.

Reeds in zijn jeugd was Luther een goed fluitspeler, en als student leerde hij, gedurende een ziekte, zonder leermeester de luit bespelen. Een tijdgenoot noemt hem "een goede musicus, die ook een mooie, heldere en zuivere stem had, zowel om te zingen als om te spreken, en die geen schreeuwer was. Zoals zijn vriend Ratzeberger meedeelt, zong hij alt.
Dezelfde berichtgever deelt ons een ernstige gebeurtenis mee, misschien uit het jaar 1524 (of einde 1523?). Eens gingen enkele kennissen bij Luther op bezoek. Toen zij de deur gesloten vonden, dacht één van hen: "Het is vast niet goed met hem. Hij klopt aan, maar krijgt geen antwoord. Daarom kijkt hij door een gaatje in de deur naar binnen en ziet, dat Luther bewusteloos voorover op de grond ligt, met de armen uitgestrekt. Dan opent hij met geweld de deur, schudt hem wakker, brengt hem naar de benedenkamer, laat wat eten voor hem klaar maken, en begint dan met zijn kameraden wat muziek te maken. Terwijl dit gebeurt, komt Luther langzamerhand weer tot zichzelf, en zijn zwaarmoedigheid en droefheid zijn verdwenen, zodat hij ook

zelf met hen gaat meezingen. Intussen wordt hij daardoor weer blijmoedig en hij verzoekt Mr. Lukas en zijn kameraden dringend, dat zij hem maar dikwijls moeten bezoeken, inzonderheid als zij er lust in hebben om muziek te maken."
Dikwijls heeft Luther de zorgen uit zijn hart gezongen en gespeeld, want "bij moeilijke en treurige gedachten behoren een goed en vrolijk liedje, en opgewekte gesprekken." "Muziek is de beste lafenis voor een bedroefd mens, omdat daardoor het hart weer gerustgesteld, verkwikt en verfrist wordt."
Toen hij zich eens in dagen van ziekte op een wagen door weiden en velden liet rijden, hief hij met zijn metgezellen geestelijke liederen aan, en toen zij daardoor blij werden, zei hij: "Ons zingen verdriet de duivel en doet hem pijn, maar wanneer hij ziet, dat wij geduldig zijn, en hoort, dat wij ach en wee roepen, dan lacht hij daarom in zijn vuistje, want hij heeft er plezier in om ons te plagen, vooral wanneer wij Christus prediken en belijden." De muziek wil Luther "in het bijzonder" in de dienst van God gesteld zien.
Zij is voor hem de kunst bij uitstek. Terecht staat voor hem deze "schone, heerlijke gave van God", die een edele verwantschap tussen godsdienst en wereld bewerkt, "met de theologie in nauw verband." Naast haar geruststellende en vertroostende werking, waarom "de satan haar zeer vijandig gezind is", schrijft Luther haar een hoge opvoedende eigenschap toe. "De jeugd moet men steeds met deze kunst vertrouwd maken, want zij vormt fijne, bekwame mensen. Ik heb altijd van de muziek gehouden, wie deze kunst machtig is, die is goed van aard en tot alles bekwaam."

In het onderwijs op school kent Luther haar een belangrijke plaats toe. En "een schoolmeester moet kunnen zingen, anders is hij mij het aankijken niet waard."
"De kosten, die voor deze gave van God, de muziek, gemaakt worden, zijn niet weggegooid. Met verontwaardiging zegt Luther: "Enige adellijke gierigaards menen, dat zij voor mijn genadige Heer jaarlijks 3.000 gulden hebben uitgespaard, maar intussen verspilt men nutteloos in plaats daarvan 30.000 gulden."
Luther denkt daarbij niet slechts aan geestelijke muziek. Hij heeft ook veel waardering voor het Duitse volkslied en hij maakt de opmerking, dat in de wereldlijke muziek "menig schoon gedicht en zo menig prachtig lied" voorkomen. Toen hem eens, zo verhaalt Mathesius, zeven burgers uit Joachimstal een bezoek brachten en hij met hen "zeer vrolijk en in opgewekte stemming bijeen was, wenste hij te vernemen wat voor muziek men in het dal beoefende." Wij kunnen gerust aannemen, dat zij voor hem volksliederen gezongen hebben.
Luther hoort met zijn muzikaal gehoor overal muziek. Zelfs in de lucht hoort hij zachte, welluidende klanken. Hij houdt beschouwingen over de muziek van de dieren, vooral van de vogels. Ook is hij vol bewondering voor de kunstige samenstelling van de menselijke keel. In de familiekring van het Zwarte Klooster werd veel gezongen.
Zangavonden met zijn huisgenoten behoorden tot de meest geliefde ontspanning van Luther, en waren hoogtepunten voor allen, die er aan deelnamen. Menigmaal werd er volgens de regels en ook degelijk geoefend, waarbij de resultaten werden bereikt, die aan hoge eisen voldeden. Dan weer mogen wij ons Luther voorstellen in de kleinere kring van zijn kinderen, die opgewekt en aandachtig zingen, terwijl de gelukkige vader op de luit speelt en huisvrouw Käthe het een of ander werkje onder handen heeft. Dat is dan precies het verkwikkende beeld van echt Duits huiselijk geluk. En omdat voor onze Luther alle tijdelijke schoonheid en blijdschap een evenbeeld van het eeuwige zijn, kan het hem menigmaal door de ziel gegaan zijn: "Wanneer de Heere, onze God, reeds in dit leven zulke heerlijke gaven over ons uitgestort en geschonken heeft, hoe zal het dan wel zijn in het eeuwige leven, waar alles de hoogste

volmaaktheid en blijdschap bereiken zal."
Bij alle vreugde op aarde vergeet hij nooit het onvergankelijke: "O God, wat heb ik toch in een heerlijke tijd geleefd, waarin zo veel schone kunsten openbaar werden, en voornamelijk de zuivere leer van het dierbaar Evangelie in het licht werd gesteld! Wáár is wat Christus zegt over de tijd van de jongste dag: "Alles zal in bloei staan en dan zal de jongste dag aanbreken; alle kunsten bloeien nu en bereikten hun hoogtepunt. Wanneer dat geschiedt, zegt Christus, dan zal de zomer niet ver meer zijn."
Luther kan zich zo kinderlijk, onschuldig verblijden, omdat de wereldgezindheid zijn geest niet benevelt. Steeds heeft hij een open oog voor het leven, dat voor hem toch altijd het ware is: "Een christen moest dit tijdelijk leven slechts blindelings en met gesloten ogen bezien, maar het toekomende, eeuwige leven moest hij met geheel geopende ogen, in een zuiver, helder licht aanschouwen. Hij moest alleen maar met de linkerhand in dit aardse leven vertoeven, doch met de rechterhand en met zijn ziel en zijn ganse hart moest hij in het gindse leven in de hemel verkeren, en dat met een vaste hoop altijd met blijdschap verwachten."
Blijdschap en vrolijkheid, zoals deze het zuiverst voortvloeien uit de vrede van de ziel met God, stralen ons uit het beeld van Luther tegen. Een humeurige en brommerige aard is hem vreemd. Deze man, die zo volkomen zuiver en vrijmoedig de gaven van God dankbaar geniet, kent geen geveinsdheid. Een enghartige, liefdevolle beoordeling zou dit kunnen misverstaan.
Hij zegt zelf eens tot Bugenhagen: "Ik heb mij dikwijls voorgenomen om mij ter wille van de wereld wat ernstiger en heiliger (ik weet niet, hoe ik het noemen moet) te gedragen, maar God heeft mij dat niet gegeven." Zijn biechtvader stelt hem gerust, want geen enkel godvrezend mens zou het hem euvel duiden, dat hij, Luther, zo vriendelijk en een vijand van huichelarij was.
Wiens hart zou de blijde Luther niet winnen? Hij mag dan de verrukking van de lente in het diepst van zijn ziel genieten, of met stille aandacht naar de avondprediking van de vogels luisteren; hij mag dan in de kring van zijn vrienden ontspannen, of met een eenvoudig man een opgewekt woordje spreken; hetzij hij de maaltijd kruidt met een geestig en vrolijk gesprek, of met zijn fijne, frisse humor om de dwaasheid en boosheid van zijn vijanden lacht; hetzij hij met zijn kinderen "Vrouwe Musica" huldigt, en innig gelukkig voor de lieve God een liedje zingt - wij hebben de vrolijke Luther lief. Omdat hij door het Evangelie de diepste grond van de vreugde weer heeft ontdekt, kan hij ons tonen, hoe een mens in zijn God en in zijn leven waarlijk blij wordt.

(5) Luther als opvoeder

Het eerste wat Luther zijn kinderen leerde was het gebed. Niet in hoge stijl, maar eenvoudig. ‘En dat de kleinen het met zulk een ontroerende, kinderlijke eenvoud doen, dat zij zich de lieve God en de hemel zo heerlijk naïef voorstellen en uitbeelden’, dat is voor de grote man een steeds weer nieuw, kostelijk wonder. Het is Luther hoge en heilige ernst om de kinderen voor God op te voeden: "Vader en moeder zijn voor de kinderen gewis apostel, bisschop en predikant, wanneer zij hun het Evangelie bekend maken". Men moet de kinderen zo onderwijzen, dat zij God leren kennen. "God gebiedt u echter, dat ge de kinderen de Heere Christus leert belijden, dat ge hun leert om er steeds aan te denken, hoe Hij voor ons geleden heeft, wat Hij gedaan en wat Hij beloofd heeft".
Op goede gronden hecht Luther er hoge waarde aan, dat het kind een voorraad

godsdienstige kennis wordt bijgebracht, en elk verstandig opvoeder zal hem daarin gelijk geven. "Wanneer God aan ouders kinderen geeft, dan moeten zij hun leren God lief te hebben met geheel hun hart, met geheel hun ziel en met al hun kracht, en zij moeten hun het Woord van God inscherpen, dat wil zeggen, het altijd weer met hen behandelen en hen daarin oefenen, zodat het niet wegroest of verdonkert, maar steeds in woord en daad nieuw en helder blijft. Want hoe meer men over het Woord van God handelt, des te duidelijker en nieuwer het wordt, en men zegt terecht: Hoe langer hoe liever. Wanneer men het echter niet behandelt, dan wordt het spoedig vergeten en krachteloos".
Zo heeft Luther voor zijn kinderen ook enkele bijzondere gebedjes opgesteld, die zij aan tafel, of bij het naar bed gaan, moesten opzeggen, en Käthe zowel als meui Lena hebben vlijtig met hen gebeden. Toen de kinderen konden lezen, was het regel in het gezin, dat zij na het tafelgebed een gedeelte uit de Bijbel voorlazen.

Luther schatte met name de opvoedkundige waarde van de **Catechismus** zeer hoog. Ieder huisvader is daarom in zijn ogen verplicht om tenminste éénmaal per week zijn kinderen en personeel na te vragen en te overhoren wat zij van de godsdienst weten of leren, en wanneer zij het niet kennen, hen daarover ernstig te onderhouden. Wij vernamen hierboven al iets over de Catechismus-tabellen, die in de kamer hingen. Dagelijks heeft Luther met Hans en Leentje de Catechismus behandeld.
En wanneer de huisvader ver van huis vertoefde, dan vervulde de "vriendelijke, lieve heer Katharina Luther, doctor en prediker te Wittenberg", trouw en nauwgezet de heilige taak van huispriester, en was zij ook in dit mooie werk van de man voor hem een verstandige en gezegende helpster. Wijd opende zich de poort van haar zoekende en navorsende ziel, wanneer zij zich met eerbied in de "Kategissema" verdiepte.
Daarin raakte zelfs haar "lieve heer doctor" niet uitgeleerd, zoals hij ook eens zegt: "Hoewel ik een oude doctor in de Heilige Schrift ben, toch ben ik nog niet aan de Catechismus ontgroeid, en ik begrijp de tien geboden van God, de geloofsbelijdenis en het Onze Vader nog niet goed. Ik raak er niet in uitgestudeerd noch uitgeleerd, maar ik leer er nog dagelijks uit en ik bid de Catechismus met mijn zoon Hans en met mijn dochtertje Magdalena. Wanneer toch verstaat men door en door en grondig alleen nog maar de eerste woorden van het Onze Vader, als wij daar zeggen: Die in de hemelen zijt? Want als ik deze woorden verstond, en geloofde, dat God, die hemel en aarde en alle schepselen geschapen heeft, en hen met Zijn hand regeert, mijn Vader is, dan kwam ik zeker tot de conclusie, dat ook ik een heer van hemel en aarde, en ook Christus mijn broeder was, en dat alles van mij was. Gabriël zou mijn knecht en Raphaël mijn leidsman, en alle engelen mijn dienaars in mijn noden moeten zijn, omdat zij mij door mijn hemelse Vader toegevoegd zijn om mij op mijn wegen te bewaren, opdat ik mijn voet aan geen steen stoot".

"Kinderen opvoeden in de dienst van God is op aarde het aller-edelste, kostbaarste werk, omdat God niets liever ziet dan het verlossen van zielen", zo vernemen wij uit een preek van Luther uit het jaar 1522. En Mathesius merkt terecht op: "Wanneer Luther in de loop van zijn leven niet meer goeds verricht en tot stand gebracht had dan dat hij zijn beide Catechismussen in de huizen, in de scholen, en op de preekstoel gebracht heeft, en een gebed voor en na het eten, alsook voor het slapen gaan en na het opstaan, ons heeft geschonken, dan zou de gehele wereld hem daarvoor nooit genoeg kunnen danken, of het hem kunnen vergelden".
Luther denkt echter geenszins aan een uitsluitend godsdienstige opvoeding van het kind. De gezichtskring van Luther was niet beperkt tot theologie en kerk. De

reformator had ook een open oog voor de zuiver praktische vormen. De opvoeding moet de kinderen ook voor de verschillende burgerlijke beroepen geschikt maken: "In alle steden en dorpen moeten goede kinderscholen gesticht worden, waaruit men kan kiezen wie voor de Hogeschool geschikt zijn, opdat men dan daaruit weer de mannen ten dienste van land en volk kan aanstellen". "Wanneer er niet tegelijk een ziel was, en men helemaal geen scholen en taalonderwijs nodig had om de Schrift en God te leren kennen, dan was er toch voldoende reden om zowel voor jongens als voor meisjes op alle plaatsen de allerbeste scholen op te richten. Want om haar uitwendige, wereldlijke staat in stand te houden, heeft de wereld toch ook degelijke, bekwame mannen en vrouwen nodig, zodat de mannen land en volk goed kunnen regeren, en de vrouwen haar huishouding, kinderen en personeel goed kunnen besturen. Zulke mannen nu moeten uit de jongens, en zulke vrouwen moeten uit de meisjes voortkomen, en daarom is het van belang, dat men de jongens en de meisjes daarin goed onderwijst en opvoedt". Luther weet ook wel, dat vele ouders niet vroom zijn en niet voldoende geschikt voor de taak van de opvoeding, en dat aan velen ook de tijd ontbreekt, en dat daarom alleen al de opvoeding in het gezin door school en kerk moet worden voortgezet en voltooid. Gezin, staat en kerk moeten eensgezind het doel van de opvoeding in het oog houden. Het zijn gouden woorden, die Luther over het door hem hoog gewaardeerde beroep van de onderwijzer spreekt.

De opvoeding in het gezin en de plichten van vader en moeder drukt Luther ons met nadruk op het hart. Niet vroeg genoeg kunnen de ouders zich daarvan bewust zijn. "Zal de christenheid krachtig zijn, dan moet men inderdaad beginnen met de kinderen, dan wordt het iets moois. Ik zou het wel goed vinden, dat men bij de wieg begon".
Reeds 7 jaar, voordat hij zelf vader was, noemt Luther in zijn "Preek over de huwelijke staat", de opvoeding van de kinderen tot eer van God, één van de meest dringende aangelegenheden van de christenheid. "De gehuwden moeten weten, dat zij voor God, de christenheid, de gehele wereld, zichzelf en hun kinderen, geen beter en nuttiger werk kunnen verrichten dan dat zij hun kinderen goed opvoeden, Bedevaarten naar Rome, naar Jeruzalem, naar St. Jakobus betekenen niets; kerken bouwen, missen instellen, of wat voor werken ook genoemd kunnen worden, betekenen niets in vergelijking met het unieke werk, dat de ouders hun kinderen goed opvoeden. Want dat is voor hen de juiste weg naar de hemel. Zij kunnen ook de hemel niet eerder en beter verwerven dan met dit werk. Zij zijn de kerken en altaren, die ge achterlaat, die u ook licht zullen schenken in het sterven, en waar ge ook heengaat. Wilt ge al uw zonden op de juiste wijze boeten en de hoogste aflaat voor deze tijd en hiernamaals verkrijgen, en zalig sterven en uw nageslacht ook in deze tijd wijd en zijd verspreid zien, schenk dan met alle ernst aandacht aan dit stuk, de kinderen goed op te voeden. Dat is de juiste weg naar de hemel".
Er is in het huwelijk geen noodzakelijker maar ook geen mooier werk dan een goede opvoeding van de kinderen. Niets ook siert de moeder meer dan dat zij zich deze haar taak bewust is.
"Vrouwen brengen kinderen voort en voeden hen op, regeren het gezin, en delen op een behoorlijke wijze uit wat de man inbrengt en verdient. Zij worden ook door de Heilige Geest de eer van het huisgezin genoemd, omdat zij de eer, de tooi en het sieraad van het gezin moeten zijn. Waarlijk, er is niets, dat opweegt tegen dit geestelijk sieraad, wanneer een vrouw aan God gehoorzaam is, veel van haar man houdt, de kinderen keurig opvoedt en zich in haar werk richt naar het Woord en het bevel van God. Met zulk een sieraad vergeleken zijn parelen, fluweel en goudstukken als een oude, gescheurde en opgelapte bedelaarsmantel, want het is een sieraad, dat

overeenkomt met het Woord en het bevel van God, en met de gehoorzaamheid aan Hem".
Bij de opvoeding is de macht van het *voorbeeld* buitengewoon groot. De gezinspostille (prekenboek) bevat drie preken over Matth. 18: 1 - 10, waarin Luther zeer ernstig daarover spreekt. Men moet "niet alleen de jeugd graag dienen, maar men moet haar ook niet tergen, noch met woorden, noch met daden, maar haar op de goede weg leiden. De ervaring leert ons, dat de jeugd lijkt op een tondel, die zeer gemakkelijk het slechte en ergerlijke in vlam zet. Daarom is het bijzonder nodig, dat men zowel aan de kinderen als aan hun engelen aandacht schenkt. Aan de engelen, opdat men hen niet bedroeft, maar ook aan de kinderen, opdat men hen geen aanstoot geeft. Daarom moest men bij het jonge volk voorzichtiger en bedachtzamer zijn, niet alles zeggen noch doen wat men anders zegt en doet. Zoals ook de heidenen gezegd hebben: 'Voor jongelui moet men zich het diepst schamen'.

Wennen aan gehoorzaamheid
Gewen uw kind vroeg aan gehoorzaamheid. "Ach, wat brengt toegefelijkheid al niet teweeg! Hoe worden de kinderen bedorven, wanneer men toelaat, dat zij hun eigen zin doen, en hen niet straft". Luther stond erop, dat zijn kinderen onvoorwaardelijk gehoorzaamden. Wij vernemen, dat hij zijn zoon gedurende drie dagen niet wilde ontvangen, noch hem weer in genade wilde aannemen, voordat hij schriftelijk berouw toonde en vergeving vroeg. En toen de moeder, Dr. Jonas en Dr. Teuteleben het voor hem opnamen, zei hij: ‘Ik wil liever een dode zoon dan een onopgevoede zoon hebben.’ Deze bekende uitspraak van Luther is door menigeen verkeerd en abstract opgevat. Letterlijk is dit niet bedoeld, want dan had de ‘verloren zoon’ uit de gelijkenis van Jezus niet meer terug kunnen komen. Luther spreekt in vergelijking over het nut van strafmaatregelen.
In het gezin moet onvoorwaardelijk ouderlijk gezag gelden. Dit gezag is op de scheppingsordinantie gegrond. Vader en moeder zijn natuurlijke en vrijwillige regeerders, zij bezitten een vanzelf gegroeide heerschappij. En het heeft de zegenrijkste gevolgen voor de gemeenschap, wanneer deze heerschappij wordt uitgeoefend. Men kan wel begrijpen, dat er God veel aan gelegen is, als deze gehoorzaamheid aan vader en moeder wordt betoond. Waar dit niet geschiedt, daar zijn geen goede zeden, en er is ook geen goede heerschappij. Want wanneer er in de gezinnen geen gehoorzaamheid betoond wordt, dan zal men het nooit meer zo ver brengen, dat een gehele stad, een geheel land, vorstendom of koninkrijk goed geregeerd worden. Want in het gezin ligt de eerste heerschappij, waaruit elk ander gezag en elke andere heerschappij voortspruiten. Wanneer dan de wortel niet deugt, dan kan er noch een stam, noch een goede vrucht uit voortkomen. Want wat is een stad anders dan een groot gezin, dat door kleinere gezinnen gevormd wordt? Hoe zou dan een gehele stad goed geregeerd worden, wanneer er in de gezinnen niet goed geregeerd wordt, ja, als daar kind, knecht noch dienstmaagd gehoorzaam zijn? Zo is het ook met een geheel land, want wat is dat anders dan een gezin van steden, gehuchten en dorpen? Wanneer de gezinnen slecht geregeerd worden, hoe kan dan een geheel land goed geregeerd worden? Waar vader en moeder slecht regeren, hun kinderen hun gang laten gaan, daar kan geen stad, gehucht, dorp, land, vorstendom, koninkrijk of keizerrijk goed en vreedzaam worden geregeerd. Want uit de zoon groeit een huisvader, een rechter, burgemeester, vorst, koning, keizer, prediker, schoolmeester, enz., en wanneer hij slecht opgévoed is, dan worden de onderdanen als de heer, de ledematen als het hoofd. Daarom heeft God als het noodzakelijkste voorop gesteld, dat men in het gezin goed regeert. Want wanneer het gezin goed en degelijk

wordt geregeerd, dan komt dit aan al de anderen ten goede. Wanneer deze heerschappij van de ouders zou weggenomen worden, dan zou het met de gehele wereld gebeurd zijn, want zonder deze heerschappij kan zij niet bestaan. Wie dus deze heerschappij heeft uit te oefenen, aan hem is een gewichtig ambt toevertrouwd".

Dit zijn gezonde woorden. Wie zou willen ontkennen, dat zij ons geslacht met dubbele ernst moeten worden ingeprent? Mocht deze eeuwige, onomstotelijke waarheid weer meer tot het bewustzijn van de gemeenschap doordringen. Het gezin is, met de door het gebod van God geëiste, geheiligde verhouding van vertrouwen en gehoorzaamheid tussen kinderen en ouders, de gewijde voedingsbodem, waaruit het welzijn van volk en staat voortspruit.
Toen Luther deze gedachten uitsprak, stonden hem wellicht ook de eerbiedwaardige gestalten van zijn vader en moeder voor de geest. Van de man, van wie hij zegt, dat deze hem "met alle liefde en trouw", en "door zijn zweten en zwoegen gebracht heeft" tot wat hij nu is, en die hij deze eer nageeft: "Het beste, dat mij van het goed van mijn vader is toegevallen, is dit, dat hij mij heeft opgevoed". En ook de gestalte van zijn moedertje dat Melanchton heeft leren kennen "als een voorbeeld van vrouwelijke deugdzaamheid, als een vrome, godvrezende vrouw". En dat is nu juist wat Luther telkens weer naar voren brengt: “De ouders moeten zelf goed opgevoed, zij moeten christelijke persoonlijkheden zijn. "
Wij zien weliswaar ook, dat wanneer de ouders ongehoorzaam en onopgevoed zijn, dit bij hen een groter gebrek en een groter onvolkomenheid is, dan bij de kinderen. Want de ouders zijn nalatig, beijveren zich niet voor hun kinderen, en zulke ouders zijn niet waard, dat er wat goeds van hun kinderen terecht komt.
Behalve deze zijn er vele anderen, die menen, dat het voldoende is, als ze gaan trouwen of getrouwd zijn, en die niet verder denken dan "had ik maar een vrouw, had ik maar een man"; of wanneer zij hoog opklimmen, dan denken zij aan bezit en eer, en hoe zij rijk worden, een hoge staat voeren, en hun kinderen een groot bezit nalaten, maar om de opvoeding van hun kinderen bekommeren zij zich niet. Zoals tegenwoordig velen zeggen: "Als mijn zoon zo veel leert, dat hij geld verdient, dan heeft hij genoeg geleerd".
“En tegenwoordig wil niemand zijn kinderen in iets anders opvoeden, dan in de wetenschap en de kunst van het levensonderhoud, en zij denken gewoonweg niet anders dan dat zij er vrij in zijn, en dat het van hun eigen believén afhangt, om de kinderen op te voeden, zoals het hun goeddunkt. Net alsof er geen God is, die hun wat anders bevolen heeft, want zij zijn zelf God en heren over hun kinderen. Ook vindt men er, die gaan trouwen, en vader en moeder worden, eer zij zelf kunnen bidden, of weten wat het gebod van God inhoudt".

Tucht
Niet minder behartigenswaardig is wat Luther over de tucht als opvoedingsmiddel zegt. Dat in de kinderkamer van het ‘Zwarte Klooster’ niet de stok regeerde, wij zouden het wel mogen aannemen, ook al wordt het ons niet nadrukkelijk meegedeeld. De ervaring leert, dat men door liefde heel wat meer gedaan kan krijgen dan door slaafse vrees en dwang. En wanneer men, zoals dat bij Luther het geval was, als stelregel heeft: ‘Zullen wij kinderen opvoeden, dan moeten wij zelf met hen kinderen worden’, men moet de jeugd op een kinderlijke manier en spelend opvoeden. Dat zou ook de juiste manier zijn om kinderen goed op te voeden. Omdat men hen meer met vriendelijkheid en vreugde aan iets kan wennen. Daarom zijn slagen toch wel het laatste middel, als alle andere tekort geschoten zijn. "Want wat men alleen met de

roede en met slagen moet afdwingen, kan nooit een goed karakter vormen. En als men het soms ver brengt, dan blijven zij (de kinderen) toch slechts zó lang vroom als de roede voor hen gereed ligt".
Niettemin mogen "de ouders hun kinderen ook met roeden en slagen kastijden, opdat er uit hen wat goeds mag groeien. Het is tevens een werk van barmhartigheid, dat God belonen zal", zegt Luther in één van zijn huispreken. "Als men, wanneer er ongehoorzame kinderen of dienstboden in het gezin zijn, een eikenhouten boterkoek in de hand neemt en hen daarmee goed op hun huid geeft. Zo iets is een geestelijke zalf tegen de ziekte van de ziel, die ongehoorzaamheid jegens vader en moeder heet. Het is een vijand van het kind, die over zijn kwaad zwijgt en het niet berispt noch straft. Van die slappe, wekelijke manier van opvoeden, die dwaze ouders toepassen, wil Luther niets weten. Daarvoor heeft hij ook als opvoeder te veel staal in zijn bloed. "Ouders, die hun kinderen al te zeer liefhebben, en hen hun gang laten gaan, zij doen in de grond van de zaak niets anders dan hen haten. Zij voeden een booswicht op, die zij eenmaal naar het galgenveld zullen moeten vergezellen. De ouders hebben gewoonlijk schuld aan het verderf van hun kinderen".
Dat Luther niet één van het soort opvoeders is geweest, die de prachtige stelregels, zoals zij die plegen op te stellen, zelf nergens minder opvolgen dan in hun eigen gezin, bewijst ons zijn houding tegenover zijn zoon Hans. Het afscheid van het ouderlijk huis zal de jongen vermoedelijk zeer zwaar gevallen zijn, en na de dood van Leentje verging hij bijna van heimwee. Bij het afscheid, na de dood van het kind, had Käthe in een vlaag van moederlijk verdriet gezegd: "Wanneer het slecht gaat met je, kom dan maar naar huis". Dat had de jongen goed in zijn oor geknoopt, en vanuit Torgau bad en bedelde hij, dat men hem zou toestaan om naar huis terug te keren.
Luther, die wel wist, wat voor zijn wispelturige zoon Hans het beste was, schreef hem met volkomen instemming van Käthe:
"Genade en vrede, mijn zoon Johannes. Ik en je moeder en het gehele gezin zijn gezond. Zie erop toe, dat je als een man je tranen bedwingt, en je moeder niet nog meer verdriet en zorg aandoet, want zij is toch al zo licht geneigd tot bezorgdheid en bekommernis. Wees God gehoorzaam, die je door ons heeft bevolen om daarginds te arbeiden, en dan zul je gemakkelijk zulke zwakheden vergeten. Je moeder kan niet schrijven, en zij achtte het ook niet nodig. Maar zij laat je weten, dat zij met alles wat zij gezegd heeft (je moet naar huis komen, als het niet goed met je ging), daarbij doelde op ziekte. Daarvan moet je, als dat het geval zou zijn, aanstonds mededeling doen. Overigens wil zij graag, dat je deze droefheid opzij zet, en met blijdschap en rustig leert. Wees hiermee Gode bevolen.
Je vader, Maarten Luther".

Doch bij streng optreden door de ouders moeten deze drieërlei bedenken: Men moet onderscheid maken tussen lichtere en zwaardere vergrijpen. "Wanneer de kinderen ondeugend zijn, schade aanrichten en schelmenstreken uithalen, dan moet men hen daarvoor straffen, en dat in het bijzonder, wanneer zij leren bedriegen en stelen".
Zo gaf Luther bijvoorbeeld eens zijn neef Andreas Kaufmann er geducht van langs met de roede, omdat hij zich aan tafel had schuldig gemaakt aan het gebruik van een lelijk woord. Een ander had hem door zijn ongehoorzaamheid zó boos gemaakt, dat Luther van hem zei: "Hij heeft mij eens zowat gedood, omdat ik alle lichaamskrachten verloor en geheel machteloos werd". De jongen zal toen ook wel de nodige slagen gekregen hebben.
Zijn neef Florian van Bora, die in het jaar 1542 met Hans in Torgau op school was, had voor zijn vertrek daarheen van zijn neef Paul een mes weggenomen. Toen Luther

de zaak onderzocht, bleek ook nog, dat de jongen in Torgau gelogen had. De slungel kreeg gedurende drie dagen een gevoelige, lichamelijke kastijding toegediend.
Overtredingen tegen de geboden van God wil Luther streng gestraft zien. De kinderen moeten zich daardoor de onverbiddelijke ernst van de wil van God inprenten en leren inzien, dat ongehoorzaamheid jegens Hem grote smart ten gevolge heeft.
Daarentegen was het de stelregel van Luther: "Wat puerilia zijn, zoals kersen, appels, peren en noten, moet men niet zo streng straffen als wanneer zij zich aan geld, kleren en kasten willen vergrijpen; dan is het tijd om hen streng te straffen".
Overigens moet men niet vergeten: "Een jongmens is als nieuwe wijn". Die moet uitgisten.

Voorts moet de opvoeder "de geesten onderscheiden", een kunst, die Luther bij zijn ouders schijnt gemist te hebben. Hij verontschuldigt daarmee immers, in de alles mooier voorstellende herinnering van de hogere leeftijd hun soms bittere strengheid. Kinderen mogen dus niet allen op dezelfde manier behandeld worden. Het ene kind wordt door strengheid bang gemaakt, een ander kan alleen daardoor tot bezinning gebracht worden. "Daarom", zo zegt Luther eens, "wil ik, dat men van mijn Hans niet alles goed vindt, ik scherts met hem ook niet zoveel als met mijn dochter".
Tenslotte: "Men moet zó straffen, dat de appel bij de roede ligt. Het is een slechte zaak, wanneer de kinderen om de strenge straf een hekel aan hun ouders krijgen. In de pijn van de straf moet het kind de liefde van de ouders voelen. Wanneer de ouders hun ongehoorzame kinderen naar verdienste bestraft hebben, dan spreken zij hen daarna weer vriendelijk toe en tegelijk verzoenen zij zich zo weer met hen. En zulk een veranderlijkheid verdient niet alleen geen afkeuring, maar zij is zelfs lofwaardig, want zij voorkomt, dat de kinderen, omdat zij bang zijn voor de roede, ook nog vijandig tegenover hun ouders komen te staan".

Gebed
Uit elk woord van Luther over opvoedingsproblemen spreekt de liefde. Deze schenkt ook met onvermoeid, hoopvol geduld aandacht aan het afgedwaalde kind. "De ouders moeten niet ophouden met het beste te zoeken voor hun kinderen, ook al zijn zij bedorven en ondankbaar. Wanneer de kinderen het Evangelie niet willen aannemen, dan moet men hen daarom niet aan hun lot overlaten noch hen verstoten, maar hen, als waren zij de beste christenen, toch bijstaan en verzorgen, en hun geloof Gode aanbevelen".
En waarop Luther altijd weer de nadruk legt, is dit: “Aanhouden in het gebed, want daarin ligt het geheim van de ware opvoedkunde.” In het besef van hun, door God gewilde en door Hem gewijde roeping, waarin zij het beeld van de goddelijke liefde dragen, moeten de ouders hun kinderen opvoeden: "Vader en moeder lijken in hun taak tegenover de kinderen volkomen op God, en in hen wordt ons op schone wijze de liefde van het goddelijk Vaderhart jegens ons afgeschilderd. Want in vader en moeder kunnen wij aanschouwen en ervaren, hoe God jegens de mens gezind is". Vader en moeder zijn in het besturen van het gezin werktuigen, waardoor het gezin en de huishouding geregeerd worden. Zij moeten echter ook erkennen, dat zij met hun eigen krachten en door hun ijver en arbeid de kinderen nooit goed en behoorlijk kunnen opvoeden, en daarom moeten zij tot God roepen en bidden: *"Heere God, hemelse Vader, help ons, opdat de kinderen goed terecht mogen komen".*

Aan Gods zegen is alles gelegen, ook in de opvoeding. Hoeveel ijver, kosten en moeite vader en moeder dikwijls aan een zoon besteed hebben, om hem in eer en

deugd, met veel hoop en vertrouwen, op te voeden, als moest hij, zoals men zegt, een engel worden, toch wordt hij soms zienderogen een ontaard en verloren kind. En andersom, hoe menig arme, ellendige wees, aan wie weinig arbeid en vlijt is besteed, komt vooruit en wordt een welopgevoed kind, zodat men er zich over verwonderen moet en zeggen: "Het ligt niet aan onze ijver en zorgen, maar aan Gods zegen".
Luther heeft dan ook de zorgen van de opvoeder aan de Vader van alle mensen overgegeven.

Voor Luther gold de *zegen* van vader en moeder als een van de belangrijkste voorwaarden voor het huwelijksgeluk. Het was hem immers gedurende zijn gehele leven een vreugde, dat hij, aan de Babylonische ballingschap van het kloosterleven ontkomen, en de stem van zijn geweten volgend, de hartenwens van zijn ouders had mogen vervullen.
Dat "de kinderen zich niet zonder medeweten van hun ouders verloven" is voor hem al in de "Preek over de huwelijke staat" een zaak, die hem na aan het hart ligt. Hij wenst, dat tussen ouders en kinderen die mooie verhouding bestaat, die vertrouwelijke gesprekken over zulke vragen mogelijk maakt.
Het "betaamt de ouders, dat zij ervoor zorgen om hun kinderen behulpzaam te zijn bij het aangaan van een eervol, godzalig huwelijk".
Wel horen wij hem in de preek over het huwelijk (1525) zeggen: "De ouders moeten het zo inrichten, dat de kinderen hen wel zullen moeten volgen, maar ook zo, dat zij hen nochtans niet met geweld en tegen hun wil noodzaken of dwingen. Maar het is te vrezen, wanneer men vader en moeder veracht, en zonder hun medeweten en tegen hun wil trouwt, en zo het huwelijk met zonde begint, dat God daaraan geen geluk en heil zal schenken. De ervaring leert ons, dat het zulke kinderen, die zich heimelijk en zonder medeweten van hun ouders verloven, in het huwelijk zelden goed gaat, dat er onder hen gewoonlijk twist en tweedracht heerst en enkel ongeluk. Want zij zijn tegen God en zijn gebod in begonnen, daarom kan het huwelijk niet gelukkig verlopen".
Ouders èn kinderen moeten in het gebed de zegen van God afsmeken. Die is wonderbaar. "Menigmaal gaan twee mensen trouwen, die nauwelijks een hemd hebben om aan te trekken, en toch kunnen zij zo rustig en net rondkomen, dat het een lust is. En andersom brengen sommigen veel bezit mee, maar het slinkt onder hun handen weg, zodat zij er nauwelijks van rond kunnen komen".

Die de historie van Luther leest, leert hem kennen als een vader met zijn hartelijke lach, wanneer hij met de kleinen speelt. Zijn blijmoedige opgewektheid in de intieme huiselijke kring, wanneer zijn schoon gezang bij het spelen op de luit zich aan de heldere stemmen van de kinderen paart. De diepe, ernstige wijsheid, waarmee hij over opvoedingsproblemen spreekt. Het besef van een heilige verantwoordelijkheid, waarmee hij aan de zijde van zijn Käthe zich van zijn ambt als liefdevol, priesterlijk hoofd van de zijnen kwijt - hoe wonderlijk ontroert het onze ziel.
Door eerbied aangegrepen zien wij op tot deze persoonlijkheid van wereldhistorische betekenis, die God juist aan ons Duitse volk geschonken heeft, wij buigen ons voor de grote geest van Luther, en wij weten, dat deze rijke geest en dit ruime hart niet het zoete geluk van het gezin nodig had om de mensheid nieuwe wegen te wijzen. Maar ons hart klopt van dankbare liefde voor de man, die door het verbreken van de ban van eeuwenlange vooroordelen, uit de blijde boodschap van de Bijbel de "gouden kroon" van het huwelijk weer te voorschijn heeft gehaald, en vader en moeder op het hoofd heeft gezet.

Doordat Luther, die zelf als een lichtend voorbeeld voorop ging, ook in dit opzicht een Reformator werd, heeft hij een daad verricht, waaruit in de eeuwen der geschiedenis van het Evangelie stromen van zegen over ons land en over de wereld zijn gevloeid.
Het Duitse evangelische predikantsgezin van Maarten en Käthe is met zijn eenvoudige vroomheid, zijn blij kindergeluk, zijn diepe, innerlijke rijkdom, steeds weer een voorbeeld van het christelijk gezin gebleven. In navolging daarvan werd het christelijk gezin met zijn gezelligheid en liefde een bron van de verjonging van het volk, een tent van God bij de mensen.

2. EEN ONDERRICHT HOE DE CHRISTENEN MET MOZES DIENEN OM TE GAAN[2]

Inleiding

Dit geschrift dient - zoals de titel al aangeeft - als een onderricht in het juiste verstaan van de Heilige Schrift, m.n. van de boeken van Mozes. Met Mozes omgaan betekent vooral met de Wet omgaan en zich tevens afvragen, in hoeverre men zich als christen nog iets aan deze Wet gelegen dient te laten liggen. Aan dit geschrift ligt een preek ten grondslag die Luther op 27 augustus 1525 in de Wittenbergse stadskerk hield. Tussen oktober 1524 en februari 1527 legde hij in zijn middagpreken een aantal gedeelten van het boek Exodus uit. Dit oudtestamentische geschrift werd door Luther volgens de toenmalige opvatting over de Pentateuch als ‘het tweede boek van Mozes’ bestempeld.
Wij kennen niet de preek, zoals die door Luther oorspronkelijk gehouden is. Wel hebben wij er zgn. 'Nachschriften' van, d.w.z. de preek werd ter plekke door iemand in een soort steno-Latijn opgetekend en later in het Duits uitgewerkt. De notulist was in dit geval Georg Rörer, sinds 1525 als diaken verbonden aan de stadskerk van Wittenberg. Zijn notities staan erom bekend, nauwgezet en betrouwbaar te zijn en zo zijn dankzij Rörer's nauwgezetheid en voortdurende aanwezigheid vele preken van Luther bewaard gebleven. De preek over de Wet van Mozes werd door iemand anders voor de druk bewerkt en in 1527 toegevoegd aan een uitgave van Luthers Genesis-preken. Van deze laatste versie is hier voornamelijk gebruik gemaakt.

In zijn verstaan van de Wet van Mozes onderscheidde Luther zich duidelijk van andere richtingen in de nog jonge reformatorische beweging. Het in elkaar storten van de oude ordeningen deed velen naar nieuwe vaste normen voor de christelijke levensordening grijpen. Wat lag er meer voor de hand dan ook hier het 'sola scriptura' te hanteren en op de voorschriften van Mozes terug te grijpen? Zo werd woeker afgewezen met een beroep op Mozes (b.v. door de Eisenacher predikant Jakob Strauß), beriepen de boeren in hun *Twaalf Artikelen* zich op het juiste verstaan van de oudtestamentische 'tiende' en beriep Karlstadt zich op de Decaloog voor een algeheel beeldenverbod. De vraag, hoe men als christen met Mozes diende om te gaan, was dus een hoogst actueel probleem.

In dit geschrift klinkt vooral de recent neergeslagen boerenopstand nog duidelijk na. De herinneringen eraan lagen na drie maanden iedereen nog vers in het geheugen. De opstand had voor de boeren bij Frankenhausen een fatale afloop gekregen. Genadeloos waren zij door de troepen van Philip van Hessen en Georg van Saksen afgeslacht. Wie waren de schuldigen aan dit verschrikkelijke bloedbad? Volgens sommigen waren ook Luther's handen niet schoon. Had hij immers niet de vorsten opgeroepen de opstandelingen neer te slaan?
Luther ziet de oorzaak van alle kwaad niet bij de boeren liggen. Niet zij worden aangeklaagd; zij waren slechts het slachtoffer van ernstige misleiding geworden. Het waren volgens hem de gewetenloze predikers (zoals Thomas Müntzer en Heinrich Pfeiffer) die hen op een verkeerd spoor gebracht hadden door een valse prediking van

---

[2] DOOR HET DONKERER VENSTER VAN HET GELOOF. Teksten van Maarten Luther. Vertaald en toegelicht onder redactie van Dr. J.T. Bakker en Dr. K. Zwanepol. Meinema, Zoetermeer, 1993

de Wet; de Wet van Mozes zou volgens hen evenzeer verplichtend zijn voor de christenen nu als deze destijds voor de Joden was. Herhaaldelijk komt Luther hierop terug in dit geschrift. Volgens hem betekent de Wet van Mozes ter harte nemen op de eerste plaats weten, aan wie de voorschriften gegeven zijn en voor wie de Wet oorspronkelijk bedoeld is. Dit te verhelderen is zijn belangrijkste doelstelling van dit geschrift. Men moet leren onderscheiden, wat het Woord van God inhoudelijk als Wet of als Evangelie te zeggen heeft en vooral tot wie en in welke situatie dit Woord gesproken is. Laat men deze context weg, dan wordt Gods Woord geïsoleerd en weet men niet meer voor wie dit woord bedoeld geweest is. Luther is van mening dat dit ook door grote figuren uit de kerkgeschiedenis, zoals Hieronymus en Origenes, niet altijd even scherp gezien is.
Het antwoord op de vraag naar de actuele geldigheid van de Mozaïsche Wet is voor Luther even eenvoudig als radicaal*: **'De Wet van Mozes bindt de heidenen niet, maar slechts de Joden.'***
Maar wie mocht menen, dat hij volstaan kan met het citeren van Luthers bekende uitspraak 'Moses ist der Juden Sachsenspiegel', laat slechts één kant van de medaille zien. Luther wil Mozes in het geheel niet kwijt, ook al titelt hij uitdrukkelijk dat de Joodse Wet voor christenen in niets meer verplichtend is. Er valt evenwel ook voor christenen en voor heidenen nog genoeg uit de Wet te leren, b.v. op het gebied van staatskunde en sociale wetgeving. Zo kunnen de Tien Geboden tot een spiegel voor ons leven dienen, waarin wij kunnen zien, waaraan het bij ons nog schort.
Het is echter zaak, Luthers hele mening te horen en derhalve ook het tweede en derde deel van zijn beschouwing erbij te betrekken. Gaat het in het eerste gedeelte over de *geboden van de Wet,* in het tweede gedeelte gaat het over de ***beloften*** die ook in Mozes' boeken vervat liggen.
De christen dient bij Mozes niet op de eerste plaats op de *geboden* te letten (de belangrijkste kent hij immers al lang uit de natuurwet), maar op de beloften over Christus die God vanaf het begin gegeven heeft. Dat is het beste, wat wij heidenen in Mozes kunnen vinden. Het lezen en horen van deze beloften kan ons zwakke geloof doen toenemen en versterken. Waar de Wet als cultische en sociale wetgeving dus uitsluitend de Joden betreft, staan Joden en christenen onder dezelfde Messiaanse belofte van eeuwig heil.
Tenslotte verbreedt Luther het perspectief op Mozes nog verder. In de boeken van Mozes treffen wij prachtige 'voorbeelden van geloof, liefde en kruis' aan en kunnen wij daaruit leren op God te vertrouwen en Hem lief te hebben. Ook hier gaat het niet meer om de Mozaïsche Wet, maar om de geschiedenissen van geloof en ongeloof, die Mozes opgetekend heeft, vanaf het begin van de schepping.
Nergens in de Schrift - aldus Luther - kan men zulke schitterende voorbeelden als bij Mozes vinden. Wij kunnen daaruit ook nu nog veel leren over geloof en ongeloof. Kortom, de christen dient te letten op de beloften van heil, hem voorzegd door de profeten en op de voorbeelden van waarachtig geloof, die de Vaders eens gegeven hebben.
Bovendien kan hij de Wet der vrijheid als een richtsnoer en leidraad voor zijn gehele leven nemen. Wie zich zo naar Mozes voegt, ervaart geen dwang, maar een vreugdevolle 'Lust am Gesetz'. De Saksenspiegel van de Joden is dan een spiegel voor het christenleven geworden, waarin vrijheid en dienstbaarheid, liefde en gebod, op een wonderlijke wijze samengaan.

Vertaling

Beste vrienden, jullie hebben vaak gehoord, dat er met uitzondering van twee gevallen geen openlijke verkondiging van de hemel uitgegaan is, ofschoon God vaak op andere manieren door en met mensen op aarde gesproken heeft, zoals b.v. door en met de heilige aartsvaders Adam, Noach, Abraham, Izak, Jacob en nog anderen tot aan Mozes toe Maar door dezen en met dezen heeft Hij dit niet met zo'n heerlijke pracht, met groot machtsvertoon en met openlijk roepen gedaan als die twee keer. Hij heeft hun hart echter innerlijk verlicht en door hun mond gesproken, zoals Zacharias, de vader van Johannes de Doper, in zijn lied te kennen geeft: 'Zoals Hij van oudsher gesproken heeft door de mond van zijn heilige profeten' (Lukas 1: 70).
De eerste openlijke verkondiging nu staat in het tweede boek van Mozes, waar God Zichzelf vanuit de hemel in volle macht en glorie laat horen in de tijd, dat Hij het volk Israel de Wet gaf met donder en bliksem, met rook en schallende bazuinen, zodat het volk alles hoorde en daarover in angst en beven raakte en hevig schrok (Ex. 19: 16).
Later heeft God nog een tweede openlijke verkondiging laten uitgaan door de Heilige Geest op de dag van Pinksteren. Want toen kwam de Heilige Geest ook in grote pracht en met machtsvertoon, zo namelijk, dat 'een heftig tekeer gaan als van een geweldige windvlaag uit de hemel kwam en het gehele huis, waarin de leerlingen zaten, vervulde. En er vertoonden zich aan hen tongen als waren zij van vuur en Hij zette zich op een ieder van hen en allen werden vervuld van de Heilige Geest en begonnen te preken en in andere talen te spreken' (Hand. 2: 24). Dit gebeurde met grote pracht en heerlijke macht, zodat de apostelen daarna zo machtig preekten, dat de preken, die nu in de wereld uitgesproken worden, nauwelijks een schaduw zijn in vergelijking met hun preken wat uiterlijk voorkomen betreft. Want zij spraken in allerlei talen en deden grote wondertekens, zoals Lukas in de Handelingen der Apostelen beschrijft. Maar door de huidige predikers laat God zich noch horen noch zien; het komt ook niet openlijk en rechtstreeks uit de hemel.

Daarom heb ik gezegd: er zijn slechts twee bijzondere en openlijke verkondigingen die men gehoord en gezien heeft uit de hemel gekomen, hoewel God de Vader ook vanuit de hemel met Christus sprak, toen Deze in de Jordaan gedoopt werd, en evenzo op de berg Thabor. Maar dit gebeurde niet voor een verzamelde menigte.
De tweede verkondiging (middels zijn Geest), die van tevoren reeds door de mond en de boeken van de heilige profeten aangekondigd was, wilde Hij (Zelf) in de wereld zenden. Op een dergelijke manier zal Hij niet meer in het openbaar spreken.
Bij de derde maal zal Hij echter persoonlijk komen met goddelijke heerlijkheid, zodat alle creaturen voor Hem sidderen en beven zullen. En dan zal Hij hen niet meer door middel van woorden toespreken, maar zij zullen Hem Zelf zien en gewaarworden.

De eerste verkondiging en leer is de Wet van God, *de tweede is het Evangelie.* Deze twee verkondigingen komen niet op hetzelfde neer. Daarom moet men ze goed verstaan, zodat men ze weet te onderscheiden en weet, wat de Wet is en wat het Evangelie.
De Wet gebiedt en eist van ons datgene, wat wij moeten doen. Zij is alleen op ons handelen gericht en bestaat in het eisen. Want God spreekt door de Wet: *doe dit, laat dat, Ik wil dit van je hebben.*
Het Evangelie echter verkondigt niet, wat wij moeten doen of laten, het eist ook niets van ons, maar keert ons om, doet het tegenovergestelde en zegt niet: doe dit of doe dat, maar vraagt ons slechts ontvankelijk te zijn en zegt: 'Zie, beste mens, dit heeft

God voor jou gedaan. Hij heeft Zijn Zoon voor jou in het vlees gestoken, Hem omwille van jou laten wurgen en jou van dood, duivel en hel gered; geloof dat en neem het aan, zo word je zalig.'
Zo zijn er tweeërlei leren en werken: die van God en die van de mens. En zoals wij (mensen) en God van elkaar gescheiden zijn, zo zijn ook de twee leren van elkaar gescheiden. Want het Evangelie leert alleen, wat door God geschonken is, en niet wat wij God geven moeten of hoe wij moeten handelen, zoals de Wet pleegt te doen.

Hier willen wij bekijken, hoe de eerste verkondiging (nl. die van de Wet) in de verborgenheid geraakt is en met welk een pracht en luister God op de berg Sinai de Wet gegeven heeft. Hij heeft daarvoor deze plaats uitgekozen, omdat Hij daar gezien en gehoord wilde worden. Niet dat God ook zo (als wij) gesproken heeft, want Hij heeft immers geen mond en geen tong of lippen zoals wij. Hij echter die de mond van alle mensen geschapen en gemaakt heeft, kan ook taal en stem creëren. Want niemand zou een woord kunnen spreken zonder dat God het hem tevoren gegeven heeft. Zoals de profeet zegt: 'Het zou immers onmogelijk zijn om te spreken, tenzij God het ons tevoren in de mond legt' (Ex. 4: 12,15). Zo is de taal, het spreken en de stem een gave van God, zoals ook andere gaven dat zijn zoals b.v. de vruchten aan de bomen. Hij nu Die de mond geschapen heeft en de taal daarin gelegd heeft, kan ook de taal (zelf) maken, ook al is er geen mond aanwezig. De woorden nu die hier bij Mozes opgetekend staan, zijn door een engel gesproken. Niet dat daar slechts één engel geweest zou zijn; er was een grote en talrijke legerschare die God gediend heeft en op de berg Sinaï het volk verkondigd heeft. De engel echter die hier gesproken heeft en het woord voerde, sprak, alsof God Zelf sprak: 'Ik ben de Heere uw God Die u uit het land van Egypte, uit het diensthuis geleid heeft' enz. Net zoals toen Petrus of Paulus in plaats van God spraken en zeiden: 'Ik ben uw God, die u zalig wil maken door Mijn welbeminde Zoon' enz. Paulus zegt tot de Galaten, dat de Wet door de engelen verordend is (Gal. 3: 19). Dat betekent: er zijn engelen geweest die de opdracht kregen om in plaats van God de Wet aan het volk Israel te geven. Deze Wet nu moest Mozes als middelaar (tussen God en Zijn volk) van de engelen ontvangen. Ik zeg u dit erbij, opdat jullie weten, wie de Wet gegeven heeft. Hij heeft dit alles gedaan met de bedoeling om de Joden te dwingen, vat op hen te krijgen en hen Zijn Wet in te prenten.

Wat dat voor een stem geweest is, kunnen jullie je vast wel indenken. Het is een stem als een mensenstem geweest, zodat men haar goed heeft kunnen horen; de klanken en de letters hebben dus zo geklonken, dat het menselijk oor ze kon opnemen. Het moet een krachtige, heerlijke en volle stem geweest zijn, zoals in het vijfde boek van Mozes staat, dat zij een stem gehoord hebben en toch geen mens gezien hebben. Ze hebben een krachtige stem gehoord (Deut. 4: 12), want Hij heeft zich van een krachtige stem bediend. Zoals wanneer wij in het donker vanaf een hoge toren of dak een stem horen en toch niemand zien, maar alleen een krachtige stem als van een man horen. En daarom wordt zij dan ook een stem van God genoemd, omdat zij een menselijke stem te boven ging.

Nu zullen jullie horen, waarom God Zich van een stem bediend heeft om Zijn volk te bewegen en wakker te schudden. Hij had namelijk de bedoeling het uiterlijke geestelijke regiment in te stellen[3]. Want tevoren heeft de tekst gesproken over hoe

[3] Regiment = uitoefening van heerschappij.

Mozes op aanraden van zijn zwager Jethro het wereldlijk regiment instelde en leiders en rechters aanstelde. Boven dit uit is er nog een geestelijk regiment, waarin God Zelf in de harten van mensen regeert. Dit rijk kan men niet zien, want het is er slechts in het geloof en zal voortduren tot aan de jongste dag. Dat nu zijn twee rijken[4]: het wereldlijke, dat met het zwaard regeert en uiterlijk zichtbaar is en het geestelijke, dat alleen met genade en vergeving van zonden regeert. Dit rijk nu kan men uiterlijk niet waarnemen, maar wordt alleen door het geloof verstaan. Tussen deze beide rijken in is er nog een ander rijk geplaatst, dat half geestelijk en half wereldlijk is. Dat bindt de Joden aan geboden en uiterlijke ceremonieën, hoe zij zich tegenover God en de mensen in de wereld in hun uiterlijk gedrag dienen te verhouden.

De Wet van Mozes bindt niet de heidenen, doch slechts de Joden

De Wet gaat slechts de Joden aan; voor ons is zij van meet af aan niet bindend meer. Want deze Wet is alleen aan het volk van Israel gegeven. Israel heeft deze voor zichzelf en zijn nakomelingen aangenomen. De heidenen zijn hier uitgesloten. Ofschoon de heidenen ook sommige wetten met de Joden gemeen hebben, zoals b.v. dat er één God is, dat men niemand leed mag berokkenen, dat men geen overspel mag plegen of stelen en dergelijke dingen meer. Dit alles is hen van nature in het hart geschreven en zij hebben dit niet uit de hemel gehoord zoals de Joden. Daarom gaat deze gehele tekst de heidenen niets aan.

Dit zeg ik omwille van de dwepers[5], want jullie zien en horen, hoe zij Mozes leren. Zij beroepen zich krachtig op hem en brengen naar voren, hoe hij het volk met geboden geregeerd heeft. Zij willen slim zijn en willen meer weten dan in het Evangelie te vinden is. Zij houden het geloof voor te gering en komen met wat nieuws op de proppen. Zij roemen zichzelf en beweren, dat het in het Oude Testament staat. Zij willen het volk naar de letter van Mozes' Wet regeren en zij doen, alsof zij deze van tevoren nog nooit gelezen hebben. Dat willen wij echter niet toestaan. Ik zou liever mijn gehele leven lang niet meer willen preken dan dat ik Mozes weer zou toelaten en Christus uit het hart zou willen laten rukken. Wij willen Mozes niet meer als regent of wetgever, sterker nog: God Zelf wil dat ook niet meer hebben. Mozes is alleen een middelaar en wetgever van het Joodse volk geweest; aan de Joden heeft hij de Wet gegeven.

Men moet op de volgende wijze de sectariërs[6] de mond snoeren, die zeggen: zo spreekt Mozes, zo staat het bij Mozes geschreven of zoiets dergelijks. Dan moet u zeggen: wij hebben met Mozes niets te maken. Wanneer ik Mozes in één gebod aanneem, dan moet ik de gehele Mozes aannemen (Gal. 5: 3).

Daaruit zou immers volgen: als ik Mozes als meester en wetgever aanneem, dan zou ik mij ook moeten laten besnijden, naar Joods gebruik de kleren wassen en evenzo eten en drinken, en alles houden wat tot het Jood-zijn behoort, zoals het hen in de Wet geboden is. Op een dergelijke wijze willen wij Mozes niet houden noch aannemen.

---

[4] Hier vinden wij een korte weergave van de tweerijken- of twee regimentenleer; het gaat Luther daarbij om de tweevoudige wijze waarop God mens en wereld bestuurt. Hier treffen wij een variant op deze leer aan, doordat Luther er een derde regiment tussenin plaatst, dat half geestelijk en half wereldlijk is, dit om de bijzondere situatie van de Joodse Wet te verduidelijken. Met Christus acht hij aan deze situatie een einde gekomen.

[5] Schermgeister of Schwärmer. Scheldnaam die Luther gebruikt voor hen die van de Wittenberger lijn van de Reformatie afweken, m.n. oude medestanders als Karlstadt en Müntzer. Luther verschilt met hen van mening niet alleen m.b.t. de leer van de Geest en het Woord, maar ook m.b.t. de interpretatie van de Mozaïsche Wet. Dat laatste punt is hier aan de orde.

[6] Rottengeister. De Schwärmer (zie noot 3), zo genoemd vanwege hun samenscholingen in kleine groepen.

Mozes is dood, aan zijn regiment kwam een einde toen Christus kwam. Sindsdien kwam aan zijn dienst een einde.
Dat Mozes echter de heidenen niet bindt, kan men uit de tekst in het tweede boek van Mozes bewijzen, waar God zelf zegt: 'Ik ben de Heere uw God die u uit het land van Egypte, uit het diensthuis geleid heeft' (Ex. 20: 2). Aan deze tekst nu kunnen wij duidelijk zien, dat zelfs de Tien Geboden ons niet aangaan. Want Hij heeft niet ons, maar alleen de Joden uit Egypte geleid. De sectariërs evenwel willen ons Mozes met alle geboden op de nek leggen. Wij echter willen Mozes zo laten gelden: wij willen hem als een leraar beschouwen, maar niet als onze wetgever, behalve in zoverre hij met het Nieuwe Testament en de natuurwet overeenstemt. Daarom is het duidelijk genoeg dat Mozes de wetgever van de Joden en niet van de heidenen is. Want in deze tekst heeft Mozes de Joden een teken gegeven, waarin zij God zouden kunnen vatten, nl. als zij Hem aanroepen als de God Die hen uit het land van Egypte heeft weggevoerd. De christenen hebben een ander teken, waarin zij God verstaan als Degene, Die voor hen Zijn Zoon gemaakt heeft 'tot wijsheid, gerechtigheid, heiliging en verlossing' (I Kor. 1: 30).
Evenzo kan men aan de hand van het derde gebod[7] bewijzen, dat Mozes noch de heidenen noch de christenen aangaat. Want Paulus en het Nieuwe Testament heffen de sabbat op, zodat het overduidelijk is, dat de sabbat alleen de Joden gegeven is, voor wie dit een streng gebod was. Reeds de profeten hebben erop gewezen, dat de sabbat van de Joden opgeheven zou worden. Zo zegt Jesaja: 'Als de Heiland komen zal, dan zal de tijd zo zijn: van sabbat tot sabbat, van de ene nieuwe maan naar de andere enz.'(Jes. 66: 23). Als wilde hij daarmee zeggen: het zal alle dagen sabbat zijn. Er zal een volk zijn dat geen onderscheid meer zal hebben tussen de dagen. Want in het Nieuwe Testament is de Sabbat naar de grove uiterlijke gestalte vervallen, omdat alle dagen heilige dagen zijn, enz.
Wanneer jou nu iemand Mozes met zijn geboden voorhoudt en van jou eist, dat je deze moet houden, zeg dan: Ga naar de Joden met je Mozes. Ik ben geen Jood, laat mij daarom met Mozes ongemoeid. Wanneer ik Mozes op één punt aanneem, dan ben ik schuldig de gehele Wet te houden (Gal. 5: 3). Want geen enkel punt bij Mozes - al is het nog zo klein - gaat ons aan.

Nu zou er iemand kunnen zeggen: *waarom preek je dan Mozes nog, als die ons toch niets aangaat?*
Antwoord: ik wil Mozes daarom behouden en niet onder de bank stoppen, omdat ik drie dingen bij hem aantref, die ook voor ons van nut kunnen zijn.
Ten eerste: de geboden aan het Volk van Israel gegeven, die het openbare leven betreffen, laat ik varen; zij zijn voor mij op generlei wijze verplichtend. Deze wetten zijn dood en hebben afgedaan, behalve in zoverre ik ze graag en bereidwillig van Mozes wil aannemen. Alsof ik daarmee wil zeggen: *zo heeft Mozes geregeerd.* Het lijkt mij een goede zaak om hem op dit of dat punt te volgen. Ik zou graag willen, dat de vorsten naar het voorbeeld van Mozes zouden regeren. En als ik keizer zou zijn, dan zou ik er een voorbeeld voor wetgeving aan ontlenen. Niet dat Mozes mij zou mogen dwingen, maar wel dat het mij vrij zou staan, hem na te volgen en zo'n bestuur te voeren als hij gedaan heeft, b.v. door het afdragen van de tiende. Dat is een werkelijk goed gebod. Want met de tiende zouden alle andere belastingen opgeheven zijn. En het zou ook voor de gewone man draaglijker zijn tiende te geven dan rente en pachtgelden. Als ik b.v. tien koeien zou hebben, zou ik er één moeten geven. Als ik er

[7] Ex. 20: 8: 'Gedenk de sabbatdag, dat gij die heiligt ... '

vijf zou hebben, dan zou ik niets hoeven te geven. Als ik weinig op het veld heb groeien, dan zou ik ook weinig hoeven te geven. Groeit er veel, dan moet ik ook veel geven[8]. Dat zou dan in Gods macht staan. Maar nu moet ik dus heidense belastingen afdragen: ook al zou de hagel alle vruchten plat slaan, ben ik honderd gulden aan belastingen schuldig. Die moet ik dan geven, ook al zou er niets op het veld groeien. Met dergelijk verordeningen regeert ook de paus. Het zou er echter rechtvaardiger aan toegaan, als het zo geordend zou zijn: als ik veel gewassen zou hebben, dan zou ik veel moeten geven; heb ik er weinig, dan hoef ik ook weinig af te staan.

Zo ligt ook in de Wet van Mozes besloten, dat niemand een akker als een eeuwig erfgoed verkopen mocht, maar alleen tot aan het jubeljaar[9]. En als dit jaar kwam, dan keerde iemand weer terug naar zijn akker of goederen die hij verkocht had en zo bleven de goederen in de familie (Lev. 25). Zo zijn er nog andere uitermate mooie geboden bij Mozes te vinden, die men aannemen, gebruiken of in zwang mag laten zijn. Niet dat men daarmee mag dwingen of men zich daardoor gedwongen moet voelen, maar (zoals ik voorheen gezegd heb) de keizer zou daaraan een voorbeeld kunnen nemen en aan de hand van Mozes een goed bestuur kunnen inrichten, zoals ook de Romeinen een goed bestuur gevoerd hebben en ook de Saksenspiegel[10] er één is, waaraan men zich in dit land houdt. De heidenen zijn Mozes geen gehoorzaamheid verschuldigd. Mozes is de Saksenspiegel van de Joden.
Wie echter daaraan een goed voorbeeld om te regeren ontleend heeft, zou dit ongedwongen kunnen behouden, zolang als hij wil. Evenzo staat er bij Mozes het volgende te lezen: als iemand zonder kinderen sterft, dan moet de broer of de naaste vriend de vrouw in zijn huis opnemen en tot echtgenote nemen en voor de gestorven broer of vriend nakomelingen verwekken. Het eerste kind werd dan aan de gestorven broer of vriend toegekend (Deut. 25: 5v.). Ook dat is een goed gebod. Van dergelijke geboden zijn er nog veel meer bij Mozes te vinden. Men zou daaruit een goed regiment kunnen samenstellen en land en onderdanen daarmee ordelijk en eerlijk kunnen besturen.
Als nu de sectariërs komen en zeggen: *Mozes heeft het geboden*; laat dan Mozes voor wat hij is en zeg: ik vraag niet naar dat, wat Mozes geboden heeft.
Ja, zeggen zij, hij heeft geboden, dat men slechts één God moet hebben, Hem moet vertrouwen en in Hem moet geloven. Men mag niet bij Zijn naam zweren. Men moet vader en moeder eren. Men mag niet doden, niet stelen, geen overspel plegen, geen vals getuigenis inleggen en noch de vrouw noch het goed van een ander begeren. Moet men dat dan niet houden?
Zeg dan het volgende: *de natuur heeft deze wetten ook.* De natuur geeft aan, dat men God moet aanroepen; daarvan leggen ook de heidenen getuigenis af[11]. Want er is nooit een heiden geweest, die niet zijn afgoden aangeroepen heeft, ook al heeft het hen aan de echte God ontbroken. Zo ook de Joden; zij hebben zoals de heidenen afgoderij gehad, maar alleen zij hebben de Wet ontvangen. De heidenen hebben haar echter in het hart geschreven, en er is dus geen onderscheid, zoals de heilige Paulus in de brief

---

[8] Mogelijk refereert Luther hier aan de Twaalf Artikelen van de boeren, die hij in april 1525 toegezonden gekregen had. In art. 2 is sprake van 'der recht Zehnt aufgesetzt im Alten Testament und im Neuen als erfüllt'. Er is echter een opmerkelijk verschil met Luther hier: de boeren willen wel een tiende van het koren afdragen, maar niet van hun vee, 'want God de Heere heeft het vee vrij aan de mens ter beschikking gesteld'. Luther spreekt hier over gewassen en vee.
[9] Na 7 jaarsabbatten (7 x 7 jaar) volgde het vijftigste jaar, het jubeljaar. Zie Lev. 25.
10 De Sachsenspiegel is een rechtsboek uit de dertiende eeuw waarin ridder Eike van Repgow
het gewoonterecht in Saksen beschreef.
[11] Rom. 1: 18-32.

aan de Romeinen laat zien: 'De heidenen, die geen wel hebben, hebben de wet in hun hart geschreven' (Rom. 2: 14v.). Zoals echter de Joden falen, zo falen ook de heidenen. En daarom is het volgens de natuur: God eren, niet stelen, niet echtbreken, geen vals getuigenis geven, niet doden. Het is niet nieuw wat Mozes gebiedt. Want wat God aan de Joden door Mozes vanuit de hemel gegeven heeft, dat heeft hij ook in het hart van alle mensen, zowel Joden als heidenen geschreven. Alleen is het zo, dat Hij het aan de Joden als Zijn eigen uitverkoren volk ten overvloede ook nog met eigen mond verkondigd heeft en het op schrift heeft laten stellen. Zo houd ik nu de geboden die Mozes gegeven heeft, niet, omdat Mozes ze geboden heeft, maar omdat zij mij van nature zijn ingeplant en Mozes in deze geheel met de natuur overeenstemt enz. Maar de andere geboden bij Mozes, die niet van nature alle mensen ingeplant zijn, hoeven de heidenen niet te houden, gaan hen ook niet aan, zoals b.v. die van de tienden en andere wetten, die toch ook goed zijn. Maar ik zou willen, dat wij ze ook zouden hebben, zoals ik gezegd heb.
Dit is nu het eerste, dat ik bij Mozes moet zien, nl. de geboden waartoe ik in niets verplicht ben, behalve in zoverre zij een ieder van nature ingeprent en in het hart geschreven zijn.

Het tweede punt, waarop men hij Mozes moet letten

Ten tweede vind ik bij Mozes, wat ik van nature niet in mij heb. Dat zijn de beloften en toezeggingen van God over Christus. En dat is in feite het beste aan de gehele Mozes; iets dat niet van nature in de harten van de mensen geschreven is, maar vanuit de hemel komt. Zoals dit: dat God beloofd heeft, dat Zijn Zoon in het vlees geboren zou worden. Dat verkondigt ons het Evangelie. En dat zijn geen geboden, zij eisen niets van ons, b.v. dat wij iets doen of laten zouden. Maar het zijn troostrijke, vreugdevolle beloften van God, die wij aannemen en waarop wij ons vrijelijk mogen verlaten tegen alle aanvechtingen van de zonde, dood, duivel en hel in.
En dat is het belangrijkste van Mozes, hetgeen ook ons heidenen toebehoort. Het eerste, de geboden namelijk, gaat ons niet aan. Maar het tweede moeten wij ter harte nemen en Mozes derhalve lezen, omdat daarin zulke voortreffelijke beloften opgetekend staan, waarmee ik mijn zwakke geloof kan sterken. Want zo gaat het er in het rijk van Christus aan toe, zoals ik bij Mozes lees. Daar vind ik ook het echte fundament ervan[12].
En juist op deze wijze moet ik Mozes aannemen en niet onder de bank stoppen. Ten eerste, omdat hij prachtige voorbeelden van wetten geeft, die daaraan te ontlenen zijn, om in de wereld land en volk op goede en ordelijke manier te regeren.
Ten tweede staan daarin de beloften van God, waarmee het geloof gesterkt en behouden wordt. Zo b.v. wanneer God tot de slang zegt, zoals in het eerste boek van Mozes geschreven staat: 'Ik zal vijandschap verwekken tussen u en de vrouw tussen uw kroost en haar kroost; dit kroost zal U de kop verpletteren en gij zult hem in de hiel bijten (Gen. 3: 15)'. Dat is het eerste Evangelie en de eerste belofte, die op aarde over Christus uitgegaan is, nl. dat hij zonde, dood en hel overwinnen zou en ons uit de macht van de slang zou redden. Daarin geloofde Adam met al zijn nakomelingen. Daardoor is hij ook christen geworden en gered uit zijn zondeval.
Op een gelijke wijze werd aan Abraham deze belofte van God gegeven, zoals eveneens in het eerste boek van Mozes te lezen staat, waar Deze tegen hem zei: 'Door uw naam zullen alle volkeren op aarde gezegend worden' (Gen. 22: 18). Dat was het

---

[12] Mozes onderricht volgens Luther al over de werkelijke grond (rechte grond) van Christus' rijk, nl. dat het gefundeerd is op Gods betrouwbare beloften aan de mens en niet op menselijke inspanningen of verdiensten.

tweede evangelie van Christus, dat door Hem alle mensen gezegend en zalig zouden worden, zoals de heilige Paulus het in de brief aan de Galaten uitlegt (Gal. 3: 8vv,)
Verder spreekt Mozes in het vijfde boek tot het volk van Israel: 'Een profeet zoals ik zal de Heere, uw God, voor u en uit u en uw broeders verwekken. Hem zult gij gehoorzamen, zoals gij van de Heere uw God op de Horeb gevraagd hebt op de dag van de samenkomst'. En direct daarna geeft Mozes de woorden die God tot hem gesproken heeft, zo weer: 'Ik wil aan hen een profeet, zoals gij zijt, uit uw broeders verwekken en Mijn woorden in zijn mond leggen. Hij zal tot hen spreken en Hij moet hen alles zeggen, wat ik hem gebieden zal. En wie de woorden niet horen zal, die Hij in Mijn naam zal spreken, van hem zal ik rekenschap verlangen' (Dt. 18: 15v., 18v.).
Dat is alles over Christus gezegd, nl. dat Hij een nieuwe prediking aarde brengen zou. In het Oude Testament zijn er veel van dergelijke spreuken, waaraan de gelovige Joden zich gehouden hebben en die de Apostelen vaak aangehaald en gebruikt hebben.

Maar onze sektariërs vliegen erop af en bij alles wat zij in Mozes lezen, zeggen zij: daar spreekt God, dat kan niemand ontkennen, daarom dient men er zich ook aan te houden. Daar valt het gepeupel hen bij: zo is het. God heeft het gezegd. Wie wil er nog tegenspreken? Daar worden zij bijeen gedreven als zwijnen bij een trog.
Onze waarde profeten[13] hebben zo op het volk ingepraat: beste mensen, God heeft Zijn volk geboden de Amalekieten dood te slaan, en dergelijke spreuken meer. Daaruit is veel ellende ontstaan: de boeren zijn in opstand gekomen en zij hebben geen onderscheid meer kunnen maken en zijn door de krankzinnige sektariërs tot deze dwaling gebracht. Als er geleerde predikers geweest waren, hadden zij de valse profeten tegemoet kunnen treden en hen kunnen afweren door te zeggen: beste sektariërs, het is waar, God heeft het Mozes geboden en heeft zo tot het volk gesproken. Maar wij zijn niet het volk, waartegen de Heere spreekt.
Mijn waarde, God heeft ook met Adam gesproken, maar daarom ben ik Adam nog niet. Hij heeft Abraham geboden zijn zoon te wurgen, maar daarom ben ik Abraham nog niet, opdat ik (ook) mijn zoon wurgen zou. Zo heeft hij ook met David gesproken. Dit is alles Gods Woord, dat is waar. Maar het is nu eens Gods Woord in deze situatie, dan weer Gods Woord in die situatie; ik moet erop letten, tot wie het Woord van God gesproken is. Jullie zijn bij lange na niet het volk, waarmee God gesproken heeft. De valse proleten zeggen: u bent het volk. God spreekt met u. Bewijs mij dat! Zo hadden zij overwonnen kunnen worden. Maar zij wilden geslagen zijn en zo is het gepeupel naar de duivel gevaren.

Men moet zorgvuldig met de Heilige Schrift omgaan. Het Woord nu is vanaf het begin op verschillende wijzen geschied. Men moet niet alleen daarop letten, of het Gods Woord is, of God het gesproken heeft, maar veel meer tot wie het gesproken is, of het jou aangaat of iemand anders. Want daar is een onderscheid als tussen zomer en winter. God heeft veelvuldig tot David gesproken en heeft hem opgedragen dit en dat te doen. Maar dat gaat mij niets aan. Het is ook niet tegen mij gezegd. Hij kan het zeker tot mij zeggen, als hij het zo hebben wil. Je moet op het woord letten, dat jou aangaat, dat tot jou gesproken wordt, en niet op datgene, dat een ander betreft. Er zijn tweeërlei woorden in de Schrift: het ene gaat mij niet aan, slaat ook niet op mij, maar op een ander. En op datgene wat mij aangaat, kan ik het frank en vrij wagen en mij erop verlaten als op een sterke rots. Gaat het mij niet aan, dan moet ik stil staan.

---

[13] Ironisch bedoeld.

De valse profeten echter stormen erop af en zeggen: *Volk! Dit is het Woord van God.* Het is waar, wij kunnen het niet loochenen. Wij zijn echter niet het volk, waartegen Hij spreekt. Ook heeft God ons noch dit noch dat opgedragen te doen.
De sektariërs stormden echter erop af, wilden iets nieuws brengen en zeiden: men dient ook het Oude Testament te houden. Ze hebben de boeren in een bloedbad gestort, dat zij niet zo gemakkelijk kunnen afwissen. Ja, zij hebben het arme volk naar lijf en goed, vrouw en kind ten gronde gericht, zoals wij helaas hebben ervaren en gezien. De dwaze lieden meenden, dat men voor hen het Woord van God verborgen zou hebben. Er zou hen niemand gezegd hebben, dat zij de goddelozen moesten doodslaan. Maar er geschiedt hen recht; zij wilden niemand volgen en naar niemand luisteren. Ik heb zelf gezien en ervaren, hoe dolgedraaid, woedend en buiten zinnen zij geweest zijn.
Spreek daarom zo tegen deze sektariërs: houd Mozes en zijn volk bij elkaar; het is uit met hen. Hij gaat mij niets aan. Ik hoor het woord, dat mij betreft. Wij hebben het Evangelie. Christus zegt: 'Gaat heen en verkondigt het evangelie', niet alleen aan de Joden zoals Mozes, maar 'aan alle heidenen', ja zelfs 'aan alle schepselen'. Mij is gezegd: 'Wie gelooft en gedoopt wordt, zal zalig worden' (Mc. 16: 15v.) en: 'Ga heen en doe aan je naaste, wat jou geschied is' (Lukas 10: 36v.). Deze woorden betreffen ook mij, want ik ben één van al die schepselen. Wanneer Christus niet eraan toegevoegd had: 'Verkondigt aan alle schepselen', dan zou ik er geen acht op geslagen hebben, had ook niet gedoopt willen worden en was ermee omgegaan, zoals ik nu met Mozes omga. Voor hem interesseer ik mij in het geheel niet. Hij gaat mij ook niet aan, want hij is niet aan mij, maar aan de Joden gegeven.
Wanneer evenwel Christus zegt, dat men het evangelie 'Wie gelooft en gedoopt wordt, die zal zalig worden' niet aan één volk alleen, niet op deze of die plek in de wereld, maar aan alle volkeren verkondigen moet, dan is niemand uitgezonderd, maar zijn alle schepselen inbegrepen. Niemand hoeft er aan te twijfelen, dat ook aan hem het Evangelie verkondigd moet worden. Zo geloof ik dan het Woord. Het gaat mij aan, ik behoor ook onder het Evangelie en tot het Nieuwe Testament. Daarom waag ik het op het Woord, ook al zou het mij honderdduizend maal de kop kosten.
Op dit onderscheid goed te letten en het ter harte te nemen, dat moeten de predikers, de andere mensen, ja alle christenen, willen leren. Want daaraan is eenvoudigweg alles gelegen.
Als de boeren het zo verstaan zouden hebben, waren er velen van hen in leven gebleven en zouden niet op zo'n jammerlijke wijze misleid en te gronde gericht zijn. En in zoverre als wij het anders verstaan, vormen wij secten en groepjes, wanneer wij het gepeupel, het dwaze onverstandige volk zo zonder enig onderscheid in het gezicht spuwen en zeggen: Gods Woord! Zo niet dus, beste kameraad. Het is maar de vraag, of het tegen jou gezegd is of niet. God spreekt ook tot de engelen, de bomen, de vissen, de vogels, de dieren en tot alle schepselen, maar daarom gaat het mij nog niet aan. Ik moet op dat letten, wat mij betreft, wat tot mij gezegd is, waarmee God mij vermaant, waartoe Hij mij aanzet en wat Hij van mij verlangt.

Neem daarvoor een voorbeeld: stel je voor, dat een huisvader een vrouw, een dochter, een zoon, een dienstmeisje en een knecht heeft. Nu geeft hij de knecht de opdracht om de paarden in te spannen en naar het bos te rijden, de akker te ploegen of dergelijk werk te doen. Tegen het dienstmeisje zegt hij, dat zij de koeien moet melken, boter moet maken en dergelijke. Tot de vrouw echter, dat zij in de keuken moet werken, tot de dochter, dat zij moet spinnen en de bedden op moet maken. Dit alles zijn de woorden van één heer, één huisvader. Stel je nu voor, dat het dienstmeisje de paarden

zou inspannen en ermee naar het bos zou willen rijden. Dat de knecht onder de koe ging zitten om te melken. Dat de dochter met de kar ging rijden en zou willen ploegen. Dat de vrouw des huizes de bedden zou opmaken, zou willen spinnen en de keuken zou veronachtzamen. En stel, dat zij allen dan zouden zeggen: de heer heeft er opdracht toe gegeven. Het is een bevel van de huisvader. Daar zou de huisvader erop afgaan, een knuppel nemen en ze alle tezamen drijven en zeggen: ofschoon het mijn bevel is, heb ik het toch niet aan jou bevolen. Ik heb aan ieder zijn opdracht gegeven en daaraan hadden jullie je moeten houden.
Zo is het nu ook met het Woord van God. Als ik datgene aannemen wil, dat Hij aan een ander bevolen heeft te doen, en ik zou zeggen: *maar dat hebt U toch gezegd?,* dan zou Hij zeggen: *wie is je daarvoor dank verschuldigd? Ik heb het je toch niet gezegd.* Men moet een juist onderscheid maken, of het woord voor één persoon of voor allen tezamen bestemd is. Wanneer nu de vader des huizes zou zeggen: op vrijdag willen wij vlees eten, dan zou dat voor allen in huis een gemeenschappelijk geldend woord zijn. Zo gaat alleen de Joden aan datgene, wat God omwille van de geboden tot Mozes gezegd heeft.
Maar het Evangelie gaat door de gehele wereld en komt overal. Niemand is er uitgezonderd, maar het wordt alle schepselen voorgebonden. Daarom moet de gehele wereld dit aannemen en wel zo, alsof het een ieder in het bijzonder in het oor gezegd is. Het woord: 'Wij moeten elkaar liefhebben' (1 Joh. 3: 23) gaat mij aan, want het gaat allen aan, die tot het Evangelie behoren. Zo lezen wij Mozes niet, omdat het ons betreft, zodat wij hem zouden moeten houden, maar omdat hij overeenstemt met de natuurwet en het beter verwoord is dan de heidenen het ooit hadden kunnen doen. Zo zijn de tien geboden een spiegel voor ons leven, waarin wij kunnen zien, waaraan het ons ontbreekt, enz.
De sectariërs hebben Mozes ook met betrekking tot de beelden niet juist verstaan, want het beeldenverbod is alleen voor de Joden bestemd.
Ten tweede, zoals zojuist gezegd is, lezen wij Mozes omwille van de beloften, die over Christus spreken, die niet alleen de Joden, maar ook de heidenen toebehoren. Want door hem zouden alle heidenen gezegend worden, zoals aan Abraham beloofd was.

Het derde punt, waarop men bij Mozes op letten moet

Ten derde lezen wij Mozes vanwege de prachtige voorbeelden van geloof, liefde en kruis bij de geliefde heilige aartsvaders Adam, Abel, Noach, Abraham, Izak, Jakob, Mozes en zo de hele rij langs. Aan de hand daarvan moeten wij leren, God te vertrouwen en Hem lief te hebben.
Omgekeerd zien wij ook de voorbeelden van het ongeloof van de goddelozen en van Gods toorn, hoe God de ongelovigen hun ongeloof niet door de vingers ziet, zoals Hij Kaïn, Ismaël, Ezau, de hele wereld met de zondvloed, Sodom en Gomorra gestraft heeft, en nog veel meer van dergelijke straffen, die Hij over de goddelozen heeft doen uitgaan. En deze voorbeelden zijn nodig; want ofschoon ik Kaïn niet ben, zo zal ik toch dezelfde straf ontvangen, als ik doe, wat Kaïn gedaan heeft. Men vindt op geen enkele andere plaats zulke mooie voorbeelden, zowel van geloof als van ongeloof, als bij Mozes. Daarom moet men Mozes niet onder de bank wegstoppen.
En zo wordt het Oude Testament op de juiste wijze verstaan, wanneer men de prachtige spreuken over Christus uit de profeten bewaart, als men de goede voorbeelden goed verstaat en ter harte neemt en als wij de wetten naar ons eigen goeddunken gebruiken en ten nutte maken.

Samenvatting[14]

Ik heb gezegd, dat alle christenen en in het bijzonder zij die de andere mensen willen beleren en met Gods Woord omgaan, er wel op bedacht zijn en Mozes op de juiste wijze leren: dat wij hem daar, waar hij geboden geeft, slechts in zoverre aannemen als hij met de natuurwet in overeenstemming is. Mozes is een meester en leraar van de Joden. Wij hebben onze meester Christus, Die ons voorgehouden heeft, wat wij weten, houden, doen en laten moeten.

Dit is echter waar: Mozes tekent naast wetten ook mooie voorbeelden op, van geloof en ongeloof, bestraffing van goddelozen, verheffing van de vromen en gelovigen, en ook lieflijke en troostrijke beloften over Christus die wij ons ter harte moeten nemen. Zo ook bij de Evangelisten, bijvoorbeeld in de geschiedenis van de tien melaatsen: het gaat mij niet aan, dat Christus hen opdraagt naar de priester te gaan en hun offer te brengen. Het voorbeeld van hun geloof gaat mij aan, namelijk, dat ik in Christus geloof zoals zij.

Besluit

Daarover is nu voldoende gesproken en men moet het goed ter harte nemen, want daarop komt het aan. Vele grote voortreffelijke lieden hebben zich daarin vergist en nog vandaag de dag, overkomt dit vele grote predikers. Zij verstaan de kunst niet om Mozes op de juiste wijze te prediken. Zij kunnen er niet op de juiste wijze mee omgaan, verkopen onzin, razen, tieren, gaan te keer en schreeuwen tegen het volk: *Gods Woord*, *Gods Woord*, *Gods Woord*! Ze misleiden de arme mensen en storten hen in het verderf.

Vele zeer geleerde lieden hebben niet geweten, in hoever Mozes onderwezen moet worden. Origenes, Hieronymus en huns gelijken hebben niet duidelijk laten zien, in hoeverre Mozes ons geldt.

Dit heb ik om toegang tot Mozes te krijgen willen zeggen: hoe men met Mozes dient om te gaan en hoe hij begrepen en aangenomen moet worden en niet geheel onder de bank gestopt mag worden. Bij hem is zo'n prachtige ordening en schitterende wereldlijke bestuursinrichting te vinden, dat het een lust is, afgezien van het feit dat hij nog veel meer voortreffelijks en goeds beschrijft, zoals u gehoord hebt.

Dergelijke zaken mag men niet alleen niet verwerpen, maar men dient ze ook met hoogachting te bejegenen en met een oprecht hart aan te nemen als geschikt tot groei en versterking van ons christelijk geloof, waardoor ook de lieve heilige Vaderen - net als wij - zalig geworden zijn.

---

[14] Deze korte samenvatting (Summa) komt in de gedrukte Duitse versie niet voor. Zie WA 16, 392, 11-24.

3. LUTHERS VISIE OP WET ENEVANGELIE
met name in het grote commentaar op de Brief aan de Galaten

door Dr. J. van Genderen[15]

1. DE BEDOELING VAN HET COMMENTAAR

Maarten Luther had een bijzondere voorliefde voor bepaalde Bijbelboeken. We weten hoeveel de Brief van Paulus aan de Romeinen voor hem betekende. De Brief aan de Galaten noemde hij zijn *Käthe von Bora.* Dat wil wat zeggen!
Reeds vóór de publicatie van de 95 stellingen heeft hij in Wittenberg een verklaring van deze brief gegeven. Daaruit is de commentaar ontstaan die hij in 1519 het licht liet zien.
Toen hij dit boek van de Bijbel opnieuw ging uitleggen, had hij daar iets mee voor. Hoe was de situatie? Hij was teleurgesteld, toen de Augsburgse Confessie van 1530, die op bepaalde punten toch wel tamelijk tegemoetkomend was, door de rooms-katholieke theologen en door de keizer verworpen werd. Het is dan ook geen wonder, dat hij in hetzelfde jaar waarin zijn vriend Melanchthon de Apologie van de Augsburgse Confessie laat verschijnen (1531), in zijn colleges over de Brief aan de Galaten duidelijk en scherp tegen Rome ingaat.
De hervormer moet gezegd hebben: Ik had niet gedacht, dat mijn eerste commentaar op Galaten zo zwak was. Hij had daarin gestreden tegen het vertrouwen op de werken. Maar in zijn ogen was dit werk later niet toereikend meer.
Hij zag in deze jaren, hoe het Evangelie niet alleen door Rome, maar ook door anderen bedreigd werd: door anabaptisten en spiritualisten (Schwärmer). Het was een strijd op meer dan één front die Luther te voeren had en hij was zich dat hij het verklaren van de Brief aan de Galaten wel bewust. Het staat ook te lezen in de voorrede die hij schreef: papisten en anabaptisten stemmen in deze ene mening tegenover de gemeente van God overeen, dat het werk van God afhangt van de waardigheid van de persoon. De anabaptisten leren, dat de doop niets is, als de persoon niet gelovig is. De papisten houden niet op de werken en de waardigheid van de persoon aan te voeren tegenover de genade. Naar buiten toe doen ze, of ze grote vijanden van elkaar zijn, maar in hun hart denken ze hetzelfde tegen Christus, die enige Verlosser, Die alleen onze gerechtigheid is.
Achter zijn tegenstanders staat voor zijn besef een andere vijand, die veel gevaarlijker is dan de mensen. Dat is de satan zelf. In Luthers theologie wordt de satan beslist niet over het hoofd gezien!
Satan is niet tevreden wanneer hij een mens verleid heeft. Hij is er op uit het Evangelie weg te nemen. Hij verbreidt verkeerde gedachten, die tegen Christus ingaan.
Het Evangelie van Christus dat door de boze wordt aangevallen, is niets anders dan de boodschap van de rechtvaardiging door genade alleen en door geloof alleen. Die leer houdt in, dat wij niet door onszelf en natuurlijk ook niet door onze eigen werken - die minder zijn dan wijzelf - maar door de hulp van een Ander, door de eniggeboren Zoon

---

[15] ***Luther en het gereformeerd protestantisme;*** door Dr. W. Balke, Drs. K. Exalto, Prof. Dr. J. van Genderen, Prof. Dr. C. Graafland, Dr. J. Hoek, Prof. J. Kamphuis, Prof. Dr. W. van ’t Spijker, Dr. C. A. Tukker. UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM B.V., ’s-GRAVENHAGE, 1982

van God, Jezus Christus, verlost zijn van zonde, dood en duivel en begiftigd met het eeuwige leven (voorrede).
Tot het 'klimaat van de commentaar' (Lienhard) behoort niet alleen het polemische element, maar ook het existentiële moment. De persoon en de levensgeschiedenis van Maarten Luther komen om zo te zeggen met de woorden mee. De eigen ervaring, de aanvechtingen en spanningen die hij kende, en de bevrijding die het Evangelie van Christus hem bracht, geven kleur aan het werk, dat overigens een academisch karakter draagt. Het gebeurt wel, dat Luther tijdens zijn colleges herinneringen van persoonlijke aard ophaalt.
Van die colleges geldt, dat ze vaak het midden houden tussen tekstverklaring, dogmatiek en prediking, maar dan zo, dat elke tekstverklaring en alle dogmatische uiteenzettingen steeds weer gericht zijn op de prediking. Men zou kunnen zeggen, dat ze een pastorale spits hebben. Dat hangt samen met Luthers inzicht in het Woord van God, dat in de in 1535 verschenen commentaar (bij Gal. 4: 6) zo wordt weergegeven: Heel de Schrift is vooral hierop gericht, dat wij niet betwijfelen, maar met zekerheid hopen, vertrouwen en geloven, dat God barmhartig, goedertieren en lankmoedig is, dat Hij niet liegt en bedriegt, maar getrouw en waarachtig is, de God Die Zijn beloften houdt.
Als de tekst van Paulus hem daar maar even aanleiding toe geeft, ontvouwt de reformator het geloofsartikel van *de rechtvaardiging door het geloof alleen.* Dat is het grote thema van de gehele commentaar. Op dit punt wil hij van geen wijken weten, 'al zou hij ook staan tegenover alle engelen, alle keizers en duizend pausen.'
Men kan niet over de rechtvaardiging spreken zonder te spreken over Christus, die onze Gerechtigheid voor God is. En als het over Christus gaat gaat het bij Luther tegelijk over onze rechtvaardiging door het geloof in Hem.
De rechtvaardiging door het geloof alleen staat in de theologie van Luther centraal. Met hetzelfde recht kan men zeggen, dat Christus alleen in middelpunt staat.

De hervormer schrijft in de voorrede van de commentaar: Immers, in mijn hart heeft dat ene artikel, nl. het geloof in Christus, de heerschappij. Daar komen al mijn theologische gedachten dag en nacht uit en daar eindigen ze. Bij Galaten 1: 4 merkt hij op, dat Christus het Onderwerp van de brief aan de Galaten is.

In de samenvatting van de hoofdinhoud van dit Bijbelboek, die aan de verklaring van de tekst voorafgaat, zegt Luther dat Paulus de leer van de gerechtigheid, het geloof, de genade en de vergeving van zonden wil staande houden. Er is een onderscheid dat volgens de hervormer goed in het oog gehouden moet worden: dat tussen de gerechtigheid waarop wij ons moeten toeleggen, de zgn. actieve gerechtigheid en de gerechtigheid die wij van God ontvangen, de passieve gerechtigheid. De christelijke gerechtigheid is zuiver het tegendeel van de gerechtigheid die uit ons is. Het is een passieve gerechtigheid, die wij alleen maar ontvangen, waar wij niets bewerken, maar een ander in ons laten werken, namelijk God. 'In de aanvechting is dit voor ons een onafscheidelijk kwaad, dat wij niets anders voor ogen hebben dan dit: Och was ik maar vroom! Deze houding hebben wij ons eigen gemaakt: Och, hoe heb ik mijn tijd doorgebracht, hoe slecht heb ik geleefd! De natuur kan zich niet losmaken van dit zien op een eigen gerechtigheid en zich verheffen tot het uitzicht op de christelijke gerechtigheid'. Toch is er geen ander middel dat ons redt. Het is òf de eeuwige dood, òf men moet de passieve gerechtigheid aannemen.

In dit verband brengt Luther de wet ter sprake. 'De hoogste kunst van de christenen is,

niet te weten van de hele actieve gerechtigheid en niet te weten van de wet, zoals het buiten het volk van God de hoogste wijsheid is de wet te kennen en op de wet te zien'. Het is een wonderlijke zaak: 'Ik moet voor mijzelf leren en ik moet de mensen leren de wet te ignoreren en te doen, alsof er geen wet is, maar in tegenstelling daarmee moet ik in de wereld zo op de wet staan en aandringen, alsof er geen genade is. Als ik de wet niet ignoreer en mijn gedachten op de genade richt, als was er geen wet en als was er enkel genade, dan kan ik niet zalig worden'.
Luther noemt de Evangelische gerechtigheid *hemels* en de gerechtigheid van de wet *aards*. Zij heeft betrekking op aardse dingen.
Luther is er zo vast van overtuigd, dat zijn reformatorische leer van de gerechtigheid die Gods gave is, van beslissende betekenis is, dat hij zeggen kan: 'Als deze leer en dit artikel teloor zijn gegaan, hebben wij alles verloren. Wie deze leer mist, is een Turk, een papist of een Jood. Hij kan niets anders dan werken leren, omdat de gerechtigheid òf van de wet òf van de genade afhangt'.
Dit is de leer (doctrina) die Luther in de Brief aan de Galaten vindt en die Hij in zijn commentaar uitwerkt. Al wat hij daarin zegt over de wet en over de verhouding van wet en Evangelie, staat hiermee in nauw verband.

Er is al heel veel geschreven over Luther en zijn theologie. Er is een zee van literatuur over. Maar de theologie van Luther is een oceaan. Wat de wijze van behandeling van ons onderwerp betreft, valt nog op te merken, dat wel voortdurend rekening gehouden wordt met de waardevolle studies die er zijn, maar dat we vooral naar Luther zelf willen luisteren. Hoe verstaat en hoe vertolkt hij de boodschap van Paulus in de Brief aan de Galaten?
Men kan uitgaan van de gedrukte commentaar uit het jaar 1535. Daarin vinden we een vloeiende tekst en de gedachten van de hervormer worden er goed in weergegeven. In de voorrede die hij eraan toevoegde, heeft hij uitdrukkelijk verklaard, dat het werkelijk zijn gedachten zijn. De bewoordingen zijn echter maar voor een deel van Luther zelf afkomstig. Voor een ander deel zijn ze van zijn leerling Rörer, die met behulp van aantekeningen van de colleges deze uitvoerige commentaar samenstelde.
Men kan ook beginnen bij het begin: het manuscript van Rörer, dat een levendig verslag is van de colleges die hij bijwoonde. Luther was bijna een half jaar lang met dit Bijbelboek bezig: van 3 juli tot 12 december 1531.
Bij het lezen van wat Luther toen tot zijn studenten gezegd heeft - al is het in verkorte vorm op papier gekomen - is het of men Luther zelf hoort. Zo persoonlijk is zijn manier van zeggen, zo direct zijn taal en zo kernachtig zijn tal van uitspraken. Het Latijn is doorspekt met Duitse woorden en uitdrukkingen. Het is soms niet zo eenvoudig deze interessante tekst te vertalen, maar de interpretatie stelt ons niet voor al te grote problemen.
In het vervolg is allereerst van deze tekst van 1531 gebruik gemaakt. Wanneer een weergave wordt geboden van de tekst, zoals deze in 1535 gedrukt is, wordt dat aangegeven.

2. CHRISTUS STAAT IN HET MIDDELPUNT, MAAR ALS VERLOSSER

De Christus van de Schriften kan schuilgaan achter het beeld dat mensen zich van Hem gevormd hebben.
Dat heeft Maarten Luther persoonlijk ontdekt. In de tijd dat hij als monnik naar de regels van de orde van de Augustijner Eremieten leefde, was Christus voor hem de Rechter, zoals Hij dat voor talloze christenen in de middeleeuwen was. Luther heeft

Jezus ook gezien als het voorbeeld dat hij moest navolgen. Dat is geen wonder, want in die tijd was Hij voor hem allereerst het grote voorbeeld.
Maar hij heeft de Heere Jezus Christus door middel van de Heilige Schrift leren kennen als zijn Heiland en niet als een nieuwe Mozes. Het Evangelie is geen nieuwe wet.
Zo is het begrijpelijk, dat hij op meer dan op één plaats onderscheidt tussen Christus als gave, als geschenk van God (donum) en als voorbeeld (exemplum). 'Ik moet Christus aannemen als Zaligmaker, dan zal het mij aan niets ontbreken. Wanneer ik geloof, neemt het geloof Christus geheel aan. Maar als ik Hem zie als voorbeeld, bereik ik nauwelijks een honderdste of een duizendste deel. Op de dag van de vreugde, als we zonder aanvechtingen zijn, is het wel mogelijk Hem als voorbeeld te zien, maar in de tijd van de aanvechtingen moet het geloof zich richten op wat Christus voor ons gedaan heeft. Onder de voorbeelden kan ik Daniël, Petrus en Paulus vinden', zegt Luther. 'Ik wil echter Christus, want er is niemand zoals Hij: Ik heb Hem als Verlosser nodig' (op Gal. 5: 8).
Hiermee correspondeert de uiteenzetting die al bij Galaten 3: 9 en Galaten 3: 13 gegeven werd. Volgens de gedrukte commentaar zegt Luther hier: 'Wij ontkennen niet, dat Christus voor de vromen een voorbeeld is om na te volgen, maar hierdoor worden zij niet rechtvaardig voor God. Als het gaat over de wijze waarop wij gerechtvaardigd worden, moet Christus alleen ons voor ogen worden gesteld, zoals Hij sterft voor de zonden en opstaat ten behoeve van onze gerechtigheid, en moet Hij in het geloof worden aangenomen als gave en niet als voorbeeld.
De paus zegt: Wie vroom wil leven, moet wandelen, zoals Christus gewandeld heeft. Dat is naar zijn eigen woorden: Ik heb u een voorbeeld gegeven, opdat ook gij doet, zoals Ik gedaan heb (Joh. 13: 15). Maar wie het zo stelt, vervalt in dezelfde fout als de Joden, die alleen maar roemen in Abraham, die werken doet. Om behouden te worden, moesten zij de gelovige Abraham navolgen.'
Als de 'sofisten' - bedoeld zijn de theologen die menselijke wijsheid trachten te verbinden met het Woord van God - Christus van de zonden en van de zondaren scheiden en Hem slechts voorstellen als een voorbeeld dat wij moeten navolgen, maken zij Christus tot een rechter en tiran, die vanwege de zonden vertoornd is en de zondaren veroordeelt.
Dezelfde tegenstelling heeft Luther op het oog, als hij er met grote nadruk op wijst, dat Christus geen Wetgever is, zoals Mozes dat was, maar dat Hij de wet vervult.
In de commentaar van 1535 staat bij Galaten 4: 5: 'Daarom is dit een zeer verderfelijke dwaling van de monniken en sofisten, die Christus afschilderen als een nieuwe Wetgever na Mozes. Dat lijkt wel op de dwaling van de Turken, die hun Mohammed verkondigen als een nieuwe wetgever na Christus. Maar Christus is niet gekomen om de oude wet af te schaffen en een nieuwe wet te geven, maar Hij is, zoals Paulus zegt, door de Vader in de wereld gezonden om hen die onder de wet waren, vrij te kopen. Als wij dat geloven, kunnen wij hier alle omstandigheden van het leven en in het uur van onze dood met een vast en standvastig vertrouwen zeggen: Wet, u hebt geen enkel recht op mij. Wat beschuldigt en veroordeelt u mij tevergeefs.'
Wat Paulus in Galaten 2: 17 zegt, wordt door Luther uitgelegd als een scherpe aanval op de valse apostelen en op allen die op eigengerechtigheid vertrouwen. 'Zij keren alles om door van de wet Christus te maken en van Christus de wet. Zij zeggen: Na Christus en nadat Hij alle gerechtigheid volbracht heeft, is het nodig, dat je de wet onderhoudt, als je gerechtvaardigd wilt worden, want je bent nog een schuldenaar van de wet.'
In de gedrukte commentaar lezen we bij dezelfde tekst ook nog: 'Wie dus leert, dat het

geloof in Christus niet rechtvaardigt, als de wet niet tegelijk wordt onderhouden, maakt Christus tot een dienaar van de zonde, d.w.z. tot een leraar van de wet die hetzelfde zegt als Mozes. Dan is Christus dus geen verlosser of schenker van de genade, maar een wrede tiran, die evenals Mozes het onmogelijke eist. Erasmus en de papisten zijn van oordeel, dat Christus een nieuwe wetgever is. De geestdrijvers (fanatici) vinden in het Evangelie alleen maar nieuwe wetten over werken. Wetten genoeg bij Mozes! Het Evangelie is echter de verkondiging van Christus: Hij vergeeft de zonden, schenkt genade en rechtvaardigt en verlost zondaren.
Het is de satan die met zijn listen wil bereiken, dat men Christus ziet als aanklager en rechter en niet als Trooster en Verlosser.'
Bij Galaten 5: 2 zegt Luther volgens de commentaar van 1535: 'Als de duivel de gedaante van Christus aanneemt en op deze wijze met ons disputeert: dit had je volgens de vermaning van mijn woord moeten doen en je hebt het nagelaten; dat had je moeten nalaten en je hebt het gedaan en dus moet je weten, dat ik je straffen zal, moet dat in het geheel geen indruk op ons maken, maar moeten we dadelijk denken: Zo spreekt Christus niet met hen die wanhopig zijn. Het geknakte riet verbreekt Hij niet en de walmende vlaspit dooft Hij niet uit. Hij zegt: Komt tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven.'
Juist met het oog op de aanvechtingen trekt Luther de registers van het Evangelie open!
Zo gaat hij in deze commentaar verder bij Galaten 5: 4: Als de duivel Christus niet in een wetgever veranderen kan, probeert hij nog wel de wil naast Hem te stellen: Christus èn de wet. Maar het is onmogelijk, dat Christus en de wet tegelijk in het hart wonen. Òf Christus moet wijken, óf de wet. Als u echter in de overtuiging leeft, dat Christus en het vertrouwen op de wet samen in het hart kunnen wonen, moet u weten, dat niet Christus, maar de duivel in uw hart woont onder de vermomming van Christus. De ware kennis van Christus of het geloof stelt heel eenvoudig vast: Of u goede werken gedaan hebt of slechte – om de goede werken wordt u niet gerechtvaardigd, en om de slechte niet veroordeeld. Want Christus alleen rechtvaardigt mij, tegen mijn slechte werken in, en zonder mijn goede werken.
Dit alles betekent niet dat Luther niet wil weten van Christus als ons Voorbeeld, als het over de heiliging gaat en van goede werken gaat als vruchten van het geloof. Het is duidelijk, dat hij voortdurend aan de rechtvaardiging van een zondaar voor God denkt. Terwille daarvan moet Christus als Gods Gave verkondigd worden.

Zoals wij zagen, hebben de tegenstellingen waarmee Luther werkt, in de eerste plaats een functie in het conflict met Rome. Maar dat is het toch niet alleen. Behalve de 'papisten' worden de anabaptisten, de fanatici, de sektariërs en soms ook de 'sacramentariërs' bestreden. In wezen is het voor hem dezelfde controverse.
In de afwijzing van het zuivere Evangelie van Christus ziet Luther het werk van de duivel. Bij de verklaring van Galaten 1: 4 zegt hij reeds: Paulus geeft hier een definitie van Christus. Christus is de Zoon van God en de Zoon van de maagd, die overgeleverd en gestorven is voor onze zonden. Als de duivel een andere Christus naar voren brengt, moet u zeggen: Dat is onwaar. Christus is een persoon Die niet eist, bang maakt en terneer velt. Hij wil niet met ons afrekenen, maar Hij neemt de zonden weg. Hij heeft ze aan het kruis genageld en uitgeblust in Zichzelf, toen Hij voor onze zonden werd overgeleverd. Verwerk het voornaamwoord (onze) goed!
Hier treft ons de opmerking: 'Wat ik zeg, zeg ik voor een deel uit ervaring'. Bij verschillende teksten heeft Luther gelegenheid erop te wijzen, dat Christus geen Mozes, geen wetgever is. Hij is de Zoon van God, Die uit liefde, niet om onze

verdienste of gerechtigheid, maar uit enkel ontferming en liefde Zichzelf overgegeven heeft. De leermeesters van Luther hebben hem een verkeerde leer voorgehouden. Zijn studenten zijn zeer bevoorrecht, omdat zij niet doordrenkt zijn met de verkeerde opvattingen waar hij zo'n moeite mee gehad heeft. Hij zegt ervan: 'Ik verbleekte, wanneer ik de naam Christus hoorde' (bij Gal. 2: 20).
Als Luther Christus als Gave stelt tegenover Christus als Voorbeeld en Christus als Verlosser tegenover Mozes als wetgever, is het hem te doen om de Bijbelse kennis van Christus.
Christus staat in het middelpunt. Hij is onze gerechtigheid voor God en Hij alleen. Van hieruit zijn Luthers krachtige uitspraken over wet en Evangelie te verstaan. Daarom was dit ook zo'n dankbaar thema. Met behulp van allerlei variaties op dit thema kon de hervormer tot uitdrukking brengen wat hem na aan het hart lag.

3. DE TEGENSTELLING VAN WET EN EVANGELIE

Bij sommige uitlatingen van Luther over de wet zou men het niet zeggen, maar hij gaat wel uit van de wet als de geopenbaarde wil van God. In wezen is dat in 1531/1535 niet anders dan toen hij zijn eerste verklaring van de Brief aan de Galaten gaf. En bij Galaten 5: 14 zijn visie op de wet als volgt formuleerde: Er is door alle eeuwen heen maar één wet, die alle mensen bekend is en in de harten van allen geschreven is. Zij maakt dat niemand een verontschuldiging heeft. Voor de Joden zijn er hun ceremoniën nog wel bijgekomen en voor andere volken eigen wetten die niet voor de gehele wereld verplichtend waren, maar dit is de enige wet, die de Geest in de harten van allen voortdurend dicteert.
Deze oorspronkelijke wet vraagt van de mens liefde tot God en liefde tot zijn naaste. Datzelfde vraagt de wet van de tien geboden van Israël en van ons.
Uit de scholastieke traditie nam Luther de onderscheiding over tussen zedelijke geboden, voorschriften voor de eredienst en rechtsbepalingen (morele, ceremoniële en burgerlijke wetten). De Mozaïsche wet is wel allereerst voor Israël bestemd, maar bij de eis van de liefde moet men achter Mozes teruggaan tot op de wil van God, die de mens in het boek van het hart
geschreven is.
Een belangrijk verschil met dat middeleeuwse denken dat door een groot theoloog als Thomas van Aquino in systeem gebracht werd, is dat Luther de wet niet zozeer als de universele ordening van God beschouwde, 'maar als de tot de mens komende eis van God'.
God beoordeelt, of wij aan Zijn eis voldoen. Maar Hij moet ons veroordelen, omdat onze zonde ons schuldig stelt tegenover Hem.
Kan de wet de zondaar nu nog helpen om het gescheiden zijn van God te overwinnen, dat het gevolg van de zonde is? Is de wet een weg waarlangs wij tot het heil kunnen komen? Absoluut niet!
Met grote ernst wijst Luther erop – en de Brief aan de Galaten geeft daar genoeg aanleiding toe – dat de mens onder het rechtvaardige oordeel van God valt en het ergste te vrezen heeft, omdat hij niet beantwoordt aan de eis van de wet, maar tegen Gods geboden ingaat.
Luther is een meester in het ontmaskeren van de pogingen die wij doen om met de wet van God in het reine te komen. Als het hart er niet bij is, heeft het onderhouden van de geboden geen enkele waarde.
Paulus schrijft: Zij die zich laten besnijden, houden zelf niet eens de wet (Gal. 6: 13). Luther merkt daarbij op: Zij doen alsof zij de wet houden uiterlijk en voor de schijn

houden zij de wet, maar dat betekent niets voor God, (coram deo).
Als het gaat over het doen van wat, het boek van de wet geschreven is, (Gal. 3: 10), moet men onderscheid maken tussen een werkelijk en een huichelachtig doen. Een hypocriet doet het en doet het tegelijk ook weer niet, omdat hij het volgens morele regels doet. Dan ontbreken het geloof en de kennis van God.
Luther wil het handelen dus niet aan de menselijke maatstaven getoetst hebben. Dan is het een kwestie van moraal. Het gaat hem er voluit theologisch om dat wij geconfronteerd worden met het oordeel van God over ons leven.
De wet onthult niet alleen de zonde als zonde, maar doet haar zelfs toenemen. In de commentaar van 1535 staat bij Galaten 2: 16: De mens moet eerst door middel van de wet zichzelf leren kennen als een zondaar, die onmogelijk enig goed werk kan doen. De wet zegt immers: U bent een slechte boom en dus gaat alles wat u bedenkt, zegt en doet, tegen God in. U zult dus geen genade kunnen verdienen door uw werken. Als u dat toch probeert, maakt u het kwaad erger. Want omdat u een slechte boom bent, kunt u niet anders dan slechte vruchten voortbrengen, d.w.z. zonden. Immers al wat niet uit geloof is, is zonde (Rom. 14: 23). Genade willen verdienen door voorafgaande werken is daarom God willen verzoenen door middel van zonden en dat is niet anders dan zonden aan zonden toevoegen, spotten met God en Zijn toorn oproepen.
En bij Galaten 2: 17 staat in deze commentaar: De wet klaagt de gewetens alleen maar aan en wijst de zonde aan, die zonder wet dood is. De kennis van de zonde – niet die beschouwelijke kennis van de hypocrieten, maar de ware kennis, waarbij de toorn van God tegen de zonde ervaren wordt en de smaak van de dood werkelijk gevoeld wordt – maakt de harten bevreesd, leidt tot wanhoop en doodt (Rom. 7: 11).
Als Paulus zegt, dat de wet bij de belofte gevoegd is om onze overtredingen te doen blijken (Gal. 3: 19), heeft dat volgens Luther ten doel, dat de zonden toenemen, d.w.z. gekend en meer gezien zullen worden. Zo is het in werkelijkheid ook. Als de toorn van God, de dood en de hel geopenbaard worden, is het onmogelijk, dat onze natuur niet opstandig wordt, het oordeelt en ongeduldig wordt, omdat zij haar dood niet kan verdragen en er toch niet aan kan ontkomen. Daarom vervalt men heimelijk en in de grond van zijn hart tot lastering van God en tot het haten van God. Dan zou ik willen, zegt Luther, dat er geen God was.
In het licht van de wet van God ziet de situatie van de mens er eenvoudig hopeloos uit. De wet klaagt hem aan en veroordeelt hem. De wet bewerkt toorn (Rom. 4: 15).
In deze nood klinkt de boodschap van het Evangelie als het bevrijdende woord. De inhoud van het Evangelie is Christus.
Mozes openbaart de Zoon van God niet, maar de wet, de hel, de toorn en het oordeel van God en de zonde. De leer van het Evangelie is de openbaring van de Zoon van God. Het Evangelie eist geen werken, het maakt ons leven niet bevreesd zoals de wet, maar toont ons de Zoon van God. Christus wordt door het geloof omhelsd en aangenomen. Dat moet het Evangelie ons leren. Het wordt ons geopenbaard door de Heilige Geest Die van de hemel gezonden is (Gal. 1: 16).
Het licht van de wet laat ons zien, wat de zonde, de dood en de toorn van God is. Het licht van het Evangelie laat de zondaar zien, wat de gerechtigheid van het eeuwige leven en de vergeving van zonden is en hoe deze verkregen wordt (bij Gal. 3: 19).
Maar hoe kan God ons het Evangelie van de vergeving van onze zonden doen horen, terwijl Hij ons krachtens Zijn wet vanwege onze zonden moet straffen?
Dat kan alleen omdat de wet door Christus volkomen vervuld is. Naar het woord van Paulus *is Christus geworden onder de wet.* Hij is de Heer van de wet en de wet kan Hem niet beschuldigen, want Hij is de Zoon van God. Maar Hij onderwierp Zich vrijwillig aan de wet en de wet deed Hem alles aan wat zij ons aandeed: zij klaagde

ons aan, zij onderwierp ons aan de dood enz. Nu klaagde de wet Hem aan voor God en stelde Hem schuldig aan alle zonden en achtte Hem des doods schuldig (bij Gal. 4: 5).
Christus is de Middelaar (Gal. 3: 20). Bij deze tekst merkt Luther op, dat dit woord wil zeggen, dat Hij in het midden staat tussen de beledigde en de beledigende partij. Het is een belediging van die aard, dat God die niet kan vergeven en ik die niet ongedaan kan maken. Tussen ons en God is er een eeuwige en oneindige scheiding. Daarom moet er een Middelaar zijn.
Christus offert Zich voor ons op als offerande aan God. Hij stelt Zich als priester tussen God en mij, de zondaar. Hij heeft mij zo liefgehad, dat Hij Zichzelf voor mij overgaf en mij verloste. 'Nu hoor ik, dat het kwaad hier zo groot is, dat de gehele schepping niet voldoende is om God te verzoenen en dat de Zoon Zelf Zich moest overgeven (bij Gal. 2: 20).
Christus stelt Zich bloot aan de toorn van de wet en neemt die weg en geeft door Zichzelf voldoening aan de wet in Zijn lichaam (bij Gal. 3: 20).
Luther kan het ook anders uitdrukken. Bij Galaten 4: 5 zegt hij, dat Christus strijd voerde met de wet en dus met de zonde en de dood en dat Hij haar in Zichzelf overwon. God alleen staat boven de wet en Christus is de Zoon van God.
Het werk van Christus wordt door Luther niet zelden beschreven als een geweldige strijd tegen de wet van de werken waaraan de mens als zondaar onderworpen is. Die machten, waaronder de wet dikwijls het eerst wordt genoemd, worden ook wel gepersonifieerd. Dan kan Luther de wet sprekend invoeren, hem laten woeden tegen Christus en zeggen, 'dat haar aanval mislukt is en dat hij haar de tanden uitgetrokken heeft.'
Het is opvallend dat de woorden over de opwekking van Christus uit de doden in Galaten 1: 1 Luther al aanleiding geven om over de overwinning van Christus op de wet en de andere machten te spreken. Die overwinning is de overwinning van de wet, de zonde, ons vlees, de duivel, de dood, de hel en alle kwaad. En deze overwinning heeft Hij ons geschonken. Hoewel deze tirannen en vijanden ons beschuldigen en bevreesd maken, kunnen ze ons toch niet tot wanhoop brengen en veroordelen. Jezus Christus, Die uit de doden opgestaan is en Die de Overwinnaar over die machten is, is onze gerechtigheid (weergave volgens de commentaar van 1535).
Men noemt dit het dramatische motief. Dat staat echter niet tegenover het priesterlijke, zoals nogal eens geponeerd is, want het gaat ermee samen.
De gedachte aan de strijd en overwinning van Christus is met de voorstelling van de verzoening door het offer van Christus verbonden. Jezus Christus verzoent ons met God en Hij verlost ons van alle kwaad. Luther kent geen verlossing die geen verzoening is en op verzoening berust.
Dat komt heel duidelijk al in zijn uitvoerige verklaring van Galaten 3: 13, een belangrijk en karakteristiek gedeelte van zijn werk. God zag dat wij door de wet terneer geworpen werden en aan de vloek onderhevig waren. Toen zond Hij in Zijn onuitsprekelijke barmhartigheid Zijn Zoon. Hij zei tot Hem: U moet Petrus zijn, die tot de verloochening kwam, en Paulus, die vervolger en godslasteraar, en David, die echtbreker. U moet zijn wat alle mensen zijn en U moet de zonden van alle mensen hebben. De wet komt en zegt: Ik vind de zonden van alle mensen in mij. Weg met Hem! Hij moet gekruisigd worden. Doordat dit gebeurd is, is de hele wereld door die ene Mens van de zonde en de dood bevrijd.
Hij is het Lam van God. Dit Lam moet de ongerechtigheid van ons allen dragen en gestraft worden, omdat onze zonden Hem toegerekend worden. Door de liefde van

God is de zonde op Hem gelegd. Toen kwam de wet en verklaarde: Als U de zonde wil dragen en schuldig wilt staan, moet U ook de straf dragen. Toen Hij de zonde op zich nam, droeg Hij daarom ook het kruis. Daarom haalt Paulus terecht het woord aan: Vervloekt is een ieder die aan het hout hangt.
Luther verdedigt zijn opvatting van deze tekst door Hiëronymus en Erasmus gedaan, om de kracht van het woord te verzwakken. Maar dit is onze hoogste troost te zien op Christus, Die de zonden draagt.
Ook hier stelt Luther het heilswerk van Christus voor als een strijd tussen de zonde en de gerechtigheid, de dood en het leven, de zegen en de vloek. Het is een wonderlijke strijd (duellum mirabile). De vloek valt aan en wij veroordelen, maar dat kan zij niet, want de zegen is eeuwig. Dus moet de vloek wijken, want als de zegen die in Christus is, overwonnen zou worden, zou God overwonnen worden. Maar Hij triomfeerde in Zichzelf.
Het is van betekenis dat Luther het woord 'vloek' in dit verband verduidelijkt door eraan toe te voegen: d.w.z. de Goddelijke toorn in de gehele wereld. De vloek van de wet en de toorn van de wet zijn geen op zichzelf staande grootheden. De machten waarmee Christus te maken had, zijn machten die theocentrisch te zien zijn. De macht die de wet, de dood en de boze over de zondaar hebben, gaat terug op de toorn van God.
Bij de woorden van Paulus over de vrijmaking door Christus (Gal. 5: 11) wordt het voor eeuwig verlost worden van de toorn van God dan ook de grootste vrijheid genoemd. Het gevolg daarvan is een andere vrijheid, namelijk dat wij ook bevrijd zijn van de zonde. Zo zijn ook de dood en de wet overwonnen. Dat houdt in, dat in de plaats van de wet het Evangelie wordt gesteld. Dat zegt: Houd moed, mijn kind, uw zonden worden vergeven (Matth. 9: 2).
Het Evangelie zegt: Ik leer u niet wat u moet doen - dat is de taak van de wet - maar wat een ander voor u gedaan heeft, de Zoon, Die voor u stierf om u van de dood te verlossen. Dat is de 'waarheid van het Evangelie' (bij Gal. 2: 4 en 5).
Het is niet toevallig, dat hier en op zoveel andere plaatsen 'voor u' en nog eens 'voor u' staat. Luther accentueert de voornaamwoorden! Het is voor u, voor ons, voor mij (pro me).
De juiste onderscheiding van wet en Evangelie, waaraan de hervormer alles gelegen is, vindt men niet aan de universiteiten, bij de leraars en de theologen en evenmin hij de kerkvaders - hoewel bij Augustinus nog wel enigszins (bij Gal. 3: 19). Hier zal vooral gedacht zijn aan het werk *De spiritu et littera* (412), waarin Augustinus de tegenstelling tussen wet en genade, werken en geloof laat zien. De kerkvader heeft, zoals bekend is, grote invloed gehad op de jonge Luther. Maar reeds in 1521 kan Luther op zijn manier zeggen, dat de rechte kennis van wet en Evangelie voor de gehele theologie beslissend is. Als hij in 1531 de Brief aan de Galaten verklaart, merkt hij bij Galaten 2: 14 op, dat men voor het goed kennen van deze onderscheiding God moet danken en dat men dan mag weten dat men theoloog is.
Het is geen wonder, dat de tegenstelling tussen wet en Evangelie (of tussen wet en belofte) juist in deze commentaar zo sterk naar voren komt. Bij Galaten 3: 12 wordt vastgesteld, dat het verschil tussen wet en belofte correspondeert met dat tussen werken en geloof.
Luther vond hiervoor genoeg aanknopingspunten in deze brief van Paulus, waarin de werken van de wet en het geloof in de belofte van het Evangelie tegenover elkaar staan.
De wet brengt ons niet tot de rechtvaardiging, maar het Evangelie wijst ons de weg. Luther zegt kort en krachtig: Één van beide moet vallen: de gerechtigheid van het

Evangelie of die van de wet (bij Gal. 1: 7).

4. DE VOORNAAMSTE FUNCTIE VAN DE WET

Luther zegt zoveel van de wet dat maar negatief klinkt, dat het nodig is er goed op te letten, dat hij haar toch wel een heel gewichtige taak geeft.
God gebruikt haar om ons tot kennis van onze zonden en ellende te brengen. Vooral in de verklaring van Galaten 3: 19-25 wordt deze gedachte uitgewerkt.
Dit is echter niet de enige taak van de wet. Ergens wordt onderscheid gemaakt tussen een gebruik dat goed is en een gebruik dat beter is (bij Gal. 3: 24). Het betere sluit het goede niet uit.
De term 'usus' die wij weergeven met 'gebruik' of benaderen met 'functie', is van Luther zelf afkomstig. Er is bij hem sprake van een tweevoudig gebruik van de wet. Een ander woord is 'officium' (taak of ambt).
Om te beginnen bestaat er een burgerlijk gebruik, waarbij de wet betrekking heeft op de menselijke samenleving, maatschappelijk en politiek beschouwd.
God heeft het zo beschikt, dat er overheden en dat er ouders zijn. De overheid moet met haar straffen de mensen bedwingen die kwaad willen doen. Zij doet dat ook terwille van het Evangelie.
Daarbij heeft de wet een belangrijke functie. Men moet zich eraan houden, maar men kan er tegen ingaan. Loon en straf staan daarmee in verband. Er is een burgerlijke gerechtigheid- een gerechtigheid tegenover de mensen en tegenover de wereld.
Van de woorden van Paulus in Galaten 3: 12: Doch bij de wet gaat het niet om geloof, maar *wie dat doet, zal daardoor leven*, zegt Luther: Deze plaats kan men burgerlijk of theologisch verstaan. De wet is immers in de eerste plaats gegeven om de ruwe mensen in toom te houden. Dit is de burgerlijke betekenis van de wet. Als iemand op het publieke en politieke terrein gehoorzaam is aan de overheid, ontkomt hij aan de dood en aan andere straffen. De overheid heeft dan niet het recht hem te doden, maar laat hem ongestraft leven. Paulus bedoelt het hier echter theologisch: Als hij het doet - maar hij doet het niet en hij wordt daarom vervloekt.
Bij Galaten 3: 10 merkt Luther op: God heeft tweeërlei zegen: lichamelijke zegeningen voor dit leven en geestelijke voor het eeuwige leven. De keizer is gezegend met lichamelijke zegeningen - 'lichamelijk' is wat betrekking heeft op de zichtbare wereld - want het is een zegen kinderen, een huis, land en wetten te hebben, maar die lichamelijke zegeningen zijn tijdelijk. Daarom vervloeken we de keizer en de wetten niet. Men moet hem vrezen en hem hulde brengen, maar op burgerlijke wijze. Theologisch opgevat valt alles wat buiten de belofte en het geloof van Abraham omgaat, echter onder de eeuwige vloek.
Hoe noodzakelijk het burgerlijk gebruik van de wet ook is, het maakt ons niet rechtvaardig. Men moet de tweeërlei gerechtigheid zorgvuldig van elkaar scheiden, zoals God hemel en aarde gescheiden heeft (bij Gal. 2: 14).
In het gedrukte commentaar staat bij deze tekst, dat in de burgerlijke sfeer geducht moet worden aangedrongen op gehoorzaamheid aan de wet. Daar moet men niets weten van het Evangelie, het geweten, de genade, de vergeving van zonden, de hemelse gerechtigheid en van Christus, maar alleen van Mozes, de wet en het werk. Wet en Evangelie moeten beide binnen hun grenzen blijven.
Nu gaan we na, wat de hervormer van de tweede en voornaamste functie van de wet zegt. Het spreekt vanzelf, dat Galaten 3: 19 hem aanleiding geeft om op deze betekenis van de wet te wijzen. Maar het is een thema dat telkens terugkeert. De wet openbaart de mens zijn zonden, zwakheid, blindheid, de dood, de, hel, het oordeel, en

de verdiende toorn van God. 'Dit is het ware ambt en het eigenlijke gebruik van de wet' (bij Gal. 3: 19). Voor Luther is de prediking van de wet tot berouw en bekering 'het eerste deel van het christen zijn' (bij Gal. 2: 16). In deze functie bereidt de wet voor op de kennis van Christus.
Het komt dus aan op het theologische gebruik van de wet. Dat is gericht op de kennis van God. Het kan ook het geestelijke, ware, eigenlijke, heilige of hemelse gebruik van de wet worden genoemd.
Luther denkt hierbij altijd aan de gehele wet van God, die ons in de eerste en de tweede tafel van de decaloog gegeven is. Toch staat de eerste tafel voorop en vooral het eerste gebod. Met het oog op deze eerste tafel en het eerste gebod moeten wij erkennen, dat wij in alles in gebreke blijven. Onze werken zijn niet alleen niet toereikend, maar ook verkeerd.
Vertrouwen op onszelf en op eigen gerechtigheid zijn zonden tegen de eerste tafel van de wet. Datzelfde geldt van de verachting van God, van de genade en de vergeving van zonden. Daar volgen weer andere zonden op (bij Gal. 6: 13).
Als de wet van God ons om dit alles aanklaagt en veroordeelt en de zonde zelfs doet toenemen, is het Woord van God een hamer die een steenrots vermorzelt (Jer. 23: 29). Daarmee slaat God de hoogmoed en eigengerechtigheid of ingebeelde gerechtigheid . Met de bliksemstralen en donderslagen die het volk Israël hebben doen beven (Ex. 19: 16) heeft Hij dat al willen aanduiden. De wet moet dezelfde taak hebben als op de berg Sinaï. Toen zij werd aangehoord door het volk van de Israëlieten, dat zich gereinigd had, bracht zij hen tot wanhoop, tot kennis van hun ellende, zodat ze zelfs dachten te moeten sterven (bij Gal. 3: 19). En bij Galaten 2: 17 zegt Luther: *De bediening van de wet is de bediening van de dood, omdat het geweten mij voorhoudt, dat ik voor altijd veroordeeld ben.*
De wet moet ons ertoe brengen te wanhopen aan onszelf. Dat is een heilzame wanhoop. Die vernedering en verbrijzeling, dat geslagen winden door de ijzeren hamer dient ertoe, dat de genade tot u komt. Zo bereidt de wet voor op de genade. God is de God van de nederigen, verslagenen, wanhopigen en van hen die niets zijn, want het is Hem eigen uit niets te scheppen, het lege te vullen, hongerigen te voeden, ellendigen te troosten, zondaren te rechtvaardigen, doden levend te maken. Hij is immers de Schepper, die alles uit niets maakt (bij Gal. 3: 19).
Zo handelt God en zo moet Hij wel met ons handelen. Hij moet de wet als een ijzeren hamer gebruiken.

In de commentaar van 1535 lezen we bij Galaten 3: 19 ook nog: De taak en de functie van de wet is niet alleen de zonde en de toorn van God te onthullen, maar ook tot Christus te drijven. Het Evangelie zegt, dat God de gebrokenen van hart nabij is (Ps. 34: 19). Hoor Christus zeggen: *Komt tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven* (Mat. 11: 28).
Één van de woorden van Paulus waardoor Luther zich gaarne het leiden, is Galaten 3: 24. *De wet is dus een tuchtmeester tot Christus, opdat wij uit geloof gerechtvaardigd zouden worden.*
In het Grieks en in het Latijn staat hier het woord 'pedagoog'. Luther wist ook wel, dat de pedagoog uit de oudheid niet zo zachtzinnig met zijn leerlingen omging. 'Geef mij één leerling die van zijn pedagoog houdt!' Had het Joodse volk Mozes erg lief en gaf het hem veel vreugde? Toch moet men een pedagoog hebben en is hij bijzonder nuttig. De wet is niet anders geweest dan een tuchtmeester, maar een tuchtmeester tot Christus. De wet is niet eenvoudig een tuchtmeester om alleen maar te slaan. Wat voor pedagoog zou dat zijn, die alleen zou slaan en kwellen en die geen onderwijs zou

geven? Een goed pedagoog geeft slagen, opdat de leerlingen tot kennis komen en graag doen wat ze eerst onwillig deden.
De functie van de wet is nu als die van de *pedagoog* ten opzichte van zijn leerlingen. Men moet tot Christus gaan, maar niet als was Hij een nieuwe Wetgever. Wij worden uit het geloof gerechtvaardigd.
Als de wet haar doel in het leven van een mens bereikt, is dat het werk van de Heilige Geest. In zijn eerste disputatie tegen de antinomianen spreekt Luther duidelijk uit, dat de wet de zonde niet in het licht stelt zonder de Heilige Geest.

Er is maar een enkele plaats in onze commentaar waar de *Heilige Geest* in dit verband wordt genoemd.
Bij Galaten 4: 3 merkt Luther op: In haar theologisch gebruik leert en toont de wet mijn zonde en dood. Maar zij moet mijn geweten ertoe brengen op Christus te zien. Daar is de Heilige Geest voor nodig om tot mij te zeggen, wanneer de wet haar taak heeft vervuld: Het is de wil van God, dat u niet alleen door de wet gedood wordt, maar dat u ook erkent, dat u een kind des doods zijt. Nu zult u een kind des levens, een kind der gerechtigheid zijn.
Ook in de verklaring van Galaten 3: 23 en 24 wordt over de Heilige Geest gesproken.
Bij Galaten 4: 6 wordt ingegaan op het werk van de Heilige Geest in de harten van de gelovigen. Wie liefde gevoelt jegens het woord van God, moet weten, dat dit niet het werk van het menselijk verstand of de menselijke wil is. Het is niet mogelijk zonder de Heilige Geest. Wij worden zo niet geboren en wij worden zo niet onderricht door alle mogelijke wetten. Die verandering, dat wij gaarne de prediking van Christus horen, die geworden is onder de wet, is van de Heilige Geest. Met dit woord zendt God de Heilige Geest in onze harten. En men moet de Heilige Geest in zijn hart gevoelen.
Maar is het een volledige tweedeling, waarbij de wet de mens brengt tot verootmoediging over de zonde en het Evangelie dient om hem de troost van de genade te schenken? Wordt dat ook niet met zoveel woorden gezegd: 'God ontvangt de eer van Zijn genade niet, als de wet ons niet eerst neerslaat'? Die uitspraak komt voor in de colleges over Galaten 2: 16.
Wat een schema lijkt, is bij Luther toch minder strak bedoeld dan men wel eens gedacht heeft.
Als hij een jaar later Psalm 51 uitlegt (de uitgave is van 1538, maar de verklaring is al in 1532 gegeven), zegt hij dat het nodig is, dat de zonde door de wet en de belofte geopenbaard wordt, welke beide de zonden in het licht stellen waarvan wij niet inzien en niet geloven, dat ze zonden zijn. Alleen door het Woord van God wordt de zonde geopenbaard.
De gedachte, dat het niet uitsluitend de wet is, die ontdekkend werkt, heeft Luther ook in 1531 wel. De woorden van Paulus over de Heere Jezus Christus Die Zichzelf gegeven heeft voor onze zonden (Gal 1: 4) doen hem zeggen: Zie toch de grootheid en oneindigheid van de prijs, want de zonde is zo machtig en groot, dat het nodig was, dat de Zoon van God daarom werd overgegeven. Wie dit ernstig overweegt, ziet in dat de zonde geen scherts is.
Dit accent valt bijna niet op bij de geweldige nadruk die in verband met de kennis van de zonde op de functie van de wet gelegd wordt. Dan heeft de wet echter alles met het Evangelie te maken. In zekere zin staat zij in dienst van het Evangelie.
Volgens de woorden van Paulus (Gal 3: 18 en 19) hangt de erfenis van de belofte af en is de wet er bijgevoegd om de overtredingen te doen blijken. De wet is toegevoegd aan de belofte. Bijgevolg is zij met haar taak zelfs van nut voor de belofte. Hoewel zij

niet rechtvaardigt, is zij toch een voortreffelijke dienares, die tot de rechtvaardiging uitdrijft, als men haar maar goed gebruikt (bij Gal. 3: 19).
De wet is volstrekt niet in strijd met de beloften (Gal. 3: 21). Daar leest Luther niet overheen. Hij zegt ervan, dat de wet in haar voornaamste functie niet tegen de beloften is, omdat zij vernedert en daardoor maakt, dat wij zuchten en zoeken naar de hand van de Middelaar.
Kortom, zoals in de commentaar van 1535 bij Gal. 2:17 staat: *Door de wet worden wij veroordeeld en gedood, maar door Christus gerechtvaardigd en levendgemaakt. De wet doet ons sidderen en verdrijft ons van God. Christus echter verzoent ons met God en maakt dat wij toegang tot Hem hebben.*

5. CHRISTUS IS HET EINDE VAN DE WET

Christus is het einde van de wet, tot gerechtigheid voor een ieder die gelooft (Rom. 10: 4). Op die apostolische woorden laat Luther zijn verklaring van verschillende teksten uitlopen.
Als Paulus in Galaten 3: 23 zegt: *Doch voordat dit geloof kwam, werden wij onder de wet in verzekerde bewaring gehouden met het oog op het geloof dat geopenbaard zou worden,* spreekt Luther van een theologische gevangenis. De wet openbaart de toorn van God en ik kan er niet aan ontkomen. Maar wij worden vastgehouden met het oog op het doel en dat is Christus. Wij worden vastgehouden tot ons heil.
In de gedrukte commentaar worden zijn gedachten nog eens goed samengevat. De wet in haar theologische gebruik blijft niet altijd voortduren, maar doelt op het komende geloof en eindigt met de komst van Christus. Wij moeten, door de wet verschrikt en vernederd, de toevlucht nemen tot Christus, Die het einde van de wet is, tot gerechtigheid voor een ieder die gelooft.
Luther noemt het in één van zijn colleges over Galaten 3: 24 een misbruik maken van de wet, als men niet tot Christus gaat. Men gevoelt in de aanvechting de kracht van de wet en men verstaat niet, dat dit behoort bij de toekomstige rechtvaardiging. Dat is het misbruik dat tot vertwijfeling leidt.
Een ander misbruik is het uitzien naar Christus als was Hij een nieuwe Wetgever. Hij is het einde van de wet, tot gerechtigheid voor een ieder die gelooft. Hoe? Niet alsof Hij een nieuwe Wetgever en Rechter is, zoals de sofisten leren, maar Hij is zo het einde van de wet, dat Hij Verlosser is en hen die geloven, rechtvaardigt en wij door het geloof gerechtvaardigd worden.
Als Christus het einde van de wet is, ziet dat op de gehele wet en niet alleen op de ceremoniële en burgerlijke wetten. Thomas van Aquino en andere scholastieke theologen weten niets af van de afschaffing van de gehele wet, zodat ze niet kan beschuldigen en verschrikken (bij Gal. 4: 27).
Zij die gerechtvaardigd zijn, zijn buiten elke wet (bij Gal. 3: 24). Zij zijn niet meer onder de tuchtmeester. Het geweten moet alleen van de gekruisigde Christus weten, die alle plichten van de wet van mijn geweten heeft weggenomen en zegt: Geloof in Mij (bij Gal. 3: 25).
Christus en de wet zijn twee. Wanneer Hij afwezig is, heerst de wet, maar als Hij tegenwoordig is, moet zij wijken (bij Gal. 4: 3).
Bij Galaten 5: 1 kan Luther roemen in de vrijheid waarmee Christus ons heeft vrijgemaakt. Het is vrij zijn van de wet, van de zonden, de dood, de macht van de duivel, de toorn van God en het eindgericht. De overige vrijheden zijn maar een druppeltje vergeleken bij de majesteit van de theologische vrijheid.
Luther weet wel, dat men deze vrijheid van de wet verkeerd kan opvatten. Hij

waarschuwt bij Galaten 3: 24 ook tegen het 'misbruik van de boeren', waarbij hij aan de boerenopstand van 1525 denkt. De wet mag niet verworpen worden op de manier van de oproerige boeren, die de evangelische vrijheid, naar zij zeiden, losmaakten van alle wetten. 'Zoals zij zondigen die door middel van de wet gerechtvaardigd willen worden, zo zondigen aan de andere kant zij die geheel van de wet bevrijd willen worden'.
In haar burgerlijke functie blijft de wet voor iedereen gelden, ook voor hen die in de vrijheid van Christus staan. Bij 'wet' wordt hier vooral gedacht aan de tweede tafel van de wet, dus aan de geboden die op de verhouding tot de naaste betrekking hebben.
Wij zijn niet onderworpen aan de ceremoniële en burgerlijke wetten van Israël, zegt Luther, maar aan de wetten van de keizer. Wij hebben onze kerkelijke ceremoniën van de predikant, van de bisschop of van de kerk, die bepalingen hebben gemaakt. Als we die onderhouden – en dat willen we - is dat alleen maar om de liefde te dienen (hij Gal. 4: 27).
Er zijn plaatsen waar Luthers denken over de wet bijna een dualistische indruk maakt. Zo zegt hij bij Galaten 4: 3: In de leer van de genade kan ik niet met genoeg verachting over de wet spreken. Maar buiten de leer van de rechtvaardiging moet de wet op alle mogelijke manieren geprezen worden. De wet is heilig, rechtvaardig en goddelijk.
In de gedrukte commentaar staat bij Galaten 2: 14: Wet en Evangelie zijn zo te onderscheiden, dat u het Evangelie in de hemel plaatst en de wet op aarde, dat u de gerechtigheid van het Evangelie hemels en goddelijk noemt en die van de wet aards en menselijk en dat u de gerechtigheid van het Evangelie, even zorgvuldig van de gerechtigheid van de wet onderscheidt als God de hemel van de aarde, het licht van de duisternis, de dag van de nacht gescheiden heeft. De wet moet buiten de hemel blijven, d.w.z. buiten het hart of het geweten. Daarentegen moet de evangelische vrijheid buiten de aarde blijven, d.w.z. buiten het lichaam en zijn leden.
Is de wet voor de gelovigen dan een gepasseerd stadium? Bepaalde woorden van Luther doen ons die vraag stellen.
Paulus schrijft in Galaten 5: 23: *Tegen zodanigen is de wet niet.* Bij het uitleggen van deze tekst citeert Luther 1 Timotheüs 1:9. De wet is niet gesteld voor de rechtvaardige. Hij vat dat zo op, dat de rechtvaardige de wet niet nodig heeft. De wet heeft voor hem afgedaan. Hij heeft dat zo uitgewerkt: Immers de rechtvaardige leeft zó dat hij geen enkele wet nodig heeft om hem aan te sporen, te pressen en te dwingen, maar dat hij zonder enige dwang van de wet vrijwillig doet wat de wet eist en meer dan dat.

Bij de verklaring van Galaten 2: 16 komt Luther tot de volgende sterke uitspraken: Daarom verkondig ik dikwijls, dat een christen met de wet en met de zonde niets te maken heeft. Voor zover hij christen is, staat hij boven elke wet, omdat hij Christus, die de Heer van de wet is in Zijn schat heeft als een edelsteen in een ring. Als de wet en de zonde hem aanklagen en de duivel en de dood hem schrik aanjagen, moet de christen op Christus zien. Dan zal hij Hem in zijn hart hebben, die de Overwinnaar van de dood en de zonde is, die de wet in Zijn hand heeft en zegt: Dood, wet en zonde, u moet veroordeeld zijn! Een christen is, voor zover hij christen is, vrij van alle wetten, aan geen enkele wet onderworpen, innerlijk niet en in het uiterlijke niet.
Hij kan oog ergens spreken over een gelukkig verliezen van de wet (bij Gal. 4: 27). Maar het verband waarin dat staat, is hetzelfde als dat waarin zijn zojuist geciteerde uitspraken voorkomen. Het gaat dan over de rechtvaardiging door het geloof alleen. Bij Galaten 4: 27 wordt ervan gezegd: Het volk dat van genade leeft, heeft geen wet

en kan geen wet hebben. Als het de wet zou hebben, zou het de genade verliezen en omgekeerd. Één van beide moet wijken. Zo wordt u of zonder de werken door het geloof gerechtvaardigd of u verliest de gerechtigheid van het geloof en omgekeerd.
Luther is voor niets zo bang als hiervoor dat men van de wet toch weer een heilsweg zal maken. In dit kader past de stelling, dat de wet voor de rechtvaardige heeft afgedaan en dat de christen, voor zover hij in het geloof in Christus leeft, vrij is van alle wetten.
Wel hebben de gelovigen evenals anderen in de verhoudingen die er in de samenleving zijn, met de wet te maken. Ze hebben haar zelfs stipt te onderhouden. Maar zijn ze verder niet van de wet af? Bevinden ze zich niet buiten de sfeer van de wet en staan zij niet boven de eis van de wet?
Volgens de hervormer heeft de wet ook als middel om de zonde en ellende te leren kennen echter een blijvende functie in het leven van de gelovigen. Hij brengt dit aspect meer dan eens ter sprake.
Er is een verkeerde neiging in ons. Wij willen vrij zijn naar het vlees en gevangen naar het geweten.

Wat hier (bij Gal. 2: 14) in een enkele zin wordt aangeduid, is bij de verklaring van Galaten 3: 23 in een belangrijke passage breder uiteengezet.
Het gaat over de woorden: met het oog op het geloof dat geopenbaard zou worden. Luther meent, dat dit niet alleen ziet op de tijd van de volheid (de volheid van de tijd) waarin Christus gekomen is. Het moet niet alleen heilshistorisch, maar ook soteriologisch toegepast worden. Dit gebeurt immers elke dag in het persoonlijke leven van ieder christen. Bij hem wordt de tijd van de wet en de tijd van de genade gevonden. Je vindt bij jezelf namelijk je eigen lichaam, zoals Paulus zegt: *In mijn leden zie ik een wet die strijd voert* (hier wordt gedacht aan Rom. 7: 23). Het is een wet die mij tot krijgsgevangene maakt.
Beide tijden leeft een christen bij ervaring. Het is de tijd van de wet, wanneer zij ons kwelt en tot kennis van de zonde brengt en de zonde doet toenemen. Er zijn vele uren waarin ik met God twist, zegt Luther. Dan mishaagt de toorn van God mij en mijn pretenties mishagen Hem. Daarna moet er ook een tijd van genade zijn, zodat men zegt: Wat buigt gij u neder, o mijn ziel, en zijt gij onrustig in mij? Hoop op God, want ik zal Hem nog loven, mijn Verlosser en mijn God (Ps. 42: 6).
De christen is daarom verdeeld in twee 'tijden'. Voor zover hij vlees is, is hij onder de wet; voor zover hij geest is, is hij onder het Evangelie. Maar de tijd van de wet duurt niet altijd. Het einde van de wet is Christus. De tijd van de genade moet eeuwig zijn.

In de commentaar die in 1535 verscheen, staat bij Galaten 3: 12: Wij echter zijn uit het geloof gerechtvaardigd, zoals de aartsvaders, de profeten en alle heiligen. Maar voor zover wij in het vlees zijn en de overblijfselen van de zonde nog hebben, zijn wij onder de wet, maar om Christus' wil niet onder de vloek van de wet. Het vlees staat vijandig tegenover de wet van God en de begeerlijkheid vervult de wet niet alleen niet, maar zondigt ook tegen haar. Ook bij de heiligen gebeurt er veel dat tegen de wet ingaat.
Als ik op mijzelf zie, zegt Luther bij de verklaring van Galaten 3: 25, ben ik voor een deel (partim) gerechtvaardigd: ik heb de eerstelingen van de Geest. In de commentaar van 1535 wordt dit enigszins anders weergegeven: Wat ons aangaat, wij zijn voor een deel vrij van de wet en voor een deel onder de wet. Wij zijn, om met Paulus te spreken, met de geest dienstbaar aan de wet van God en met het vlees aan de wet van de zonde (Rom. 7: 26).

Hier en op andere plaatsen maakt Luther in navolging van Paulus een scherp onderscheid tussen vlees en geest. Wie door het geloof rechtvaardig is voor God en innerlijk vrede heeft, doet nog niet altijd wat recht is in de ogen van God en zijn leven lang blijft dat voor hem een strijd. De aanklacht van de wet is voor de gelovigen nog geen verleden tijd. Juist daarom blijft het wonder, dat God zondaren rechtvaardigt, altijd nieuw.
Wij komen hier in aanraking met de realiteit die Luther zo kernachtig onder woorden brengt met het bekende: 'tegelijk rechtvaardig en zondaar' (simul justus et peccator) of zoals hij het blijkens zijn colleges over Galaten 3: 6 ook wel uitdrukt: Een christen is tegelijk zondaar en heilig, tegelijk vijand en kind van God.
Het geldt tegelijk en het is er tegelijk: simul. Men onderscheidt daarin het totale en het partiële aspect. De motieven van de troost, de strijd en de ootmoed corresponderen ermee.
In de verklaring die van Galaten 3: 6 gegeven wordt, wordt vooral het eerste motief zichtbaar. Het is al veel eerder in Luthers werk aanwezig. Het is reeds te herkennen in een uitspraak die voorkomt in de colleges over de Brief aan de Romeinen (1515-16): Hij is tegelijk een zondaar en een rechtvaardige, een zondaar in werkelijkheid, maar een rechtvaardige krachtens de beoordeling door God en krachtens de vaste belofte van God.
Hier hangt de heilszekerheid direct mee samen. De grond daarvoor ligt niet in wat wij voor God zijn, maar in wat God ons in Christus belooft en schenkt. Luther verklaart bij Galaten 4: 6: Daarom is onze theologie zeker, omdat zij ons verplaatst buiten onszelf: ik moet niet steunen op mijn geweten, mijn eigen persoon, mijn werk, maar op de goddelijke belofte en waarheid, die niet kan misleiden.

6. IS DE WET EEN NORM VOOR HET LEVEN VAN DE GELOVIGEN?

Kent de hervormer nog een ander gebruik van de wet, het derde gebruik (tertius usus), zoals men het pleegt te noemen?
Dat is een veelbesproken kwestie, waarbij de meningen tegenover elkaar staan. Terwijl meestal wordt geponeerd, dat dit derde gebruik niet bij Luther te vinden is, zijn er ook theologen die op enkele passages in zijn werken wijzen die er naar hun inzicht wel van spreken.
Is de wet nog een regel of norm voor ons leven, als wij door het geloof onze gerechtigheid in Christus hebben? Dat is de vraag waar het verschil over gaat.
Melanchthon heeft die vraag in zijn latere geschriften bevestigend beantwoord en van hem is ook de term 'het derde gebruik' afkomstig. Na de theologische twisten over wet en Evangelie die reeds tijdens het leven van Luther begonnen zijn en daarna nog jaren geduurd hebben, heeft men zich in de *Formula Concordiae*, die in 1577 gereedgekomen is, over dit controversiële punt uitgesproken: "Daarna gebruikt de Heilige Geest de wet ervoor om de wedergeborenen door middel daarvan te onderwijzen en in de tien geboden hun aan te wijzen, wat de goede, welgevallige wil van God is, opdat zij weten, op welke goede werken zij zich moeten toeleggen, die God voorbereid heeft, opdat wij daarin wandelen."
Maar dit belijdenisgeschrift, dat zich overigens zoveel mogelijk op woorden van de reformator beroept, zou blijk kunnen geven van *een opvatting die van de zijne afwijkt.*
In elk geval ontbreekt een dergelijke omschrijving van de functie van de wet in de grote commentaar op de Brief aan de Galaten. Het gaat daarin om een tweevoudig gebruik van de wet. De term 'het derde gebruik van de wet' treffen we trouwens ook niet aan in de andere werken van Luther.

Zou het misschien kunnen zijn, dat deze functie van de wet wel niet letterlijk, maar toch zakelijk bij Luther voorkomt? We raadplegen de commentaar waarvan we uitgaan.
We zagen al, dat de gelovigen de wet hun leven lang nodig hebben, omdat ze zondaren blijven. Tegelijk houdt Luther er echter aan vast, dat de gerechtvaardigden als zodanig buiten en boven de wet staan. Is daarmee ook gezegd, dat wij niet meer met de wet te doen hebben, als het over de heiliging van ons leven gaat?
Één van Luthers uitgangspunten is, dat de ware gelovigen spontaan en ongedwongen naar de wil van God gaan leven. Dat vloeit onmiddellijk voort uit hun innige verbondenheid met Christus. 'Het geloof maakt van u en Christus ais het ware één persoon', zegt Luther bij Galaten 2: 20.
We luisteren naar wat hij opmerkt naar aanleiding van de laatste woorden van Galaten 3: 10. Daar gaat het over het doen van wat in het boek van de wet geschreven is. Dat betekent volgens Luther in de eerste plaats geloven en dan door het geloof doen wat de wet vraagt. Wij moeten de Heilige Geest ontvangen, die maakt wij God en onze naaste liefhebben. Hij wordt niet door middel van de wet ontvangen, maar uit de belofte. Daarmee bedoelt Luther, dat niet wat wij doen beslissend is, maar wat God belooft en wat wij mogen geloven. Zoals hij het zelf uitdrukt: Het is eenvoudig geloven in Jezus Christus en na het ontvangen van de Heilige Geest doen wat er in de wet geschreven staat. Het is duidelijk, dat niemand de wet volbrengen kan buiten de belofte van het Evangelie om. Wie door het geloof in Christus de Heilige Geest ontvangen heeft, begint God lief te hebben en goede werken te doen, want het geloof doet de oom ontstaan en daarna ontstaan de vruchten. Eerst moet de goede boom er zijn.

Dit zijn gedachten die Luther al naar voren bracht in één van zijn beroemde tractaten uit het jaar 1520: *Over de vrijheid van een christen*. En evenals in andere geschriften stelt hij dit theologische inzicht tegenover de wijsgerige idee waarvoor vooral naar Aristoteles te verwijzen is, wiens invloed zeer groot was - dat men goed wordt door goed te handelen, zoals men citerspeler wordt door dikwijls op de citer te spelen. In de theologie geldt het omgekeerde. Eerst moet de persoon (de boom) goed zijn.
Het aan het Evangelie ontleende beeld van de boom en de vruchten wordt ook toegepast, als het over het verschil tussen het echte geloof en het schijn geloof gaat.
Op de woorden van Paulus over het geloof dat door de liefde werkt, beroepen de rooms-katholieke theologen zich voor hun leer, dat wij niet door het geloof gerechtvaardigd worden, maar door de liefde of door de werken. Het gaat hier echter over het ware geloof dat werkzaam is. Velen hebben wel geloof, maar bij hen is de boom zonder vruchten. Het geloof dat in Christus gelooft, dient de naaste in liefde, d.w.z. van harte en gaarne; het is ook bereid wel te doen aan allen. Het geloof doet alles in een blijmoedige, gewillige en oprechte gezindheid.
Zo komt het tot de vervulling van de wet. Luther stelt voorop, dat de wet niet buiten Christus om vervuld kan worden, omdat buiten Hem om de Heilige Geest niet ontvangen kan worden (bij Gal. 6: 13).
De wet wordt allereerst innerlijk vervuld door het geloof in Christus en dan ook naar buiten toe in de werken van de liefde. Het tweede volgt uit het eerste en het kan niet zonder het eerste bestaan. Als ons handelen niet uit het geloof is, is het verwerpelijk. Al wat niet uit geloof is, is zonde (Rom. 14: 23).
Waar het echte geloof is, krijgt het gestalte in de werken of, zoals Luther liever zegt, in de vruchten. Het geloof blijft niet werkeloos, maar het wordt vlees en het wordt mens (bij Gal. 3: 20).

Het geloof dat door de liefde werkt, heet bij Luther het geïncarneerde geloof. Hij beschrijft het ook wel als het samengestelde geloof, dat van het geloof op zichzelf te onderscheiden is, of als het concrete geloof dat van het abstracte geloof verschilt (bij Gal. 3: 20).
De typische term 'geïncarneerd geloof' (vleesgeworden geloof) bestaat bij de gratie van de christologie. Luther beredeneert het op deze wijze, dat men in tweeërlei zin over het geloof kan spreken, zoals men in tweeërlei zin over Christus kan spreken, namelijk over zijn goddelijke of menselijke natuur afzonderlijk en over Hem als persoon die God en mens is. Het is aan de mensheid eigen om in de tijd een begin gehad te hebben en aan de godheid om eeuwig te zijn en zonder begin. Toch kennen deze twee naturen samen en krijgt de godheid een belichaming in de mensheid. Zoals ik dus onderscheid moet maken tussen mensheid en godheid en moet zeggen: de mensheid is de godheid niet en toch is de mens God, zo maak ik ten aanzien van het geloof dit onderscheid: De wet is het geloof niet en toch werkt het geloof. Geloof en werken komen in het concrete samen en toch hebben en behouden ze beide hun eigen aard en hun eigen functie (bij Gal. 3: 12 volgens de commentaar van 1535).
Naar analogie van zijn christologie zegt Luther er ook van: Zoals de godheid in Christus de mensheid doordringt -hij kan het beeld gebruiken van het vuur dat het ijzer doorgloeit -zo doordringt het geloof de werken (bij Gal. 3: 10 volgens dezelfde commentaar).
De liefde is de vervulling van de wet. De naaste die ik moet liefhebben, is ieder mens, ook hij die mij kwaad gedaan heeft. Hij blijft een mens, een schepsel van God. Oefent u, zegt Luther tot zijn studenten, in de eerste plaats in het geloof en daarna in de liefde, omdat de wereld vol mensen is die liefde nodig hebben (bij Gal. 5: 14).
Vergeleken bij de innerlijke vervulling van de wet door het geloof in Christus is de vervulling door de werken van de liefde secondair. Bovendien is ze onvolkomen en de vergeving van zonden is en blijft onmisbaar (hij Gal. 5: 22).
Enkele karakteristieke uitspraken doet Luther hij het uitleggen van Galaten 5: 5. De apostel Paulus schrijft, dat wij de gerechtigheid verwachten. Volgens Luther betekent dat, dat we gerechtvaardigd zijn en toch nog niet gerechtvaardigd zijn. De gerechtigheid is nu niet, zoals zij moet zijn, maar wij verwachten haar, doordat wij de eerstelingen van de Geest ontvangen hebben. Wij hebben de eerstelingen ontvangen, maar wij hopen op de gerechtigheid in volkomen zin. Zo is onze gerechtigheid er nog niet in de volle realiteit, maar in de hoop (non in re, sed spe).

Zolang we leven, blijft deze spanning bestaan. Toch is er zoiets als een groeiproces. Er is immers een dagelijkse komst van Christus, die door de Geest plaatsvindt, om te bewerken, dat ons geloof groeit en ons geweten Christus elke dag op meer volkomen wijze aanneemt en de wet van het vlees en van de zonde, de vrees voor de dood en al wat de wet met zich meebrengt, dagelijks minder worden, zonder op deze aarde ooit op te houden. Daarom is er een dagelijkse vernieuwing (2 Kor. 4: 16). De eerstelingen zijn er, het zuurdeeg is wel met het deeg vermengd, maar dat is niet geheel doorzuurd. Toch wordt het wel doorzuurd (bij Gal. 3: 25).
De apostel Paulus spreekt over een nieuwe schepping (Gal. 6: 15). Daarbij wordt opgemerkt, dat er reële veranderingen bij ons zijn: de nieuwe kennis van God, de vernieuwing van de wil en nieuwe handelingen. In plaats van waardeloze werken worden de echte werken van de liefde gedaan en God wordt geprezen.
Op een andere plaats wordt ervan gezegd, dat de goede werken, die vrucht van de Geest zijn, tot eer van God zijn en tot een voorbeeld voor de naaste (bij Gal. 5: 22).
In deze geest spreekt de hervormer over het nieuwe leven van de gelovigen. Omdat

het een leven uit Christus is, draagt het vrucht. En de vrucht van de Geest is allereerst liefde.
Maar Luther zal niet zeggen, dat God de zijnen in de tien geboden gebiedt, op welke goede werken zij zich moeten toeleggen. Dat zou hem te wettisch klinken.
Hoe staat het volgens hem met de nieuwtestamentische vermaningen? Er zijn wel geboden (praecepta) in het Evangelie, maar die zijn niet het Evangelie in de eigenlijke zin van het woord. Het zijn de aanhangsels van het Evangelie. Christus geeft wel geboden, maar dat is niet zijn voornaamste taak, maar iets van bijkomstige aard (bij Gal. 2: 17 en 4: 5).
In de commentaar noemt Luther *de wet van God geen norm voor ons leven als gelovigen*. Hij laat veel meer zien, hoe het geloof in Christus vanzelf leidt tot de liefde tot God en de liefde tot de naaste.
Maar terwijl hij het derde gebruik van de wet niet kent, wijst hij het ook niet uitdrukkelijk af. Soms is hij er niet ver meer vandaan. De vervulling van de wet als wet van de liefde is, hoe onvolmaakt ook in dit leven, van grote betekenis. En gaat het daar niet om bij het derde gebruik van de wet?

7. LUTHERS POSITIE IN HET CONFLICT MET DE ANTINOMIANEN

Toen Luther in 1537-38 Agricola en zijn geestverwanten bestreed in zijn disputaties tegen de antinomianen, nam hij geen ander standpunt in dan in de commentaar die in 1535 verschenen was. Er is continuïteit. Maar Luther zou Luther niet zijn, als hij in deze nieuwe situatie geen nieuwe accenten legde. Hij zag zich ook wel genoodzaakt enkele vroegere uitspraken over de afschaffing van de wet toe te lichten.
Het grote thema van Johann Agricola, de vriend die Luther tot zijn verdriet in een tegenstander zag veranderen, was: *wet en Evangelie!*
Er tekenden zich in de kring rondom Luther ernstige meningsverschillen af. Terwijl Melanchthon in de leer van de bekering en de leer van de rechtvaardiging sterk was gaan benadrukken, dat men bij de wet moest beginnen, stelde Agricola het kruis van Christus voorop: niet de schending van de wet, maar de 'schending van Christus'. Hij bedoelde te zeggen, dat een christen, voor zover hij in Christus gelooft en blijft geloven, al heeft, wat de wet van hem eist, doordat het hem toegerekend wordt, en dat hij dan vanzelf in de geest van de geboden van God handelt. Waarom zou de wet dan zo scherp aan de gemeente gepredikt moeten worden?
Het is de vraag, of alles wat aan hem toegeschreven is, zoals de opzienbarende stelling, dat de decaloog op het raadhuis en niet op de preekstoel thuishoort, van Agricola zelf afkomstig is. Misschien waren zijn volgelingen meer antinomiaans dan Agricola zelf.
Luther maakte zich zorgen. Hij vreesde een terzijdestelling van de wet van God met alle consequenties daarvan. Hij dacht dat het op een soort goedkope genade zou uitlopen: 'eitel süsze Gnade'.
Voor de hervormer staat het zo, *dat wie de wet opgeeft, ook het Evangelie opheft*. Als er geen wet zou zijn, die de zonde tot zonde maakt, waarvoor zou Christus dan nodig zijn? Hoe groot, ja hoe onuitsprekelijk groot het heil is, kunnen wij niet kennen en verstaan zonder de wet. Christus heeft ons vrijgekocht van de vloek van de wet (Gal. 3: 13).
Luther geeft toe, dat hij in het begin bepaalde uitdrukkingen had gebruikt, waarop de antinomianen zich nu meenden te kunnen beroepen. Maar toen waren de mensen angstig genoeg. Ze werden bijna wanhopig gemaakt. Ze hadden de prediking van de wet niet nodig, maar de verkondiging van de vergeving van zonden in de naam van

Christus. Nu zijn de tijdsomstandigheden echter anders dan onder de paus. De mensen zijn en worden zorgeloos. Nu maken de antinomianen met hun liefelijke klanken hen alleen nog maar zorgelozer.
Men mag de wet van God niet geringschatten. Voordat de wet aan Israël gegeven werd, was zij er al, want ze was in het hart geschreven. Maar omdat de mens in zonde gevallen is, werd God gedwongen haar opnieuw aan ons voor te houden. Daarmee bestrijdt Luther de mening, dat de wet ons niet aangaat, omdat zij aan het Joodse volk gegeven is en wij daar niet toe behoren.
De Heilige Geest is de auteur van de wet. De wet is dan ook geestelijk (Rom. 7: 14). Ze moet geestelijk verstaan worden en wil door de Geest vervuld worden.
Het is de meest wezenlijke en meest verblijdende definitie van de wet, dat zij een tuchtmees-ter is, namelijk tot Christus. De Heilige Geest maakt van de wet een tuchtmeester.
Enerzijds is er de tegenstelling van wet en Evangelie, maar anderzijds is er de samenhang. Ze zijn te onderscheiden en niet te scheiden. Ze zijn op elkaar betrokken en onderling verbonden.
Luther blijft eraan vasthouden, dat wet en Evangelie niet vermengd mogen worden, maar het blijkt nu nodig te zijn met niet minder nadruk te zeggen, dat ze niet van elkaar losgemaakt mogen worden. Het Evangelie veronderstelt de wet en de verkondiging van de wet.
Het is gevaarlijk de wet zonder het Evangelie of het Evangelie zonder de wet te verkondigen. Is Christus dan ook een Prediker van de wet? Ja, maar niet de wet alleen. Is Christus een Verkondiger van het Evangelie'? Ja, maar niet van het Evangelie alleen.
Uit de verbondenheid van wet en Evangelie volgt, dat het niet zo is, dat de mens door de wet alleen tot boetvaardigheid kan worden gebracht. De goedertierenheid van God leidt tot boetvaardigheid (Rom. 2: 4). Het kan ook door het kruis en door de dood van Christus gebeuren. Maar wanneer wij zien, hoeveel Christus voor ons en onze zonden gedaan heeft, is er volgens Luther toch ook weer sprake van de wet,
Min of meer samenvattend kan hij zeggen: Zowel door de kennis van de wet als door de kennis van het kruis van Christus of van het heil, komen wij tot boetvaardigheid.
Hoe is het mogelijk, dat hij ook het Evangelie dat tot boetvaardigheid leidt, wet kan noemen? Dat is verklaarbaar vanuit het functionele gezichtspunt, dat we zien domineren. Het Evangelie werkt bevrijdend! En de belofte: 'Ik ben de Heere, uw God', die bij het eerste - en beslissende – gebod van de decaloog hoort, is ook al Evangelie. De samenvatting van het eerste gebod is niet wanhopen, maar op God vertrouwen, Hem vrezen en Hem boven alles liefhebben
Ongeloof is zonde, en niet geloven in Christus dubbele zonde. In het Oude Testament wordt vooral de vervulling van het eerste gebod geëist en in het Nieuwe Testament vooral het geloof in de Zoon. Wie dus niet in Hem gelooft, zondigt dubbel.
Het Woord van God is bij Luther niet te verdelen in een eerste deel en een tweede deel. Het functioneert in het Oude Testament niet alleen als wet, maar ook als evangelie, en in het Nieuwe Testament niet alleen als evangelie, maar ook als wet.
Gods woord treft de mens als wet en als evangelie. Dan gaat hij van de wet naar het evangelie en niet omgekeerd. Maar dat betekent niet, dat men de spanning van wet en evangelie mag ontwijken, zoals Luther dat bij de antinomianen zag gebeuren. Immers juist in de aanvechting ontsluit God voor ons de weg naar Jezus Christus en naar Zijn bevrijdend evangelie. Men mag niet op een andere manier met de wet trachten klaar te komen.
Luther denkt daarbij altijd eerst aan het werk dat Christus voor ons gedaan heeft en

dat ons toegerekend wordt. Naast dit christologisch aspect is er echter ook het pneumatologische, naast het imputatieve het expurgatieve zoals hij het ergens noemt. Dat houdt in, dat de Heilige Geest mij gegeven wordt en dat ik dan alles wat de naam van Christus beledigt, van harte begin te haten en volijverig wordt in goede werken.
De christen is een tweeling, deels heilig en deels zondaar. Voor zover hij rechtvaardig is, is de wet voor hem opgeheven, maar voor zover wij zondaars zijn, blijft de wet voor ons gelden. Wie dat goed weet te onderscheiden, is een goed theoloog.
De vraag dringt zich op of Luthers positie nu met zich meebrengt, dat hij de wet van God ook ziet als een regel voor het nieuwe leven.

We laten een tekst buiten beschouwing die hier wel voor aangevoerd is, maar die waarschijnlijk niet van Luther zelf is. Dan blijven er nog twee of drie plaatsen over die in deze richting schijnen te wijzen.
Op de tegenwerping, dat de wet alleen aan de Joden opgelegd is en niet aan de heidenvolken, antwoordt Luther, dat het juk van Christus in de plaats moet komen van het juk van de wet, die tot taak heeft schrik aan te jagen en te veroordelen. 'Dus blijft de wet, maar haar last of juk drukt niet op de schouders van hen aan wie de last van Christus opgelegd is, die zacht en licht is'.
Op het bezwaar, dat niet de zorgelozen door de wet bevreesd gemaakt worden, maar de rechtvaardigen, is zijn reactie, dat de wet aan de vromen niet zo moet worden geleerd, dat zij beschuldigt en veroordeelt, maar dat zij aanspoort tot het goede. De wet moet voor hen verzacht worden en als een vermaning geleerd. Daar worden voorbeelden bij gegeven uit het Nieuwe Testament.
Als opgemerkt wordt dat alle leden van de kerk ware christenen zijn en dat ware christenen niet bevreesd gemaakt moeten worden door de wet, wijst Luther op waarschuwende woorden uit de brieven van Paulus. Het Evangelie kan ook gebruik maken van het ambt van de wet: de zonden achtervolgen en in het licht stellen en onderricht geven over het leven, hoe heilige mensen, die al nieuwe mensen zijn, een nieuw leven moeten beginnen.
Althaus en anderen zijn van mening, dat dit zakelijk neerkomt op het derde gebruik van de wet. Maar men kan zich met Joest afvragen, of het niet veelmeer een praktisch gebruik van het Evangelie is. De zondaar krijgt het gebod van God in al zijn scherpte te horen. Maar wie in Christus gelooft, heeft te luisteren naar de Bijbelse vermaningen om Gods wil te doen. Zo worden de gelovigen door de wet van God aangespoord tot het goede.
Deze elementen zijn in de latere leer opgenomen. Maar ook in het conflict met Agricola en de zijnen heeft Luther de wet niet aangeduid als de norm voor het leven van een christen. Over dit 'derde gebruik van de wet' dacht Melanchthon anders.

8. LUTHER EN DE GEREFORMEERDE TRADITIE

De theologie van Luther is inspirerend. Getuige de gereformeerde confessies vond zijn leer van de rechtvaardiging door het geloof alleen ook onder de gereformeerden overal weerklank.
Men behoeft niet alle uitspraken van Luther over wet en Evangelie te onderschrijven om zeer dankbaar te zijn voor de reformatorische boodschap die hij met een rotsvaste overtuiging, diepe ernst en buitengewone trefzekerheid bracht.
Hij was al vroeg onder de indruk van het handelen van God onder de schijn van het tegendeel. Hij zag dat in het kruis van Christus geopenbaard. God doodt om levend te maken. Hij veroordeelt ons om ons vrij te spreken. Met de wet doet Hij zijn 'vreemde

werk' (opus alienum) om tot zijn eigen werk (opus proprium) te komen.
Het gevaar bestaat, dat aan dit thema een schema wordt ontleend. De theologische orde die Luther bedoelt, kan wettisch worden opgevat en dat is later ook wel gebleken. Maar het gaat Luther om een werkelijke ontmoeting van de mens met God. Daarvoor is deze confrontatie met de levende God nodig, die daarop gericht is, dat wij ons als zondaren gelovig overgeven aan Hem die ons in Christus in genade aanneemt.
Wat zou hier van gereformeerde zijde tegen ingebracht kunnen worden? Toch wordt Luthers leer van wet en Evangelie in de gereformeerde traditie niet zonder meer overgenomen.
Als wij willen weten, wat de gereformeerde opvatting is, moeten we zonder twijfel eerst luisteren naar de stem van Calvijn.
Het ligt voor de hand nu Calvijns commentaar op de Brief aan de Galaten te raadplegen. Maar we moeten natuurlijk vooral op zijn hoofdwerk teruggrijpen.
Een plaats die vergelijkbaar is met die van de commentaar van Luther, die men tot diens belangrijkste werken rekent, neemt Calvijns verklaring van de brief in zijn oeuvre niet in. Bij Luther is het uitleggen van de Schrift één met het verkondigen van de Bijbelse boodschap, terwijl Calvijn een strakkere exegese van de tekst geeft.
Men kan Luther en Calvijn als paulinische theologen beschouwen, maar Calvijn is nog veel meer geweest dan een leerling van Paulus. Hij vraagt voortdurend naar de boodschap van het gehele Woord van God. Zodoende ontdekt hij meer samenhang dan Luther.
Hij had in Genève ook nog met andere tegenstanders te maken dan Luther in zijn omgeving. Ook de situatie weerspiegelt zich in de theologie. Zo had Calvijn positie te kiezen tegenover de libertijnen.
Uit zijn verklaring van Galaten 3: 19 blijkt, dat de wet volgens hem niet alleen onder Israël, maar ook in de kerk de functie heeft om de overtredingen aan het licht te brengen en de mensen te dwingen tot erkenning van hun schuld. Typerend is echter, dat hij er meteen op wijst, dat dit geen volledige omschrijving van het nut van de wet is.
Bij Galaten 3: 23 en 24 valt de nadruk meer op het heilshistorische dan op het heilsordelijke of soteriologische aspect van de verzekerde bewaring onder de wet en het komen van het geloof. De tijd van het nieuwe verbond wordt de tijd van het geloof genoemd.
De tuchtmeester geeft de leerlingen bij Calvijn geen slagen, maar laat hen vorderingen maken. De gelovigen van de oude verbondsbedeling hadden minder licht dan wij, maar ook zij wisten, welke weg bewandeld moest worden. Het was nog geen middag, maar de dageraad brak reeds aan.
Terwijl bij Luthers voorstelling de vraag opkomt, of de wet dan niet afgedaan heeft voor de gelovigen, staat Calvijn voor een ander probleem. Is de minder duidelijke openbaring van God niet achterhaald door het volle licht? Hij lost dat op door te laten zien, hoe de bedeling van de schaduwen voorbijgegaan is, maar hoe datgene wat daarin op Christus wijst, van blijvende betekenis is.
Bij Galaten 3: 25 staat: Als regel om goed te leven, als teugel om in de vreze des Heeren bewaard te blijven en als prikkel om onze traagheid te corrigeren, blijft de wet gelden en is ze onaantastbaar. De gelovigen zijn niet onder de wet, omdat de Geest hen vrijmaakt van het juk van de wet (bij Gal. 5: 18).
Wat we in deze commentaar uit het jaar 1548 lezen, komt overeen met wat Calvijn eerder schreef in zijn verklaring van de Brief aan de Romeinen.
Hij is geneigd Romeinen 10: 4 zo te verstaan, dat Christus de vervulling van de wet is, al houdt hij zich nog aan de vertaling 'einde van de wet'. Het woord 'wet' kan staan

voor het geheel van de leer die door Mozes gegeven is. Zijn ambt bestond in het algemeen hierin, dat hij het volk moest onderwijzen aaangaande de ware regel van de godsvrucht. Maar het woord 'wet' kan ook in beperkte zin worden opgevat en dan wordt Mozes tegenover Christus gesteld.
In het eerste geval kan Calvijn spreken van de gehele wet (tota lex) en in het tweede geval gaat het over de wet zonder meer (nuda lex).
Het accent valt meer op het eerste dan op het tweede, terwijl het bij Luther andersom is.
Het is voor wie Calvijn kent, niet bevreemdend, dat hij het onderscheid tussen het Oude en het Nieuwe Testament na de gelijkheid aan de orde stelt. De continuïteit domineert. Dat corres-pondeert met de stelling: Het verbond met alle vaderen verschilt in wezen en zaak in het geheel niet van het verbond met ons, maar is geheel één en dezelfde. Alleen de bediening verschilt (*Inst*., II, 10, 2).
De wet is bij Calvijn de wet van het genadeverbond. Het is de verbondsregel. In het genadeverbond is er meer eenheid van wet en evangelie en een voortgang in de opeenvolging van wet en evangelie, dan een spanning of tegenstelling. Wanneer over de gehele wet gehandeld wordt, verschilt het evangelie van haar slechts ten aanzien van de duidelijke openbaring (II, 9, 4).
Er is een heilige verbondenheid van wet en evangelie en het evangelie is niets anders dan de vervulling van de wet (bij Matt. 5: 17).
In de eerste uitgave van de *Institutie* (1536) gaat er wel een hoofdstuk over de wet vooraf aan het hoofdstuk over het geloof. Maar Calvijn spreekt dan al over drieërlei taak of gebruik van de wet.
Dit gedeelte van de leer vinden we terug in de laatste editie van de *Institutie*, waarin de wet beschreven wordt als een spiegel, een breidel en een regel: als een spiegel waarin we onze onmacht, ongerechtigheid en vervloeking zien; als een breidel om hen die zich niet bekommeren om recht en gerechtigheid, te bedwingen door de vrees voor straf; als een regel voor het leven van de gelovigen, in wier harten de Geest van God reeds regeert.
Het zwaartepunt ligt bij Calvijn ergens anders dan bij Luther. Hij noemt het derde gebruik immers het voornaamste. Dat komt het dichtst bij het eigenlijke doel van de wet.
Voor hem is de wet wel eerst een spiegel, maar op het woordje 'eerst' valt niet zoveel nadruk als bij Luther en Melanchthon. in het hoofdstuk over de wedergeboorte door het geloof wordt een wettische opvatting van de boetvaardigheid – als zou deze aan het geloof moeten voorafgaan - afgewezen (*Inst*., III, 3). Van beslissende betekenis is ook wat in het begin van boek III gezegd wordt over het verborgen werk van de Heilige Geest. Christus verbindt ons aan Zich door de Heilige Geest.
Niet zelden heeft men in Calvijns leer van de heiliging wettische trekken menen te kunnen ontdekken. Hier heeft niet alleen het Evangelie een functie, maar ook de wet als regel voor ons leven. Maar de norm voor het nieuwe leven is de bron niet! Het is de wet van het verbond, waarin de Heere eist wat Hij belooft te geven.
Men kan zeggen, dat bij Luther de wet dienstbaar is aan het Evangelie. Daarom is het bij Calvijn nog niet omgekeerd, zodat het Evangelie de wet zou dienen. Het gaat hem bij wet en Evangelie om het ene Woord van God.
Een vergelijking doet ons tot de slotsom komen, dat Calvijn veelzijdiger is dan Luther. De mens wordt ook bij hem geconfronteerd met God, Bij Luther heeft de wet bijna alleen te maken met de rechtvaardiging van zondaren. Calvijn ziet haar meer in het licht van het geheel van de heilsopenbaring en van het heilswerk van God.

De gereformeerde traditie is zo veelkleurig en veelvormig, dat bij sommige vertegenwoordigers ervan ook wel andere opvattingen van de verhouding van wet en Evangelie te vinden zijn. Wel geldt de wet steeds als regel van de dankbaarheid, maar met het schematiseren van de verhouding van wet en Evangelie en het vooropstellen en op zichzelf beschouwen van de wet als kenbron van de ellende verwijdert men zich wel eens meer van Calvijn dan goed is. Soms beroept men zich daarbij op Luther! Maar juist Calvijn staat op dit punt dichter bij de Schrift.
Tenslotte hebben we de vraag onder zien, hoe de gereformeerde belijdenisgeschriften, althans de Nederlandse belijdenisgeschriften, over wet en Evangelie spreken, Daarin is een traditie vastgelegd die meer is dan alleen maar een traditie.

We concentreren ons op het meest wezenlijke en beperken ons tot de *Heidelbergse Catechismus*.
Via Ursinus zou diens leermeester Melanchthon invloed gehad kunnen hebben op inhoud en vorm van dit klassieke leerboek. Maar Ursinus was ook een leerling van Calvijn.
Plaats en wijze van behandeling van de decaloog (Zondag 34-44) zijn niet geïnspireerd door de theologie van Wittenberg, maar door die van Genève. Er is een vergaande overeenstemming met afdeling 21-33 van de *Catechismus* van Calvijn. Ook antwoord 91 is geheel in de geest van Calvijn.
Men zou het 'simul justus et peccator' kunnen horen in de belijdenis van de rechtvaardiging (antw. 60). Wat hier uitgesproken wordt, is echter niet specifiek Luthers. Het is zonder meer reformatorisch.
Het eerste deel van de *Catechismus* (Zondag 2-4) zou aan Luther of aan Melanchthon kunnen doen denken. Maar Calvijn kent dit gebruik van de wet van God eveneens en ook hij haalt er Romeinen 3: 20 bij aan.
Kennis van onze ellende uit de wet van God is geen kennis die door de wet alleen verkregen wordt. Zo exclusief heeft Luther het ook al niet gezien.
Bij Zondag 2-4 moet men Zondag 1 niet uit het oog verliezen. Hier is een christen aan het woord die de enige troost in leven en sterven kent: hij is het eigendom van Christus. De *Catechismus* is geen beschrijving van een weg die men gaan moet: van de wet als kenbron van ellende naar het Evangelie als boodschap van de redding en dan weer terug naar de wet als regel voor het leven. Met het 'ten eerste, ten tweede, ten derde' wordt geen chronologische orde bedoeld. Wel houdt de kerk ons op grond van het Woord van God voor, dat de kennis van ellende, verlossing en dankbaarheid bij de enige troost aan de orde komt, echter niet na, maar naast elkaar, niet los van elkaar, maar in onderlinge samenhang.
In vele opzichten is de *Catechismus* een weergave van de reformatorische en *niet alleen van de gereformeerde leer.* Als het over de wet gaat, is ons leerboek in de lijn van Calvijn. Bijbels gezien is dat ook volkomen verantwoord.

4. LUTHER,

door Drs. K. Exalto[16]

INLEIDING

Wie was Luther? Al eeuwenlang, vooral sinds Luthers dood, is deze vraag ontelbare malen gesteld. Er zijn ook reeds tientallen verschillende antwoorden op gegeven. Er zijn ettelijke Lutherbeelden ontworpen. Door theologen en historici; door filosofen en psychologen. Men heeft Luther vereerd en men heeft hem verguisd; men heeft hem geschetst met kleurrijk paneel, maar ook met zwarte kool. Luthers persoon en werk zijn menigmaal het kruispunt geweest, waarop de wegen van grote geesten uiteen gingen.
De vraag: wie was Luther? kan bevreemden. Wellicht is er in heel de geschiedenis van de kerk nimmer een man van formaat geweest die zo veelvuldig en ook zo openhartig over zichzelf, over eigen levensgang en eigen diepste bedoelingen gesproken en geschreven heeft als Luther. Maar blijkbaar is er aan hem, desondanks, iets raadselachtigs gebleven.
Zou men hem niet begrepen hebben? En waaraan ligt dat dan? Haat kan verblinden, dat weten wij, en dat men Luther gehaat heeft staat vast. Maar ook de liefde kan het gezichtsvermogen beperken, en dat men Luther hartstochtelijk heeft liefgehad staat eveneens vast.
Ook heeft men steeds het gevaar gelopen eigen geliefkoosde ideeën en opvattingen terug te lezen in Luthers geschriften. Men schiep dan van hem een mens naar eigen beeld en gelijkenis. Zo kreeg men de piëtistische, de moralistische, de idealistische, de existentialistische en de marxistische Luther.
Velen hebben zich graag met een beroep op zijn naam willen dekken. Waarmee zij in ieder geval bewezen hebben, dat hij een man van gezag was.
Het verhaal zou veel te lang worden als wij gingen ophalen wat men Luther allemaal aan goeds en kwaads heeft toegedicht. Maar laten wij, om een indruk te geven, toch iets mogen noemen.
Al tijdens zijn leven werd hij door vele volgelingen gewaardeerd als een profeet. Al in 1519 noemde men hem een Elia. Kort na zijn sterven noemde Mathesius hem een *nieuwe Mozes.* Anderen trokken een vergelijking tussen Luther en Daniël - lagen niet beiden in een leeuwenkuil? Al spoedig kwam daarbij, dat men hem een *Duits* profeet noemde - een symptoom van ontwakend nationalisme. Weldra kreeg Luther een zeker aureool. Hij was een man van God. Men gevoelde zich dankbaar voor hetgeen hij geleerd en gedaan had.
Pas zijn piëtistische volgelingen waren het die wat kritischer tegenover hem kwamen te staan. Hij was toch wel erg scherp en grof in zijn polemiek, vonden zij. En zij voelden zich ook minder gelukkig met zijn scherts en humor. Hij had de heiligheid van het leven wel wat sterker mogen benadrukken. Toch hield men, ook in deze tijd, zij het met een sterke nuance, zijn theologie wel aan.
Eerst in de tijd van de Verlichting begon ook die te wankelen. Maar toen kreeg tegelijk de mens Luther weer wat meer waardering. Was hij niet een eerzaam vader te

---

[16] ***Luther en het gereformeerd protestantisme;*** door Dr. W. Balke, Drs. K. Exalto, Prof. Dr. J. van Genderen, Prof. Dr. C. Graafland, Dr. J. Hoek, Prof. J. Kamphuis, Prof. Dr. W. van ’t Spijker, Dr. C. A. Tukker. UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM B.V., ’s-GRAVENHAGE, 1982

midden van zijn kinderen? Hij leerde ons burgerlijkheid en gezelligheid. Hij had een heldere kop en was een voorbeeld van deugden. Bestreed hij niet het bijgeloof van Rome? En als er één ding was waarop de verlichten van de 18de eeuw het voorzien hadden, dan was het wel het 'bijgeloof'. Alleen, zij telden daar meer bij dan in het hoofd van Luther ooit had kunnen opkomen, onder andere het geloof aan engelen en duivelen.
Weer wat later viert men in Duitsland in Luther de nationale held. Zijn 'vrijheid van de christenmens' wordt vertaald in politieke termen. Deze waardering van Luther heeft in ons buurland een taai leven gehad. Het heeft de Duitsers lang niet altijd goed gedaan. Voor velen van hen had Luther beter tot een andere natie kunnen behoren.
In de 19de eeuw ziet men vooral in Duitsland, waar men Luther nimmer vergeten kon, de Lutherwaardering hevig schommelen. Men weet hem te prijzen en soms tegelijk ook te misprijzen. Curieus is de waardering die Ludwig Feuerbach voor hem heeft weten op te brengen, hij maakte van Luther de kroongetuige van atheïsme en materialisme.
Langzaam aan groeide er echter een zakelijker waardering zowel voor de persoon van Luther als voor zijn werk, de reformatie van de kerk. De spits werd afgebeten door de historicus Leopold van Ranke, later gevolgd door Gerhard Ritter, Paul Joachimsen en anderen.
Terwijl Albrecht Ritschl, de theoloog, Luther nog sterk in eigen straatje trok, ondernam Theodosius Harnack een serieuze poging door te dringen tot het hart van zijn theologie. Nu duurde het niet lang meer of het nieuwe Lutheronderzoek ging van start. Na 1917, een gedenkjaar, is het volop aanwezig, en nu niet alleen meer in Duitsland, maar ook overal elders.
Luther werd ook gehaat, wij merkten het al op. Door Dopersen en rooms-katholieken is hij niet ontzien. En het heeft, althans wat de laatste groep betreft, lang geduurd; zelfs tot in moderne tijd toe. Maar zien wij eerst naar de Dopersen. Wij vatten ook Thomas Müntzer daaronder en de Zwickauer profeten, al is dat niet geheel correct.
Luther was hun te vleselijk. Hij wilde niet luisteren naar het inwendige Woord, een synoniem voor de Geest. Hij zwoer naar hun besef bij de letter van de Schrift. Hij paaide ook teveel de overheid. Hij koos verkeerd in de strijd die de boeren ontketenden tegen de vorsten, omdat zij de onderdrukking moe waren. Hij durfde niet te oogsten wat hijzelf gezaaid had; hij was dus halfslachtig. In plaats van te kiezen voor Gods arme uitverkorenen, Gods bondgenoten, speelde hij met de machthebbers van deze wereld onder één hoedje. Bitter was de gal die men van deze kant bij tijden over Luther heeft uitgespuwd. Menig dopers voorganger had eens geleefd in de ban van Luther, maar, omdat hij hem niet radicaal genoeg was, de rug toegekeerd, wat dan omsloeg in bittere haat.
Maar ook de oud-gelovigen, de rooms-katholieken, keerden zich tegen hem. Ook in deze strijd ging het hard tegen hard: Luther spaarde hen niet en zij spaarden Luther niet.

Dat Luther een *ketter* werd genoemd, was wel vanzelfsprekend. Dat had hij te danken alleen al aan het feit dat hij het pausdom aanviel en afviel. De banbul *Exsurge Domini* (13-6-1520) loog er niet om. Paus en curie zagen in hem een rebel, een revolutionair, en noemden hem zelfs een wild zwijn. Dat bleef gehandhaafd, door de eeuwen heen. Nog in 1915 noemde paus Benedictus XV Luther een satanische pest.[17] En nog bonter

[17] In augustus 1520 ontving Luther de dagvaarding om zich te Rome te verantwoorden omdat als ketter werd beschuldigd. De beschuldiging ging vergezeld met een document waarin zijn

maakte het in 1925 de curie-kardinaal Carlo Salotti, door Luther een uitbroedsel van de hel en een schandelijk levend mens te noemen, die bovendien alle cultuur in Duitsland vernietigde, die evenwel door Canisius, die in datzelfde jaar, 1925, werd heiliggesproken, gered zou zijn.
Gingen paus en curie voorop in de veroordeling van Luther, de roomse universiteiten volgden. Aan de veroordeling van Luther door de Sorbonne is reeds een hele studie gewijd. Maar de theologische faculteiten te Leuven en elders deden ook mee.
Meer dan vier eeuwen lang is het rooms-katholieke oordeel over Luther blijven steken in wat eens zijn gezworen vijand Johannes Cochlaeus, een tijdgenoot, over hem te berde had gebracht. Pas in onze tijd is men in de kring der serieus te nemen rooms-katholieke historici deze 'vuilschrijverij' te boven gekomen. De gekste dingen heeft Cochlaeus met zijn slachtoffer uitgehaald. Luther zou een drinkebroer, een hoereerder en wat al niet zijn geweest. Zelfs heeft men in roomse kring nog lange tijd geloofd in Luthers zelfmoord.

Aan het begin van onze eeuw schreef de dominicaan Heinrich Denifle, waarlijk niet de eerste de beste, zijn *Luther und Luthertum*. Ondanks de geleerdheid van de schrijver en ondanks de lijvigheid van zijn boek, drong Denifle toch niet door tot het verstaan van het wezen en werk van Luther. Hij ging de hervormer te lijf met een pansexualistische verklaring. Alles bij Luther wordt door hem betrokken op de sex. Luther zou zijn rechtvaardigingsleer hebben uitgevonden alleen maar om zijn schandelijk leven erdoor te rechtvaardigen. Immers, als God om niet rechtvaardigt, zonder de werken, dan heeft de zondaar, aldus Denifle, een vrijbrief tot zondigen.
Niet veel minder erg maakte Josef Grisar het, een Jezuïet. Luther was geen drinkebroer en ook geen hoereerder, zo stelde hij vast - en dat was al een hele winst; maar Grisar stelde wat anders er tegenover: Luther was een psychopaat! Hij zou geleden hebben onder een abnormale psychische aanleg en een psychosomatische kwaal. En zo komt Grisar in zijn drie dikke delen over *Luther* (Freiburg 1911) uiteindelijk op dezelfde infame verwijten uit als zijn voorganger Denifle.
Toch is ten slotte in rooms-katholieke kring de 'ban van Cochlaeus' (Adolf Herte) gebroken. Ook hier groeide een andere en betere waardering voor Luther. Voorop ging Josef Lortz, weldra gevolgd door Johannes Hessen en Hubert Jedin. Zeker, zij wijzen Luther af, zijn geneigd hem te beschuldigen van subjectivisme, met name in sacraments- en kerkleer, maar zij twijfelen niet aan zijn integriteit, richten niet meer vurige pijlen op zijn levenswijze en weten zelfs waarderende woorden te vinden voor zijn vroomheid, vooral zijn gebedsleven.
Zie, zo heeft Luther de geesten beziggehouden. Tot op deze dag. Er is veel gewonnen. De romantiek is er áf, maar de verguizing ook. En niet alleen de persoon van Luther kreeg nieuwe aandacht, maar ook zijn theologie. Zij is doorvorst als die van geen ander!.
Wanneer wij in hetgeen nu volgt een ruwe schets van Luther willen bieden, méér is niet mogelijk, maken wij dankbaar gebruik van een hele rijkdom aan studies die ter beschikking staan. Wij beginnen onze schets met Luther als christen, gaan dan voort tot Luther als theoloog, om te eindigen met Luther als hervormer. Het zijn drie verschillende invalshoeken van waaruit wij de reformator wat dichter bij willen

---

aanklacht werd toegelicht. Luther wordt daarin beschuldigd door Sylvester als: Een melaaatste en een weerzinwekkende vent, een schrijver van loze schotschriften, een lasteraar, een hond, geboren van een teef om te bijten en met zijn hondenbek tegen de lucht te blaffen, iemand met hersens van koper en een ijzeren neus.' John M. Todd, Rooms-K. schrijver. *Maarten Luther*, 1965

brengen. Hij was een fenomeen, en is dat nog, dat zal ieder toegeven die zich ooit in hem verdiept heeft, maar tegelijk toch ook een mens van vlees en bloed. Zó willen wij hem benaderen.

1. DE CHRISTEN

Christianus sum (Ik ben een christen). Die persoonlijke belijdenis kan men bij Luther in zijn geschriften nog al eens tegenkomen. Dat hij een christen was woog voor hem zwaarder dan dat hij een theoloog en een hervormer was.
Maar hij was ook méns. En hij wist dat. Zijn christen-zijn frustreerde niet zijn mens-zijn. Het heeft wel zijn mens-zijn geheiligd. Hans Preuss heeft het gezegd op zijn wijze: De mens Luther is geheel doordrenkt geweest van zijn vroomheid.
Wij kunnen niet nalaten althans iets mede te delen over Luthers uiterlijke verschijning en natuurlijke geaardheid. Mosellanus, die hem in 1519 van nabij meemaakte, omschreef hem als van middelmatige lengte, en broodmager. Zijn stem, zegt hij verder, klinkt helder en klaar. In de omgang is hij vrolijk en vriendelijk, helemaal niet trots, steeds goed geluimd. Bepaald geen stoïcus. Alleen, als hij gaat debatteren wordt hij wat heftig en bits.
Luther had felle en doordringende ogen. Johannes Dantiscus, een man van aanzien, die Luther in 1523 te Wittenberg bezocht, schreef daarna: ‘Zijn ogen zijn doordringend en fonkelen; en als hij over de paus en de keizer spreekt wordt hij heftig.’ Ook Aleander, de pauselijke nuntius die te Worms Luther van nabij meemaakte, spreekt over zijn ogen en noemt ze, als vijand van Luther, zelfs demonisch.
Hoe fel die ogen echter ook waren, zij hielden zich goed. Aan Erasmus Alberus, een toegewijde lutheraan, danken wij de mededeling, dat Luther een bril nooit nodig heeft gehad. Dezelfde Alberus weet trouwens nog meer goeds van zijn meester te vertellen. Hij schrijft: Hij had een uitermate scherp geheugen. Hij kon mooi zingen, had een heldere en zuivere stem. Hij was welbespraakt. Hij was in alle dingen matig. Hij was vriendelijk, hartelijk, oprecht, gastvrij, vrolijk. Hij hielp anderen gaarne, stond steeds klaar met raad en daad. Hij had een afkeer van gierigheid en hoogmoed. Zo ook van dronkenschap en ontucht. Toornig werd hij alleen, als hij zich keerde tegen de papisten en de dwepers. Thomas Blaurer leerde als student te Wittenberg Luther in 1521 kennen, en schreef daarna een paar brieven. Daarin komen wij tegen: Luther is bescheiden en ongeveinsd; hij en Melanchthon branden van ijver.
Het is goed ook naar Mathesius te luisteren. In niet minder dan 64 preken verhaalde hij, ruim 16 jaren na Luthers dood, heel diens levensverhaal. Daarin vinden wij onder andere: ‘Luther at en dronk weinig; hij nam genoegen met gewoon eten; hij was mild en bang voor teveel eer.’
Tenslotte Melanchthon, Luthers boezemvriend. Als de hervormer overleden is, is hij de man die hem herdenkt in universitaire kring. Allen die Luther gekend hebben, horen wij hem dan zeggen, weten dat hij hartelijk en vriendelijk was. Hij was goedig van aard. Helemaal niet trots, onstuimig, eigenzinnig of twistziek. Hij was eerlijk, eerbaar en kuis. Hij had een scherp verstand, was welsprekend en een man vol ernst en moed; weleens scherp, maar dan was het uit liefde voor de waarheid. Soms trof ik hem aan in gebed, dan zag en hoorde ik, hoe hij met hete tranen God smeekte om het welzijn van heel de kerk. Nooit vergat hij zijn dagelijkse gebeden.
Ziehier een aantal oor- en ooggetuigen. Woorden van tijdgenoten. Soms vrienden van Luther en soms ook niet.
Meermalen is gewezen op Luthers humor. En die was er ook. Zijn geschriften, vooral

zijn *Tischreden*, getuigen er genoeg van. Maar naast de luim bij Luther ook ernst. Tijdgenoten noemden hem vrolijk én ernstig.
Met deze schets willen wij volstaan. De mens Luther was een *christen*mens. En daar zal het nu verder over gaan.

Door Hans Preuss, die wij al eerder noemden, is een monografie geschreven over dit onderwerp: *Martin Luther, Der Christenmensch*. Het blijkt uit dit boek, dat men bijkans heel Luthers denkwereld erbij onder kan brengen. Zozeer lagen bij hem persoonlijk geloofsleven en theologisch denken inéén geweven. Wij willen niettemin proberen, heel voorzichtig, beide wat uiteen te rafelen. Willen wij Preuss geloven, dan moeten wij beginnen bij Luthers Godsopvatting. Daar is veel voor te zeggen. Maar misschien is het nog beter eerst wat biografisch te werk te gaan.
Hoe stond het met de christelijke vroomheid in Luthers ouderlijk huis? Zij was wat men in die tijd voor normaal achtte. Maarten werd gedoopt, terstond na zijn geboorte. De diepe zin ervan heeft hij pas later ontdekt. Dan spreekt hij zich, meer dan eens, moed en troost in met de woorden: *Baptisatus sum* (Ik ben gedoopt). Maar bij dat geloof is hij niet opgegroeid. Vader en moeder hielden hun kerkelijke en christelijke plichten, en daarmee was het uit. Wat Luther wel meekreeg, al vanaf zijn prille levensjaren, was een diep besef van het bestaan van engelen en demonen. Erich Kligner zegt: 'Reeds in zijn kinderjaren deed Luther bijgelovige indrukken op. Dit zal men echter ook weer niet mogen overdrijven. Het was wel het opvallende, maar zeker niet het enige wat Luther vormde in zijn jeugdjaren.'
Algemeen wordt aangenomen dat de jonge Luther eerst in Eisenach, waar hij een deel van zijn onderwijs genoot, ten huize van de familie Schalbe, diepere religieuze indrukken heeft opgedaan. Het gezin van Schalbe wordt door Boehmer zelfs het vroomste in heel Eisenach genoemd. Toch zal men niet mogen vergeten dat hij al eerder, te Maagdenburg, in contact was gekomen met *de broeders des gemenen levens*, dus met de vroomheid van de moderne devotie.

Wij stuiten hier op de zeer moeilijk te beantwoorden vraag *van het verloop van Luthers geestelijke ontwikkeling*.
Onoverzienbaar is de literatuur die daarover verschenen is. Slechts enkele uiterlijke gegevens staan onwrikbaar vast. Na nog maar net de studie in de rechten te Erfurt begonnen te hebben, reisde Luther in de zomer van het jaar 1505 naar Mansfeld, waar zijn ouders woonden. Wat dreef hem daartoe? Op de terugweg, in de buurt van een dorpje, overviel hem een onweersbui. In zijn angst en nood deed Luther de heilige Anna de gelofte monnik te zullen worden. Weldra trok hij het klooster in van de Augustijner eremieten te Erfurt, een streng klooster, maar toch ook weer niet het strengste, dat was het klooster van de kartuizers. Naar middeleeuws besef was dit een *bekering*. Met een intrede in het klooster koos men de kortste weg naar de hemel.
Er moet aan deze door Luther genomen beslissing het één en ander zijn voorafgegaan. Nu reeds waren er de *tentationes*, aanvechtingen, waar hij gedurende heel zijn leven niet van bevrijd is, al veranderden zij wel van aard. Hem benauwde de zorg om zijn zieleheil.
Het is niet onze bedoeling hier op te halen al wat bekend is uit Luthers kloosterjaren; het gaat ons slechts om een korte schets van zijn persoon en optreden. Dat Luther een serieuze monnik is geweest, heeft niet alleen hijzelf meermalen later betuigd, ook anderen hebben het betuigd. Er waren tijden van verademing, maar zij waren voorbijgaand. Hij biechtte, vastte en bad en deed alles wat men in de middeleeuwse kloosterpraxis de monniken, en zeker de scrupuleuze, voorschreef. Maar 'scrupuleus'

is voor Luthers aanvechtingen niet het goede woord. Hij voelde zich niet zozeer voor zichzelf verantwoording schuldig als wel voor God. Daarom waren al de middelen die hem werden voorgeschreven, voor hem niet het ware medicijn. Hij voelde zich steeds op zichzelf teruggeworpen en dat redde hem niet. Hij hongerde en dorstte naar de zekerheid van de vergeving der zonden.
Er ging weleens even voor hem een luikje open naar Jezus Christus; bijvoorbeeld als Von Staupitz, zijn overste, hem wees op de wonden van Christus, waarin ons heil te zoeken is. Maar dat was niet genoeg. Het werd niet onderbouwd door een krachtig Schriftgetuigenis.

Was Luther psychisch gestoord? Men heeft het meer dan eens beweerd, met name van rooms-katholieke zijde. Maar men bedenke, dat hij werkte als een paard. Hij volgde, op bevel van zijn oversten, de studie voor priester, moest enkele jaren later preken, studeren en promoveren. Hij kreeg allerlei posten te bekleden binnen zijn orde. En had weldra een dagagenda die overvol was.
Jarenlang heeft men het er op gehouden dat ongeveer in het jaar 1513 of 1514, bij de voorbereiding op de colleges die hij zou hebben te geven over de Romeinenbrief, de grote doorbraak in Luthers leven zou hebben plaatsgevonden. Men sprak van een *Turmerlebnis*, die dan in dramatische termen beschreven werd. Tegenwoordig is men in het Lutheronderzoek wat voorzichtiger geworden. Er zijn er onder degenen die de bronnen hebben geraadpleegd, die nu vooral sterke nadruk leggen op Luthers exegetische werkzaamheid, waartoe hij geroepen was als hoogleraar aan de in 1502 gestichte hogeschool te Wittenberg. Zij zien het bevrijdende in Luthers leven vooral als een exegetische ontdekking, een nieuw inzicht in enkele grondwoorden van de Schrift, onder andere het begrip 'gerechtigheid Gods'. Maar er zijn er ook, die het voluit reformatorische bij Luther pas zien in zijn ontdekking van de zekerheid van het geloof, en die is bij Luther niet eerder te constateren dan een half jaar na zijn beroemde aanslag van de 95 stellingen tegen de aflaat.
De kwestie is zeer complex. Maar één ding lijkt ons in ieder geval steeds duidelijker geworden te zijn: Luthers ontwikkeling is *geleidelijker* verlopen dan men menigmaal aangenomen heeft. En ook is wel duidelijk, dat zijn innerlijk-geestelijke ontwikkeling hand in hand is gegaan met zijn groeiend theologisch inzicht. Men doet er niet goed aan Luthers strijd en bekering te schetsen in piëtistische termen, daarvoor lag zij te zeer ingebed in zijn worsteling met de laat-middeleeuwse theologie; maar men doet er ook niet goed aan Luthers bevrijding te zien als enkel een nieuwe exegetische ontdekking, daarvoor was Luther er te zeer existentieel (bevindelijk) bij betrokken.
Luthers preken en Bijbelcommentaren uit deze jaren bieden ons wellicht nog het beste inzicht in de ontwikkeling die door hem is doorgemaakt. Schokkende veranderingen komt men daarin niet tegen, maar wel een duidelijk proces, waarin de oude theologie eerst wordt geherinterpreteerd en omgebogen en tenslotte wordt verworpen, en waarin het verstaan van het Evangelie steeds helderder aan het licht treedt.
In zijn jonge jaren en nog lang daarna, gedurende zijn eerste kloosterjaren, had Luther geleefd in een diep besef van het gestrenge en juridische in de Christusfiguur. Hij is er in zijn later leven, in zijn preken, maar ook in zijn colleges, eindeloos vele malen op teruggekomen.
Steeds zegt hij dan: 'Ik had van Christus een misvatting, ik zag in Hem een Rechter. Dat werd ons voorgehouden, ook in de prediking. In 1535 zegt hij in een preek: In het pausdom heeft men ons geleerd voor Christus te vluchten. Ik zag Hem afgebeeld als zittend op de regenboog, als een Rechter. Ons werd voorgehouden, dat Hij op de Jongste Dag zal vragen: Hebt u ook Mijn wet gehouden? Wij werden er steeds weer

op gewezen, dat wij zelf voor onze zonden genoegdoening moesten geven. De ware Christus kregen wij in het pausdom niet te zien. Ik was bang voor Hem als voor de duivel.'
Christus gold voor Luther in die jaren als een nieuwe Mozes, Die nog strenger is en nog hogere eisen stelt dan de Mozes van de Sinaï. Hij eist een hogere en betere gerechtigheid - waaraan door Luther niet kon worden voldaan.
Luther heeft niet ontkend dat Christus óók Rechter zal zijn, te weten aan het einde van de dagen, als Hij wederkomt. Maar, zegt hij, dat zal Hij zijn voor de hardnekkigen, die zich van het Evangelie hebben afgewend. Heden moet Hij, voor de verslagenen van hart, gepreekt worden als een Heiland.
Tegen deze achtergrond zal men moeten zien Luthers ontdekking, dat de gerechtigheid Gods in Christus een geschónken gerechtigheid is, die door het geloof, het geloof alleen, kan worden ontvangen.
Men kan zeggen dat dit het thema gebleven is in heel Luthers prediking en andere arbeid nadien. Steeds weer komt hij terug op het onderwerp: *geloof en werken.* Hij had de ware Christus ontdekt, die een Heiland is, Die niet eist maar geeft; Die barmhartig en genadig is, en de zonden wegneemt; Die het geweten ontlast en ons in de ruimte zet; tot wie wij vrijmoedig gaan mogen met onze zonden.
Misschien blijkt deze ontdekking nergens meer dan uit een brief die de jonge Luther, 8 april 1516, vanuit Wittenberg geschreven heeft aan een ordebroeder te Memmingen, ***Georg Spenlein*** geheten.

Kort samengevat luidt deze brief als volgt:
‘Ik zou graag willen weten hoe het innerlijk met u gesteld is. Of u nu nóg niet geleerd hebt van uw eigen gerechtigheid te walgen en in Christus' gerechtigheid rust te vinden en daarop te vertrouwen. In onze tijd leven velen in de verzoeking van geestelijke hoogmoed, vooral degenen die met inspanning van alle krachten naar gerechtigheid en deugd streven. Zij kennen de gerechtigheid Gods niet, die ons in Christus ten volle en om niet geschonken is, en streven in eigen kracht naar goede werken, om zo voor God te kunnen bestaan, wat echter niet mogelijk is. Dit is dan ook een ernstige dwaling. Ook ik was daarin bevangen, maar heden strijd ik ertegen; alleen, mijn strijd is nog niet voltooid. Mijn lieve broeder, leer Christus kennen, en wel de Gekruisigde. Leer Hem te prijzen en - vanuit de vertwijfeling aan uzelf- tot Hem te zeggen: U, Heere Jezus, bent mijn gerechtigheid, maar ik ben Uw zonde; U hebt het mijne als het Uwe aangenomen, en mij het Uwe gegeven; U hebt aangenomen wat U niet was, en mij gegeven dat wat ik niet was. Hoed u ervoor, ooit naar zulk een vlekkeloosheid te streven, dat u in eigen oog geen zondaar meer bent of wezen wil. Want Christus woont alleen maar onder zondaren. Hij kwam uit de hemel, waar Hij onder rechtvaardigen woonde, om ook onder zondaren te wonen. Bedenk Zijn liefde. Moesten wij door eigen inspanningen en kwellingen tot gewetensrust komen - waartoe is Hij dan gestorven? Daarom zult u slechts in Hem, door een getrooste vertwijfeling aan uzelf en aan uw werken, de vrede vinden. ...’

Deze brief biedt stellig een spiegelbeeld van Luthers eigen geestelijk leven, in de jaren die men wel genoemd heeft zijn 'stille jaren', vlak voorafgaande aan zijn openbaar optreden.
Wat in deze brief ontbreekt is de verwijzing naar het Evangelie, het woord van God. Wel is het Evangelie er volop in aanwezig, maar de nadrukkelijke heenwijzing ernaar mist hem.
Daarom is het goed náást deze brief te leggen een andere, uit Luthers latere jaren.

Toen Luther in 1530 op de Coburg zat (tijdens de rijksdag te Augsburg) schreef hij aan Hieronymus Weller, een nogal zwaarmoedig en aangevochten man, te Wittenberg het volgende:
'Lieve Hieronymus, ik heb gehoord, dat u soms door naargeestigheid wordt overvallen. Weet dat deze boze en treurige gedachten niet van God komen maar van de duivel; want onze God is niet een God van naargeestigheid, maar van troost en vrolijkheid. Christus Zelf zegt: *God is niet een God der doden, maar der levenden* (Mat. 22: 32). Verdrijf daarom zulke gedachten. Sla op hen geen acht. Ga ze niet op hun inhoud onderzoeken. U met ze inlaten betekent ze prikkelen en sterken. Neem een voorbeeld aan het volk Israël, dat de slangen in de woestijn niet heeft overwonnen door zich met hen in te laten en er veel aandacht aan te schenken, maar hierdoor dat het de blik van hen afwendde en op iets anders richtte, namelijk de koperen slang (Num. 21: 9). Daarom, lieve Hieronymus, zie toe dat deze boze gedachten zich niet in uw hart innestelen. U kunt niet verhinderen dat er vogels over uw hoofd vliegen, maar u kunt wel verhinderen dat zij in uw haren een nest gaan bouwen. U hebt er goed aan gedaan door met anderen eens wat te schertsen; maar ga dan niet achteraf daarover zitten piekeren. Want de droefheid over de zonden is kort en is tegelijk aangenaam met het oog op de belofte van de genade en van de vergeving der zonden -, maar déze droefheid komt van de duivel en is zonder belofte, zij is een bekommernis over onnutte en onmogelijke dingen. De Geest van Christus trooste u en geve in uw hart blijdschap. Amen'.

De toon in deze brief is iets anders dan in de eerste. Luther zelf had gaandeweg meer geleerd de kracht van de *belofte* van God. Al zijn geloofszekerheid rustte in 's Heeren Woord.
Hijzelf heeft eens betuigd: 'Ik heb mijn theologie niet op eenmaal geleerd, maar ik heb de zaken steeds dieper en dieper moeten navorsen'.
Hoezeer het werkelijk waar is, dat hij geleerd had op niets anders te steunen dan op het Woord Gods, willen wij aantonen uit een paar persoonlijke getuigenissen uit zijn *Tischreden*. Uit het jaar 1531, medio juni, stamt zijn hier volgend woord:
'Zozeer moet men aan het *Woord* hangen, dat ik, ook al zouden alle engelen mij verschijnen en mij iets verkondigen wat daarvan afwijkt, mij niet ertoe mag laten verleiden, om ook maar één tekst uit de Schrift niet te geloven, maar ik zou oren en ogen moeten sluiten en ik zou het niet mogen geloven, zelfs niet eens aanhoren'. Uit het eind van datzelfde jaar stamt een Tischrede, waarin wij onder andere het volgende tegenkomen: Gode zij dank, ik houd onze leer (dat wil zeggen: het Evangelie) zeker en gewis voor het woord van onze Heere God en ik heb uit mijn hart verdreven alle andere geloven, van welke aard zij ook mogen zijn.
Tot slot nog een Tischrede uit datzelfde jaar, december 1531: Als het waar is dat God met ons in de Heilige Schrift spreekt, dan moet Hij óf een boef zijn, Die wel iets zegt maar het niet volbrengt; óf Hij is de hoogste macht en majesteit, zodat, wanneer Hij Zijn mond opendoet, dat gelijk is aan het scheppen van drie werelden. Met één enkel woord stelt Hij een hele wereld in het aanzijn, zoals Mozes leert (Gen. 1: 1). Zo moet men dan zijn Woord leren hoogachten.

Steunend op Gods Woord had Luther een rotsvast geloof. Niet zonder aanvechtingen - daarover straks.
Om enige indruk te geven van dit geloof, citeren wij het één en ander uit een brief die Luther geschreven heeft in 1530, toen hij op de Coburg zat, aan zijn vriend, de vaak twijfelmoedige Melanchthon, die de zaak van de Hervorming bepleiten moest op de

Rijksdag te Augsburg. Luther schreef het volgende: 'Genade en vrede in Christus ... Ik heb een grote afkeer van uw bezorgdheid, waartoe u, zoals u mij geschreven hebt, verteerd wordt, en die zozeer in uw hart de overhand heeft. Zij ligt niet hieraan dat de zaak zelf zo groot is, maar aan het feit, dat ons ongeloof zo groot is. En laat de kwestie inderdaad groot zijn, dan is toch nog Hij, Die er achter staat en haar begonnen is, óók groot. Het is immers niet ónze zaak. Waarom martelt u zich dan zozeer, zonder ophouden, af. Deugt deze zaak niet, dan zullen wij haar herroepen; maar als zij goed is, waarom maken wij dan Hem, Die ons zulke grote beloften heeft gedaan en Die ons beveelt een gerust en onbezorgd hart te hebben, tot een leugenaar? Hij zegt, dat wij onze bekommernissen op Hem mogen werpen en dat Hij hoort degenen die Hem aanroepen. Zegt Hij dat soms in de wind of tot de redeloze dieren? Ik ben ook weleens verslagen, maar toch niet steeds. Denkt u nu werkelijk met uw onnutte zorgen iets te kunnen uitrichten? Wat kan de duivel meer doen dan dat hij ons doodt? Ik bid u, strijd ook tegen uzelf! U bent het zelf die de satan wapenen in de hand geeft. Voor de zonden is Christus gestorven, voor de waarheid zal Hij niet sterven. Hij leeft en regeert. Hij die onze Vader geworden is zal ook wel, als wij sterven, voor onze kinderen als een Vader zorgen. God kan Zijn zaak, als zij wankelt, staande houden en, als zij gevallen is, weer oprichten, en als ze staat, bevorderen. Laten wij ons door Zijn beloften laten oprichten. Christus trooste u door Zijn Geest en Hij sterke u'.

Zo heeft Luther door zijn geloof Melanchthon en zijn andere vrienden te Augsburg gesterkt. En het was in 1530 niet de enige en eerste keer dat hij dat deed. Velen hebben steeds weer steun bij hem gevonden, in de moeilijkste dagen van hun leven.
Achter dit geloofsleven stond een vurig gebedsleven. Wij hoorden al hoe Melanchthon hem soms in gebed aantrof en er getuige van was hoe hij God met hete tranen smeekte om het welzijn van de Kerk. Van Luthers gebedsleven op de Coburg hebben wij het getuigenis van een jonge vriend en helper van Luther, Veit Dietrich. Zonder dat Luther het bemerkte hoorde Dietrich hem eens zijn gebed doen.
Hierbij bedenke men dat Luther de gewoonte had hardop te bidden. 'Uw zaak is het Heere', hoorde Dietrich hem zeggen, 'en daarom moet U haar ook beschermen'. Dietrich vermeldt vervolgens: 'Geen dag gaat voorbij, zonder dat hij (d.i. Luther) niet minstens drie uren, en dan nog wel de uren van de dag, die het best voor de arbeid geschikt zijn, in het gebed doorbrengt'.

Deze enkele getuigenissen die met meerdere zouden te vermenigvuldigen zijn, mogen ons ervan overtuigen, hoezeer Luthers geloofs- en gebedsleven een strijd was. Nimmer was Luthers geloof een vlak en gemakkelijk geloof. Het ging steeds weer door de aanvechtingen heen. Zijn preken, brieven en *Tischreden* zijn vol over aanvechtingen. Uit het vele dat tot beschikking staat, vermelden wij slechts een fragment uit één van Luthers *Tischreden*. Hij zegt daarin: 'Als satan mij ledig vindt, dat wil zeggen zonder te mediteren over Gods Woord, brengt hij mijn geweten in nood door te zeggen, dat ik door een valse leer de politiek in de war heb gebracht en oproer gekweekt heb. Vaak is het dit wat hij mij onder ogen brengt. Maar wanneer ik dan grijp naar het Woord overwin ik hem. Dan is namelijk mijn antwoord: Deze leer is niet de mijne, maar die van de Zoon van God'. Ziehier slechts één aanvechting, maar Luther had er meerdere en van verschillende aard. De ergste aanvechting was voor hem wanneer hij Gods toorn tegen de zonde gevoelde en het geleek of God Zelf in zijn vijand veranderd was. Dat noemde Luther de hóge aanvechtingen. Dan worstelde hij met God. Dan stelde hij tegenover de toorn van God Zijn beloften. Dan beriep hij zich van de verborgen God op de openbare God, de God Die Zich in

Christus heeft geopenbaard.

Tot slot nog iets uit een testament dat door Luther eens is opgesteld, te weten in dagen dat hij ernstig ziek was en dacht te zullen sterven. Het was in 1537.
Luther schreef toen: 'Ik weet, Gode zij dank, dat ik gedaan heb wat goed is, dat ik het pausdom met het Woord van God bestormd heb. Troost Käthe, laat zij mogen bedenken dat zij mij twaalf jaar tot vreugde is geweest. Zij heeft mij niet alleen als een vrouw maar ook als een dienares bijgestaan. God moge het haar vergelden! Beveel de keurvorst en de graven, dat zij in vertrouwen op God voor de zaak van het Evangelie alles doen zullen wat de Heilige Geest hen zal ingeven – op welke manier zij het moeten doen, dat schrijf ik hun niet voor. De barmhartige God sterke hen, dat zij blijven in de ware leer en God er voor danken dat zij van de antichrist bevrijd zijn. Ik heb ze in het gebed aan God opgedragen. Ik ben heden, als de Heere dat wil, bereid te sterven. Ik beveel mijn ziel in de handen van de Vader en in de handen van mijn Heere Jezus Christus, Die ik verkondigd heb en Die ik hier op deze aarde ook in het openbaar beleden heb'.

2. DE THEOLOOG

De christen die Luther was stempelde zijn theologie. Theologie en vroomheid waren bij hem één geheel. Bij hem is de theologie nog niet een vakwetenschap die zich geïsoleerd heeft van het directe geloofsleven. Theoloog wordt men, zei Luther, door *meditatio* (nl. van de Heilige Schrift), *tentatio* (aanvechting) en *oratio* (gebed).
Het is niet zonder reden dat de *meditatio* hier het eerst genoemd wordt. De theoloog Luther kan men niet leren kennen als men geen acht geeft op zijn bezig zijn met de Schrift. Hij had de gewoonte tweemaal per jaar de hele Schrift door te lezen. Zijn psalter had hij altijd bij zich, het was zijn gebedenboek. Reeds in zijn eerste kloosterjaren verwierf hij zich een grondige kennis van de Schrift, ook al las hij haar toen nog door een bril van de middeleeuwse vroomheid en scholastiek. Hij had toen een in rood leer gebonden bijbel, dat wil zeggen in Latijnse vertaling (Vulgata). Luther is deze bijbel later kwijtgeraakt, wat hij erg betreurde, want hij was er zeer in thuis.
Terugziende op zijn jaren van studie, zegt Luther later, in 1531: 'Geen andere studie beviel mij toen meer dan die van de Heilige Schrift. Steeds brandde ik van verlangen om tot de Bijbel terug te keren. Ik las hem steeds vlijtig. Kwam ik een tekst tegen die moeilijk te verstaan was, dan beheerste zij de gehele dag mijn gedachten'.
In 1539 schreef hij, dat alleen de studie van de Heilige Schrift iemand maakt tot een goed theoloog. Ik zelf heb me daarin geoefend, voegde hij er aan toe.
Eens, toen hij bij zijn promotie de doctorseed aflegde, beloofde hij getrouw de Heilige Schrift te zullen leren. Aan die gelofte heeft Luther in zijn later leven veel steun gehad.
Omdat zijn onderwijs steunde op de Heilige Schrift, wist hij dat zijn leer uit God was. Het gaf hem moed en kracht in zijn veelvuldige aanvechtingen.
Over zijn eigen boeken kon Luther zich later sceptisch uitlaten. Hij vond dat er teveel boeken verschenen, en spotte daar soms mee. Hij beweerde dat het hem niet gedeerd zou hebben als men zijn boeken zou hebben verbrand, als dan de Heilige Schrift maar zou blijven. Thans lijkt het wel, zei hij, alsof de Heilige Schrift onder allerlei andere boeken begraven wordt.

In de Heilige Schrift hoorde hij *de stem van God Zelf.* Al in zijn eerste colleges over

de Psalmen (1513-1515) hield hij zijn studenten voor: 'Dit houd ik voor de allergrootste genade en voor een zeer wonderbaarlijke gunst van God, wanneer het iemand gegeven is de woorden der Schrift zo te lezen en te horen als hoort hij ze direct van God Zelf. En hoe zou hij dan niet naar lichaam en ziel beven, als hij gewaar wordt dat een zo grote Majesteit tot hem spreekt?'
Treffend is wat de oude Luther heeft gezegd, in 1540: 'De Heilige Schrift is een boom van geweldige omvang, maar aan die boom is geen tak waaraan ik niet geschud heb en waarvan ik niet een paar appels heb geoogst'.
Vooral daarom was de Heilige Schrift hem zo lief, omdat hij er Christus in vond. In een Tischrede uit 1531 zegt hij: 'De ware theologie is een praktische theologie (theologica practica) en haar grond is Christus, Wiens dood wij in het geloof ons toeëigenen', en dan keert hij zich tegen allen die van de theologie een speculatie maken.
Dit sluit intussen niet uit, dat Luther voor zijn theologische vorming aan anderen veel te danken heeft gehad. En dan moet vooral de naam Augustinus worden genoemd. Van hem heeft Luther later gezegd: Augustinus was een denker, hij was de grootste theoloog onder degenen die na de apostelen gekomen zijn. Hij was de beste uitlegger van de Schrift, niemand overtrof hem daarin.
In zijn kloosterjaren las Luther Augustinus. Maar hij heeft het later betreurd dat in de theologische opleiding als zodanig Augustinus verdrongen was door anderen, onder andere door Johannes Duns Scotus en Gabriel Biel. In 1538 zei Luther: 'Bij Biel vergeleken had de Bijbel geen gezag. Nog bezit ik de boeken die mij toen zo gemarteld hebben; maar God heeft mij ervan verlost, nu meer dan twintig jaar geleden'.
Eens heeft Luther beleden: 'Door de scholastiek verloor ik Christus, maar door Paulus kreeg ik Hem weer terug'.

In het Lutheronderzoek is het steeds een vraag geweest of Luther ook Thomas van Aquino, de grote scholasticus uit de middeleeuwen, heeft gekend. De universiteit te Erfurt, waaraan Luther studeerde, stond namelijk in een andere traditie, in die van Scotus en van Willem Occam, Thomas' tegenvoeters. Het lijkt ons toe, dat men moeilijk zal kunnen volhouden dat Luther Thomas' theologie in het geheel niet heeft gekend. En een feit is in ieder geval dat hij meer dan eens zeer kritisch zich er over heeft uitgelaten.
Ook de mystiek heeft hem in zijn jaren van innerlijke strijd om een genadig God niet wezenlijk geholpen. Hij las Bonaventura, de Franciscaanse mysticus, maar die had hem, zoals hij later getuigde, bijna dol gemaakt. En over de mystieke theologie van Dionysius de Areopagiet heeft hij zich later nog krasser uitgedrukt; hij noemde haar louter leugen.
Johannes Tauler en het boekje *Theologia deutsch*, beide representanten van de zogenaamde *Duitse* mystiek hebben Luther tijdelijk bekoord. In de Voorrede op *Theologia deutsch* schreef hij: Ik heb van geen boek náást de Heilige Schrift en ná Augustinus zoveel geleerd als van dit. Aan de universiteiten heeft Gods Woord een tijdlang onder de bank gelegen, ja is Gods Woord van stof en motten bijna verteerd. De Duitse theologen zijn de beste.
Later is Luther van dit enthousiasme bekoeld. Hij vond in deze geschriften toch niet de ware uitleg van de Heilige Schrift. Hij had hun inhoud aanvankelijk naar zichzelf toe gelezen, later bleek hem dat niet houdbaar. Wat hem in Tauler het meest bekoord had, was dat hij meende bij hem dezelfde aanvechtingen te vinden als die waaraan hij zelf in deze periode van zijn leven leed.

Het is bekend dat Luther een complete vertaling van de Heilige Schrift in het Duits heeft geleverd. Daarvoor had hij nodig een grondige kennis van de grondtalen van de Schrift, het Hebreeuws en het Grieks. Nog op latere leeftijd maakte hij zich de kennis van deze talen machtig. Melanchthon is hem daarbij behulpzaam geweest.

In 1522 verscheen zijn vertaling van het Nieuwe Testament, door hem verzorgd tijdens zijn noodgedwongen rust op de Wartburg. Tien jaar later was ook het Oude Testament gereed. Door ***prof. W.J. Kooiman*** is indertijd hierover een mooi boek geschreven, zodat wij er thans niet breder op willen ingaan. Alleen, één citaat uit één van Luthers eigen werken willen wij de lezers niet onthouden. Het moge illustreren met welk een nauwgezetheid Luther in zijn vertaling van de Schrift te werk is gegaan. In 1530 schreef hij: 'Het is ons vaak overkomen dat wij veertien dagen, of drie of vier weken lang zochten naar één enkel woord en alom ernaar informeerden en het soms toch niet vonden. Aan het boek Job hebben Melanchthon, Aurogallus en ik zo'n werk, dat wij in vier dagen soms nauwelijks drie regels op papier krijgen'. Luther deed zijn vertaalwerk, zoals uit dit citaat wel duidelijk is, niet alleen. Anderen hebben er hem bij geholpen. Steeds kwamen de vrienden bijeen. Zo is de beroemde Luther-vertaling ontstaan.
Behalve vertaler van de Schrift was Luther ook prediker van de Schrift. Het lag alles voor hem heel dicht bij elkaar: het vertalen van de Schrift, het college geven over de Schrift en het preken over de Schrift. Kansel en katheder waren voor hem wel niet geheel hetzelfde, maar stonden toch ook niet ver van elkaar af. Er zijn vele honderden preken van Luther bewaard gebleven. Door hemzelf zijn zij niet opgeschreven, maar door anderen. De kerkpostillen, door hem geschreven op de Wartburg, zijn wel eigen werk, maar de vraag is, of men ze voor echte preken kan houden. Zij dienden in eerste instantie andere predikers bij de voorbereiding op hun preekarbeid. Aan dit doel hebben zij maar ten dele beantwoord. De predikers die ze in handen kregen maakten het zich vaak gemakkelijk, door ze gewoon voor te lezen in de eredienst van de gemeente.
Luther hield er *bepaalde homiletische opvattingen* op na. Zo was zijn stelregel, dat er vooral eenvoudig gepreekt moest worden. Meermalen heeft hij daar, soms op schertsende wijze, over gesproken. Vervolgens, zijn preekmethode was die van de homilie. Hij nam een perikoop, greep daaruit enkele gedachten en bracht die tot het volk. *Het ambt van de predikers is,* zei Luther eens, *leren en vermanen.* Zelf trachtte hij dat in praktijk te brengen. Tegen het preken zag Luther steeds weer op. Met moeite was hij ertoe te bewegen geweest dit pad op te gaan. Von Staupitz had hem ertoe moeten dwingen.

Antonius Lauterbach, die een tijdlang Luthers huisgenoot was, heeft in zijn *Dagboek* verhaald, dat Luther, met hem gezeten onder een perenboom, hem eens vroeg naar zijn preken. 'Ik klaagde toen zeer, zegt Lauterbach, over mijn moeilijkheden, aanvechtingen en gebreken in dit werk'.
Luther antwoordde daarop: 'Dat is met mij ook zo geweest. Ik ben net zo bang geweest voor de preekstoel als u. Maar men heeft mij tot preken gedwongen. O wat was ik bang! Uw gebrek is dat u dadelijk wilt wedijveren met mannen die ervaren zijn, en dat het u teveel om roem en eer te doen is. U moet preken voor Gods aangezicht en niet letten op het oordeel van mensen. Meent iemand het beter te kunnen, laat hij het proberen. Door zijn Woord wil God u geven wat u zeggen moet. U moet ook weten dat u hiertoe geróepen bent. Christus wil u gebruiken. Hem moet u prijzen. Laat prijzen of schelden wie wil, het gaat u niets aan'.

De meeste preken die ons van Luther bewaard zijn gebleven gaan over teksten uit het Nieuwe Testament. De oorzaak daarvan is hierin gelegen, dat Luther zich gehouden heeft aan het zogenaamde pericopenstelsel, dat hem vanuit de traditie bekend was. Daarin vindt men ook de reden dat vele van zijn preken gaan over dezelfde teksten. Over bepaalde pericopen zijn ons wel tien of zelfs nog meer preken van Luther overgeleverd.
Daarnaast vindt men echter toch ook preken over oudtestamentische teksten en ook wel over catechetische stof.
Het Oude Testament werd door Luther uitgelegd met het oog op Christus. Christus was hem de zin van heel de Schrift. Hij vond Hem dus overal. Men kan Luthers preken christologisch van aard noemen. Maar het was niet het enige aspect dat er aan was. De exhortationes, *vermaningen* ontbreken niet. Zij stonden ook bepaald niet buiten eigen tijd.
De Catechismus heeft Luther steeds hoog geacht. Hij noemde hem de *Kinderlehre* en beleed dat hijzelf daar nog altijd door gevoed werd. In zijn meditaties betrok hij menigmaal de Catechismus. Omgekeerd zijn zijne uitleggingen van de stukken van de Catechismus, met name van het *Onze Vader* en van de *Wet des Heeren* en van het *Apostolicum,* uit deze meditaties geboren.
De prediking van de Catechismus heeft Luther zelf beoefend en anderen aanbevolen. Er was hem veel gelegen aan het onderwijs van het volk. Er loopt door heel zijn prediking, en zeker die over de Catechismus, een didactisch element.
Willen wij nu ook nog iets zeggen over de aard en de inhoud van Luthers theologie, dan kan dat slechts zeer onvolledig zijn. Het gaat ons hier trouwens meer om Luther als theoloog dan om de eigenlijke inhoud van zijn theologie. Maar aangezien hijzelf bij tijden er iets over gezegd heeft, willen wij er niet geheel over zwijgen.
In Luthers eigen getuigenissen dan komen wij steeds tegen het rechte onderscheid tussen de wet en het Evangelie, en verder heeft hij het in dit verband nog al eens over het artikel van de rechtvaardiging door het geloof alleen.

Van beide een paar voorbeelden. Als Luther bijna aan het einde van zijn leven, in 1545, in de Voorrede op het eerste deel van de uitgave van zijn Latijnse werken op de eigen levensweg terugziet, zegt hij het volgende: 'Ik begeerde Paulus te verstaan, in de Romeinenbrief, en stuitte toen op de woorden 'de rechtvaardigheid Gods wordt er in geopenbaard' (1: 17). Ik haatte dit woord 'gerechtigheid Gods' en ik haatte God, want ik voelde mij, hoezeer ik ook als monnik een onberispelijk leven leidde, voor God als een zondaar met een diep verontrust geweten en ik kon niet opbrengen het vertrouwen, dat Hij door mijn genoegdoeningen was verzoend. Zo twistte ik met God. Ik zei: Het is blijkbaar nog niet genoeg, dat de arme, ellendige, en eeuwig verloren zondaar als gevolg van de erfzonde door de wet wordt benauwd, nee, God wil ook nog door het *Evangelie* nieuwe smarten daaraan toevoegen en ook door het Evangelie ons Zijn gerechtigheid en toorn voor ogen stellen'. En Luther verhaalt dan verder, hoe hem daarna de ogen zijn opengegaan en hij de rechte zin van deze woorden van Paulus leerde verstaan.

Elders in een Tischrede, waarin hij eveneens terugziet op deze gebeurtenis zegt hij: 'Lange tijd dwaalde ik en wist ik niet waar ik aan toe was. Ik wist wel iets, maar toch was ik er nog niet uit. Totdat ik leerde verstaan over *welke gerechtigheid* Paulus hier spreekt in Romeinen 1: 17. Er ontbrak mij tevoren eigenlijk niets dan alleen dit ene, dat ik geen onderscheid maakte tussen wet en Evangelie. Ik hield beide voor één en

hetzelfde en zag geen onderscheid tussen Christus en Mozes. Maar toen ik het rechte onderscheid vond, namelijk dat wet en Evangelie niet gelijk zijn, toen kwam ik er door heen'.
Met het rechte onderscheid tussen wet en Evangelie heeft Luther zelf moeite behouden, ook in later tijd. Het was hem namelijk geen theoretisch maar een praktisch vraagstuk, waar ook zijn eigen geloofsleven bij betrokken was. Hij zegt tenminste in een Tischrede uit december 1531: 'Ik heb mij nu al twintig jaar met de echte studie van de theologie bezig gehouden en nog kan ik niet voldoende uitleggen het onderscheid tussen wet en Evangelie, *ja er is niet één mens die dit onderscheid recht kent.* Wij denken wel, als wij erover horen spreken, dat wij het verstaan, maar er ontbreekt veel aan. *Alleen de Heilige Geest weet het.* Ik heb weleens gemeend, dat ik het wist, omdat ik er al zoveel over geschreven heb, maar wanneer het dan tot een treffen komt (dat wil zeggen: wanneer ik in aanvechting kom) *dan bemerk ik wel, dat ik er nog ver vanaf ben'.*

Luthers theologie en prediking waren er dus één van wet en Evangelie. Van beide; ook van de wet. Dat was bij hem niet alleen maar homiletische theorie, zoals weleens beweerd is, maar ook praktijk. Zonde, schuld, toorn van God zijn bij hem steeds present. Hij keerde zich ook fel tegen de antinomianen, en zei dan nadrukkelijk, dat het beide moest zijn, de wet én het Evangelie.
Maar het bleef hem toch vooral gaan om het Evangelie. Waarin ons Christus geopenbaard is. Al in zijn commentaar op de Romeinenbrief klinkt ons dat tegen. 'Wanneer het eigen hart van de gelovige hem berispt en aanklaagt en tegen hem getuigt vanwege zijn zonden, zo wendt hij zich terstond van zichzelf af, naar Christus en zegt: Hij heeft genoeg gedaan, Hij is rechtvaardig, Hij is mijn verdediging, Hij is voor mij gestorven, Hij gaf Zijn gerechtigheid aan mij en nam mijn zonden op Zich. Heeft Hij nu mijn zonden op Zich genomen, dan heb ik ze niet meer en ben ik vrij. Heeft Hij Zijn gerechtigheid mij geschonken, dan ben ik door die gerechtigheid rechtvaardig, evenals Hij. Mijn zonde kan Hem niet verslinden, maar zij wórdt verslonden, namelijk in de onmetelijke afgrond van zijn gerechtigheid; want Hij is God - hooggeloofd in eeuwigheid'.

Dit artikel van de rechtvaardiging is Luther trouw gebleven tot het einde toe. 'Eens leefde ik', zegt hij ergens, 'als monnik in zelfvertrouwen'. Maar het werd hem ontnomen. Nu kon niets anders hem meer troosten dan het artikel van de rechtvaardiging door het geloof alleen. Het was het hart van zijn theologie. Nog een citaat: 'Dit is de grond waarom onze theologie zo zeker en gewis is; omdat zij ons bij onszelf vandaan haalt en ons stelt buiten onszelf, zodat wij niet meer hangen aan onze eigen krachten, ons geweten, onszelf en onze werken, maar aan hetgeen buiten ons is, dat wil zeggen aan de belofte en de waarheid van God - welke niet bedriegen kan'. Zo sprak Luther in zijn grote commentaar op de brief aan de Galaten, toen hij tot volle rijpheid was gekomen. Hier heeft men de theologie van Luther, althans wat haar beginsel betreft, ten voeten uit. Zo dacht en sprak Luther zelf, en dit was zijn geloof. Luther de theoloog.

3. DE HERVORMER

Luther was één van de Hervormers van de kerk. Toch was de hervorming van de kerk niet zijn eerste werk. Dat was veeleer een hervorming van de *theologie*, zoals die beoefend werd aan de hogeschool te Wittenberg.

Toen Luther hier kwam, eerst tijdelijk in 1508, later, in 1511, definitief bewoog het theologisch onderwijs zich nog geheel in de oude scholastieke banen. Dat betekent dat de *Sententiae* van Petrus Lombardus er het dogmatisch handboek was, en dat de *theologie* rustte op de filosofie van Aristoteles.
Over de vernieuwingen die Luther hier aangebracht heeft, kunnen ons twee brieven inlichten die Luther vanuit Wittenberg geschreven heeft in het voorjaar van 1517 aan zijn vriend Johannes Lang, die prior van het klooster te Erfurt was.

Uit de eerste brief, gedateerd 8 februari 1517, citeren wij het volgende: 'Ik heb nergens zo'n groot verlangen naar dan om deze toneelspeler, die met zijn Grieks masker de kerk zo grondig bedorven heeft te ontmaskeren en zijn schande aan de hele wereld te openbaren - als ik er maar de tijd voor had (-) Had Aristoteles niet vlees en bloed gehad, dan zou ik durven beweren dat hij een baarlijke duivel is geweest'.
De tweede brief, gedateerd 18 mei 1517 behelst het volgende: 'Onze theologie en Augustinus gaan gestaag vooruit en beheersen, Gode zij dank, onze universiteit. Met Aristoteles gaat het steeds meer bergafwaarts, hij staat dicht bij zijn definitieve ondergang. De colleges over de *Sententiae* worden opvallend vermeden en niemand kan op hoorders rekenen die zich niet stelt achter deze theologie, dat wil zeggen achter de Bijbel of Augustinus of een ander leraar van kerkelijk gezag.
Deze brieven leren ons dat aan de universiteit te Wittenberg, dank zij Luthers optreden, het gezag van de Heilige Schrift zeer was gestegen en dat van de scholastiek zeer was gedaald, en dat Augustinus de plaats van Aristoteles had ingenomen.
Toen Luther dit schreef was de keus tussen Aristoteles of Augustinus aan de universiteit al gevallen, namelijk in de winter van 1516/17. Het was Luther gelukt een paar mede-hoogleraren, als Andreas Karlstadt en Nicolaas Amsdorf op zijn hand te krijgen.
De hardgrondige afkeer van Aristoteles die Luther in deze brieven aan de dag legde had een speciale reden. Zij had alles te maken met Aristoteles' ethiek. Deze ethiek kende Luther door en door; hij had ze zelfs een tijdlang gedoceerd. Hij had zich trouwens van de hele filosofie van Aristoteles te Erfurt een gedegen kennis verworven. In Aristoteles' filosofische ethiek werd geleerd dat de mens, indien hij maar wil en er naar streeft, geheel uit eigen kracht de deugd bereiken kan. Deze ethiek nu schemerde door in ettelijke formules in de middeleeuwse scholastiek. En dat wekte Luthers ergernis en afkeer. Hij had uit de Schrift en ook uit eigen ervaring het geheel anders geleerd. Zijn strijd voor een vernieuwing van de theologische wetenschap aan de universiteit te Wittenberg is geboren uit zijn nieuw verstaan van de Schrift en zijn persoonlijk doorleven van het sola gratia.
Hij vond daarbij steun bij de kerkvader Augustinus. Vandaar dat hij ervoor ijverde dat naast de Schrift ook Augustinus zou worden gedoceerd. En daarin kreeg hij zijn ambtsbroeders te Wittenberg mee. Melanchthon heeft later van Luther gezegd, dat hij alle werken van Augustinus niet alleen vele malen gelezen had, maar ze ook in zijn geheugen had opgenomen.

Met zijn nieuwe theologie trad Luther voor het eerst naar buiten toen hij in september 1517, dus een maand voor de publicatie van zijn 95 aflaatstellingen, een aantal stellingen over deze kwestie publiceerde. Daarin poneerde hij: *De zondige en verdorven mens kan alleen het kwade willen;* en: *Men kan nooit mèt maar slechts zonder Aristoteles theoloog worden.*
Hoe fundamenteel deze stellingen ook waren, er kwam geen reactie op. In een later stadium heeft Luther wel reactie gekregen op zijn nieuwe theologie te Wittenberg; zijn

oude leermeesters te Erfurt, Trutvetter en Von Usingen lieten het afweten en keerden zich zelfs tegen hun oud-leerling.
In het verlengde van Luthers hervorming van de theologische wetenschap lag zijn hervorming van de Kerk. Al vroeg komen wij bij hem klachten tegen over de kerkelijke toestanden. Zo schreef hij in zijn uitleg van de Romeinenbrief (1515): ‘Welk een dikke duisternis in onze tijd. De geestelijken zijn slechts uit op hun eigenbelang. Als men maar de rechten en de vrijheden van de Kerk beschermt heet men vroom, ook al is men hoogmoedig, en al is men een verkwister, gierigaard’, enz.
In zijn oudste preken fulmineert hij al gedurig tegen de *justitiarii*, de mensen die hun eigen gerechtigheid zoeken.
Al een jaar vóór het aanslaan van de stellingen over de aflaat, preekte hij tegen de aflaat. Zijn reformatorische ontdekking heeft hem vanzelf gedreven op het pad van de kerkelijke hervorming. Toch ging Luther op dit pad bepaald niet overijld te werk. Er doken al spoedig radicalen op, wie het allemaal veel te langzaam ging. Maar het ging Luther er om ook de zwakken mee te krijgen. Stap voor stap is hij verder gegaan op de weg van de Hervorming.

Met een openbare aanval op de aflaat is het begonnen. Luther trof daarmee een gevoelige zenuw in heel het roomse systeem van leer en leven. Allerlei lijnen van religieuze, dogmatische en kerkelijke aard liepen samen in de aflaatpraktijk. Meer dan Luther zelf op dat moment besefte, tastte hij het hart aan van het *roomse corpus christianum*. Men heeft niet ten onrechte gesproken over de 'wereldhistorische betekenis' van zijn 95 stellingen. Er zat in deze stellingen in principe niet alleen een hele hervorming van de kerk, maar ook van het maatschappelijke en sociale leven.
Op den duur is dat ook gebleken. Toen Luther zijn stellingen ging uitwerken, kwam hij steeds verder. Het absoluut gezag van pausen en concilies viel voor hem weg. Hij kreeg een grondige twijfel aan vijf van de zeven sacramenten, hield als sacrament alleen de doop en avondmaal (en in zekere zin de absolutie) over, en die dan nog alleen in gereinigde vorm. In 1520 viel op dit punt de grote beslissing. Het ontlokte Erasmus de opmerking dat nu de breuk met Rome compleet was. Als gevolg van deze nieuwe sacramentsleer moest ook de hele eredienst worden veranderd. Luther schreef liturgische geschriften, als o. a. zijn *Taufbüchlein* en *Gebetbüchlein* en *Deutsche Messe*. Aangezien de bisschoppen over het algemeen genomen met de Reformatie niet meegingen, moest er ook ten aanzien van de organisatie van de Kerk een verandering plaatsvinden. Veel werd daarbij door Luther en de zijnen aan de overheden overgelaten. Nadat Luther verklaard had dat de kloostergelofte voor God niet geldig was, omdat zij met Gods Woord in strijd is, liepen de kloosters leeg. De gewezen monniken en nonnen en de gebouwen eveneens moesten een nieuwe bestemming krijgen. Dat schiep onder andere financiële problemen. Onvoorstelbaar groot waren de vragen waar Luther en de zijnen voor kwamen te staan. Het resultaat van hun optreden was een hervormde kerk en een nieuwe samenleving. Geen enkel menselijk gebied bleef door de Reformatie onberoerd.

Luther zelf is zich zijn historische zending wel bewust geweest. Eens vergeleek hij zich met Wyclif en Hus. Hij zei toen het volgende: ‘Wyclif en Hus hebben alleen maar tegen het leven van de papisten de strijd aangebonden. Daarom is hun zaak mislukt. Zij waren immers zelf evengoed zondige mensen als de papisten. Ik beweer allerminst dat ik heilig ben. Maar mijn strijd loopt hierover, of zij ook *rechte leer* hebben. Nog nooit eerder is hun leer aangetast; anderen hebben slechts hun leven aangetast. Maar over de leer spreken, dat is pas de gans in de kraag pakken. Wanneer

wij daarin volharden, dan is het daarna gemakkelijk aan te tonen dat ook hun leven slecht is. Alles komt aan op het Woord van God. De paus heeft het Woord teniet gedaan en er een ander woord voor in de plaats gesteld. Met dit ene, dat ik de rechte leer heb, heb ik de strijd gewonnen; en anders zou ook ik niets gewonnen hebben.'
Luther wist wat God door hem gedaan had. In zijn *Unterricht der Visitatoren* schreef hij: 'Wij hebben gezien, hoe ellendig de christenheid verward, verstrooid en verscheurd is; maar door de onuitsprekelijke genade van God is het Evangelie thans onder ons weergekeerd, ja, eigenlijk voor het eerst onder ons verschenen.'
In zijn Voorrede op zijn *Catechismus*: 'De jongelui moet men de stukken, die tot de Catechismus of tot de *Kinderlehre* behoren goed laten leren en deze daarin ijverig oefenen. Daarom is elk hoofd van het gezin verschuldigd minstens eenmaal per week zijn kinderen in de Catechismus te overhoren. Want ik denk nog terug aan de tijd, en heden komt het nóg wel voor, dat men ongeletterde, oude lieden aantrof, die daarvan niets wisten en toch tot de doop en het avondmaal kwamen en aan alles deelnamen wat behoort tot het eigendom van de christenen.'
De onkunde onder het pausdom was groot, dat is een verwijt dat men in de werken van Luther herhaaldelijk tegenkomt. Zijn visitatiereizen hadden hem in deze overtuiging versterkt. Vandaar dat hij ertoe kwam zijn *Grote* en *Kleine Catechismus* op te stellen. Eeuwenlang hebben deze in de Lutherse kerken hun functie gehad.
Luthers aanvechtingen - wij hoorden daar al iets van - hadden niet zelden betrekking op zijn hervormingswerk. Had hij alleen gelijk? dat was de vraag die hem soms kwelde, zelfs martelde.
In een Tischrede zei Luther eens: 'De duivel heeft vaak tegen mij gezegd: En als nu uw leer, waarmee u paus, mis en monniken ten val hebt gebracht, eens niet goed is? Vaak is hij mij overvallen met zulke gedachten, zo zelfs dat het zweet mij uitbrak. Maar tot slot antwoordde ik hem dan: Ga heen, satan, en disputeer met God; want die heeft mij bevolen om te luisteren naar Jezus Christus. Christus moet alles doen. Om die reden willen wij christenen zijn en laten wij Christus het alles verantwoorden'.
De strijd naar binnen, tegen de aanvallen van de boze is voor Luther nog wel zo zwaar geweest als de strijd naar buiten. Achter het hervormingswerk van Luther moeten wij de mens Luther zelf zien. Alles heeft bij hem een sterk persoonlijk karakter gedragen. Maar hij wist zich een geroepene. Bij tijden noemde hij zich een profeet, op andere tijden zei hij: Ik ben geen profeet. Hij dacht er niet aan zichzelf op één lijn te stellen met de profeten van het Oude Testament of de apostelen van het Nieuwe Testament. Als hij zich een profeet noemde was dat vanwege zijn diep bewustzijn niet anders te leren dan het Woord van God hem voorhield. Vanuit Christus en het Woord van God wilde hij verstaan worden.

EPILOOG

Wij hoorden Luther zelf al zeggen: 'Ik ben geen heilige'. Hij heeft dat meer dan eens herhaald. Hij wist zich een zondaar. Beter gezegd: *tegelijk zondaar en gerechtvaardigde.*
Ook aan Luthers levenskleed hebben smetten gekleefd. Hij kon heftig, té heftig zijn, zodat zelfs vrienden voor hem vreesden. Hij kon overdrijven. Hoe heeft hij niet de Zwitsers veroordeeld, tot ver buiten de proporties gaande. De wijze waarop hij zich over Zwingli heeft uitgelaten is beschamend. Hij beschuldigde hem van de zonde tegen de Heilige Geest en zag in zijn dood een oordeel van God. In zijn houding tegenover de Joden heeft Luther gefaald. In zijn *Tischreden* komen wij soms een klimaat tegen, dat wij niet kunnen terugwensen. Luthers geloof was niet vrij van

bijgelovige elementen. Al verwierp hij de astrologie (wat Melanchthon niet deed) hij geloofde wel in allerlei wonderbaarlijke duivelenverhalen. De stelling dat de zon om de aarde draait hield hij hardnekkig vast - daarin schoot zijn kennis te kort. In zijn pastoraat gaf hij soms adviezen die wij niet gaarne zouden overnemen. En zo is nog wel meer te noemen. Hij was - hoe kan het ook anders - een kind van zijn tijd.
Maar toch een groot man, en een oprecht man. Een hervormer, een theoloog, een christen.
Eens schreef Luther: 'Wie ik ben en op welke wijze ik in al deze dingen betrokken ben geraakt, dat laat ik over aan Hem, Die weet dat dit alles niet gegaan is naar mijn eigen vrije wil, maar naar Zijn wil'. En Luther voegt daar dan aan toe: 'De wereld had dit allang moeten weten'.
Wij spreken de hoop uit, dat wij een klein beetje weten, wie Luther was en wat hem dreef. Wij erkennen eerbiedig dat het inderdaad in zijn leven niet allemaal gegaan is naar eigen vrije wil, maar naar Gods wil. En: *de wereld moet dit weten!*

5. CALVIJN EN LUTHER

Dr. W. Balke

INLEIDING

Men kan niet gauw de betekenis van de reformatie en daarmee van Luthers reformatorische ontdekking overschatten. Niet de renaissance, niet de ontdekking van Amerika, niet de uitvinding van de boekdrukkunst, maar de reformatie deed de nieuwe tijd aanbreken. Het nieuwe verstaan van de Schrift in het voetspoor van Luther, de breuk met de scholastieke en hiërarchieke overheersing, waarin het sociale, het kerkelijke en het geestelijke leven gevangen was, heeft de enkelingen, de volkeren, de staten, de hele wereld vrijgemaakt en nieuwe wegen geopend.
Als leidende figuren, die deze machtige beweging van het protestantisme gevormd hebben en de ontwikkeling daarvan eeuwenlang bepaald, komen vooral Luther en Calvijn naar voren.
Luther, de eerste, de pionier, is degene, die het vuur van de reformatie heeft ontstoken, aan wie het inzicht te danken is, dat de kerk een schepping is van het Woord, en niet omgekeerd, dat het Woord een schepping is van de kerk. Calvijn, die een generatie later optrad, was vooral de onvermoeide oecumenicus, die de opsplitsing van het protestantisme met grote kracht zocht tegen te gaan en die een grote exegetische helderheid paarde aan de geestelijke innigheid en diepte van Luther. Hij was de man van de eenheid, die de eenheid van de kerk theologisch en praktisch zocht op te bouwen. Luther is de man wiens existentiële betrokkenheid bij kerk en theologie onmiddellijk aantrekt, die bijna op iedere bladzijde van zijn geschriften de polsslag van zijn eigen ervaring en beleving laat merken, wiens tafelgesprekken een boeiende bron van informatie bieden. Calvijn, daarentegen, die in een onvergelijkelijke elegante stijl van Gods genade in Christus hoog opgeeft en op volkomen congeniale wijze met Luther de rechtvaardiging van de goddeloze belijdt, is de terughoudendheid zelf als het gaat om de overmacht van die genade in zijn eigen levensgeschiedenis. Maar Calvijn geeft ons ongewild een blik in zijn hart in zijn omvangrijke correspondentie, waarin hij niet alleen een pleitbezorger is van de reformatie op vele fronten, maar waarin hij ook op ontroerende wijze troost geeft aan verdrukten en vervolgden. Vooral in de meer intieme briefwisseling met Farel, verliest Calvijn iets van zijn natuurlijke gereserveerdheid en ontdekken wij hoezeer zijn hart klopt voor de zaak van de reformatie en vandaag nog komen wij daarin onder de indruk van de zeldzame geestelijke grootheid van deze beide mannen.
Vaak heeft men geprobeerd om de verschillen tussen Luther en Calvijn langs psychologische weg inzichtelijk te maken. Men contrasteerde hun leven en werk vanuit de verschillen in nationaliteit, in dispositie en theologische educatie, in milieu en cultuur; men vergeleek de Duitse boerenzoon en de Franse jongeling, die tussen de adel opgroeide enz., waarbij men zelfs de etnologie en de sociologie te hulp riep. Maar tevergeefs. Men moet veel meer op de zaak letten, waardoor beiden gegrepen zijn, waarvoor zij staan met een totale inzet van heel hun persoon en die zij alleen willen dienen.
De bestaande literatuur over de verhouding van Calvijn en Luther is insufficiënt. De pogingen om hun theologische verschillen op te sommen laten veel te wensen over. Calvijns theologie is evenmin als die van Luther op één formule te brengen. De contrastlijnen worden veel te haastig getrokken en maken de indruk dat zij berusten op onvoldoende kennisname van de bronnen. Vaak blijken divergenties tussen Luther en

Calvijn ook binnen het denken van elk van beiden te bestaan en dit tekent hoe complex beider theologische outlook was.
In veel studies over Calvijn en Luther weerspiegelt zich veel te veel het beeld van de eigen tijd van de onderzoeker. Bewust of onbewust bepaalt het apriori van de onderzoeker de interpretatie van Luther of Calvijn. Ook biedt de latere confessionele differentiatie geen zuivere toegang tot het leven en werken van de reformatoren. En om de zaak nog meer te compliceren: de ‘Reformirten' in Duitsland, die zich om de erfenis van Calvijn bekommeren, zijn toch zozeer door het overmachtige Lutheranisme beïnvloed, dat zij Calvijn te veel met een Lutherse bril lezen en de antenne missen voor de 'esprit calviniènne'.
Veel meer en omvattend theologisch en historisch onderzoek is nodig, willen wij tot een verstaan van Luther en Calvijn in hun onderlinge verhouding komen, waarin werkelijk aan beiden recht wordt gedaan.

DE INVLOED VAN LUTHER OP CALVIJN

Voor Johannes Calvijn is Luther de man, van wie hij het evangelie geleerd heeft. Toen op aanstichten van de Sorbonne de vervolgingen in Parijs woedden, heeft Calvijn zich verwoed in de geschriften van Luther verdiept. Toen was hij, naar hij zelf zegt in het voorwoord op zijn Psalmencommentaar, hardnekkig het bijgeloof van het pausdom toegedaan. Maar God heeft zijn hart door een plotselinge bekering tot gehoorzaamheid onderworpen. In het woord 'docilitas', dat Calvijn hier voor gehoorzaamheid gebruikt, ligt opgesloten, dat hij leerling werd van de Heilige Schrift. Luther was daarbij zijn leermeester. Levenslang heeft hij Luther een grote achting toegedragen. Hij noemt hem tegenover Pighius een 'insignis Christi apostolus' (een opvallende apostel van Christus) door wiens werk en dienst de zuiverheid van het evangelie in onze tijd is hersteld. In zijn traktaat *De Scandalis* (Over de ergernissen) noemt hij Luther de ‘morgenster van de reformatie’ ('primo aurorae exortu').
Calvijn maakt in de *Institutie* nergens expliciet melding van Luther, maar de eerste editie van 1536 verraadt *vergaande invloed van Luther.* We merken hoezeer Calvijn Luthers geschriften gelezen en verwerkt heeft. Luthers *kleine Catechismus*, zijn geschriften *De Captivitate Babylonica*, *De Libertate Christiana* laten bijna op elke bladzijde hun sporen achter.
Naast andere bronnen, die Calvijn heeft gebruikt voor zijn *Institutie*, is vooral de invloed van Luther duidelijk traceerbaar. Het was immers Luther, bij wie het Woord van God als enig richtsnoer van elke theologische kennis en als criterium van elke traditie hooggehouden wordt. Bij hem vinden we het christocentrische in de leer van de openbaring en van de rechtvaardiging; het afwijzen van de vrije wil; de solismen: *sola fide, sola gratia* naast het Christus alleen en het Woord alleen. Verder ontdekken we bij Luther de fundamentele kritiek in zijn beoordeling van de concilies, van de goede werken, en van de valse sacramenten; niet minder scherp is zijn oordeel over de verwording van het herderlijk ambt en de geestelijke dienst onder het pausdom. Het is onmiskenbaar, dat Calvijn met vrucht de geschriften van Luther bestudeerd heeft.

ZELFSTANDIGHEID VAN CALVIJN TEN OPZICHTE VAN LUTHER

Heeft Calvijn het evangelie van Luther geleerd, dit neemt echter niet weg, dat Calvijn volstrekt niet aarzelt om de gedachten van Luther kritisch te beoordelen of te corrigeren, of ze scherper en meer helder te formuleren, ze verder te ontwikkelen en te verdiepen. Hij blijft grote achting voor Luther houden, maar geeft zijn eigen stempel

aan wat hij van Luther leerde. Ongetwijfeld is het aan de existentiële leer van Luther te danken, dat de jurist Calvijn verhinderd werd louter formeel juridisch te denken en dat de kerk wezenlijk als *ecclesia verbi*, als kerk van het Woord verstaan wordt.
Luther sprak van de rechtvaardiging als 'mijn dogma'. In de *liturgie* heeft hij ten opzichte van Rome zo weinig mogelijk veranderd. Aan de *kerkorde* is hij nauwelijks toegekomen. Calvijn heeft op al deze punten doorgezet. Bij Calvijn voltrekt zich de breuk met Rome het diepst, dieper dan bij Luther of in de Anglicana. Kon Luther alles alleen aan de werking van het Woord van God overlaten, Calvijn heeft zich met grote energie als taak gesteld de kerk ook in haar orde op grond van de Schrift te reformeren. Hij riep de presbyteriale synodale kerkvormen in aanzijn. Hij zette met de pion van de ouderling de Paus van Rome schaakmat (Noordmans). Dat betekent niet, dat Calvijn zijn Geneefse Kerkorde zag als voorbeeld, dat overal zo nagevolgd moest worden. Hij kon verschillen van inzicht verdragen en was ver verwijderd van enghartigheid.
Calvijn heeft in Genève de vier ambten ingevoerd; de predikant, de leraar, de ouderling en de diaken. Hij heeft deze ambten niet, zoals men later deed, als Goddelijk recht gesanctioneerd. Veel meer waardeerde hij de ambten als gaven van God, die noodzakelijk zijn voor het kerkelijk leven. In de vier ambten komen de verschillende functies van de kerk tot uitdrukking; n.l. de leer, de tucht, het onderwijs en de liefdedienst. Het ging er hem om, dat deze functies ook uitgeoefend werden.
In het voetspoor van Luther zoeken we tevergeefs naar een dergelijk schema van ambten. Ook tegenover het bisschopsambt hebben Luther en de Lutheranen zich anders opgesteld dan Calvijn. Luther heeft zelf meerdere malen een episcopale kerkorde aanbevolen en zelfs ook stappen ondernomen om deze in te voeren. Gezegd moet worden, dat Luther het bisschopsambt totaal anders opvatte dan Rome en dat hij aan de bisschop geen andere taken toekende dan aan de herder of pastor, nl. de bediening van Woord en Sacrament. In verzet tegen de roomse hiërarchie is Luther even fel als Calvijn, maar Luther heeft de hervorming niet doorgezet tot in de kerkorde toe. Daarom is het algemeen priesterambt van de gelovigen, waarvan Luther zelf zo'n grote voorstander was, in het Lutheranisme onder de tafel geraakt, terwijl deze opvatting bij Calvijn bepalend is voor de kerkorde. De presbyteriale orde is in westerse landen van wereldhistorische betekenis geworden. De atlantische mens van vandaag en de moderne democratische inrichting van de staat zijn historisch niet te begrijpen zonder de ouderling, zonder de presbyteriale inrichting van de kerk. Naast Luther dankt Calvijn juist hierin veel aan Bucer.
Calvijn heeft het volkskerkelijke karakter van de kerk niet aangetast, maar hij heeft er zich met alle kracht op toegelegd, dat deze volkskerk ook werkelijk tot een belijdende kerk zou worden. Daarom kwam er niet alleen een nieuwe belijdenis en een nieuwe liturgie, maar werden alle dingen doorgetrokken tot in een nieuwe kerkorde, waarin de vier genoemde functies van de kerk tot hun recht kwamen. Dit betekende een complete eigen gestalte van de kerk. De stabiliteit, die daarmee innerlijk en organisatorisch geschapen werd, is een niet te onderschatten factor in het standhouden van de reformatie tegenover de contra-reformatie (Van Ruler).

CALVIJNS OORDEEL OVER LUTHER

De eerste keer, dat Calvijn zich over Luther uitlaat is in een brief aan Bucer (1538): 'Als Luther ons met onze belijdenis (bedoeld is de *Confessio Helvetica* van 1536) wil accepteren, dan is er niets wat ik liever zou wensen. Hij is echter niet de enige in de kerk van God met wie wij rekening hebben te houden. Wij zijn driemaal ongevoelig

en barbaars wanneer wij niet willen rekenen met zovele duizenden, die onder voorwendsel van deze *concordia,* (bedoeld is de *Wittenberger Concordie* van 1536, waarbij de Zwitsers zich niet aansloten) hatelijk gehoond worden.
Ik weet niet wat ik van Luther moet denken, hoewel ik van zijn vreze Gods ten volle overtuigd ben, maar ik hoop oprecht, dat, wat velen zeggen, die overigens niet begeren om onrechtvaardig tegenover hem te zijn, niet waar is: dat er enige koppigheid vermengd is met zijn standvastigheid'.

Calvijn verdenkt Luther van zucht naar ijdele roem, waardoor de eendracht in gevaar komt. 'Als deze ziekte van de eerzucht niet onder ons zou heersen, zou het dan niet genoeg zijn, dat Christus voor waarachtig gehouden zou worden en dat Zijn waarheid zou oplichten in onze harten. Waarlijk, ik voorzie wat er zal komen. Er kan niets gezonds zijn, zolang die woede van de vechtlust ons aandrijft . . . en als Luther zozeer naar de roem van de overwinning verlangt, kan nooit oprechte eendracht tot de zuivere waarheid van God gedijen'.
Calvijn acht niet alleen dat zijn hoogmoed en boze tong zoveel kwaad hebben gesticht, maar ook 'zijn onwetendheid en zijn zwaar overdreven inbeelding'.
Sterke en harde uitspraken van Calvijn, die weinig beloven voor een goede verstandhouding. Men dient echter te bedenken, dat Calvijn hier schrijft aan Bucer met de duidelijke bedoeling dat Bucer een brug zal slaan tussen Zürich en Wittenberg. 'Derhalve als jij door gunst of aanzien bij Luther iets kunt doen, zorg er voor, dat hij zijn tegenstanders in deze onzalige strijd liever aan Christus dan aan zijn eigen persoon onderwerpt en dat hij zelf de hand reikt aan de waarheid, waarmee hij in tegenspraak is'. Verder verklaart Calvijn, dat ieder voor zich zijn dwaling eerlijk moet erkennen; 'ik kan er niet omheen, om jou, Bucer, te betuigen, zoals jij je zult herinneren, dat die insinuaties mij niet bevielen, waarmee jij jezelf en Zwingli probeerde te verontschuldigen. En het betaamt niet dat de één de ander hoont. O, konden toch alle verwijten maar op mijn hoofd terecht komen! . . . de eenheid zou stellig door niets vertraagd worden . . . als je van de Zwitsers eist, dat zij hun koppigheid afleggen, dring er dan ook bij Luther op aan, dat hij ophoudt zich zo heerszuchtig, 'imperiose', te dragen'.
In oktober 1538 verklaart Calvijn aan Farel, dat hij met Luthers houding volstrekt niet ingenomen is. En aan Melanchthon heeft Calvijn geklaagd bij hun ontmoeting in Frankfurt in februari 1539 over de grote menigte van ceremoniën in de Lutherse liturgie: 'mij lijken de vormen waaraan zij vasthouden, niet ver van het Jodendom verwijderd te zijn'.
Met Melanchthon is Calvijn van mening, dat verschil in liturgische gebruiken geen voldoende grond zijn voor een scheiding tussen Luther en de Zwitsers. Calvijn betreurt Luthers starheid en hij hoopt dat Bucer Luther tot verandering zal kunnen brengen. Tegelijk echter verdedigt hij Luthers felle afwijzing van Karlstadt, van wiens spiritualisme Calvijn even afkerig is als Luther.
Men dient Calvijns uitlatingen over Luther te paatsen in het licht van de conciliante en oecumenische positie die hij inneemt. Probeert hij enerzijds Luther en zijn medestanders tot matiging in hun harde opstelling tot de Zwinglianen te brengen, anderzijds ziet men hem tegenover de Zwitsers Luther verdedigen.
Aan de predikanten van Montbéliard, die te kampen hebben met een toenemend Luthers fanatisme inzake liturgische kwesties, schrijft hij, dat 'in onze tijd het evangelie van Wittenberg is uitgegaan'. En wanneer daarvandaan ook allerlei verkeerde elementen komen, die onrust en wanorde stichten, laat men dan beseffen, dat deze lieden Luther niet minder mishagen dan de Zwitsers en laat de liefde van

geen mens voor Wittenberg verkoelen!
In de Straatsburgse periode (1538-1541) heeft Calvijn intensievere betrekkingen met de Duitse reformatie. Hij is opgetogen over berichten die hem via Melanchthon bereiken dat Luther zich in positieve zin over hem heeft uitgelaten naar aanleiding van enkele van zijn geschriften. 'Indien wij door zulk een gematigdheid niet vermurwd worden, dan zijn wij helemaal van steen. Ik ben werkelijk vermurwd. Ik heb dus iets geschreven dat hem voldoet. Die Luther is toch wel een man van een edele inborst. Nu zal het niet moeilijk vallen om vast te stellen, welke redenen zij hebben, die toch zo hardnekkig met hem in geschil blijven'.
Later begint Luther met nieuwe hatelijkheden tegen de Zürichers te schrijven. Hij zegt, dat noch hij noch de kerk Gods enige gemeenschap met de Zürichers onderhoudt, dat hun arbeid tevergeefs is en dat zij tegelijk met hun werk zullen ondergaan. Hij wil niets met hen te maken hebben en hij beklaagt het ongelukkige volk, dat door hen naar de hel gevoerd wordt. Calvijn noemt dit een brief waarin hij elk fatsoen mist. Hij bezweert onmiddellijk Melanchthon: 'weerhoudt Dr. Martinus zoveel je kunt, of nog beter: verhinder hem toe te geven aan zijn grimmigheid tegen die kerk. Misschien heeft hij wel reden tegen hen te toornen, maar men behoort godvrezende en geleerde mannen toch vriendelijker te behandelen. Daarom moet jij met je bijzondere wijsheid tussenbeide komen om hem een beetje verzoenings-gezinder te maken'.
Daarnaast is Calvijn er op uit om Bullinger, die zich geroepen weet de geestelijke erfenis van Zwingli te bewaken en deze zo grof door Luther aangetast ziet, tot kalmte te vermanen: 'Maar dit wens ik dat jij je er in de eerste plaats op bezint, welk een groot man Luther is en door welke grote gaven hij uitmunt, met welk een geestkracht en standvastigheid, met welk een bekwaamheid en leerstellige werkzaamheid hij zich gewijd heeft aan de vernietiging van de heerschappij van de antichrist en tegelijk aan de leer van de zaligheid. Ik heb het reeds vaak gezegd: al zou hij mij ook een duivel noemen, dan zou ik hem toch nog de eer bewijzen, hem voor een heel bijzondere dienaar van God te houden . . . denk er dus vooral aan, dit smeek ik jou en je collega's, dat je te doen hebt met een voortreffelijk dienaar van Christus, aan wie wij allen veel verschuldigd zijn'. Calvijn blijft van mening, dat als de Zürichers bereid zouden zijn hun avondmaalsopvatting te corrigeren in de zin zoals Calvijn die voorstond, dat dan 'Luther ook niet zo ontoegeeflijk zou zijn, dat een vereniging niet gemakkelijk te bereiken ware'. Na Luthers dood is het echter met Calvijns herenigingspogin-gen met de Lutheranen volstrekt op een mislukking uitgelopen.
Calvijn had geen hoge dunk van Luthers methode van exegese. Calvijn, wiens Bijbelcommentatoren één van de hoofdpeilers van zijn werk vormen, heeft over Luthers exegese opgemerkt: 'Luther bekommert zich niet zoveel om de eigenlijke betekenis van de woorden of het historisch verband; hij heeft er genoeg aan, als hij er maar een vruchtbare leer aan kan ontlenen'.
En als iemand aan Calvijn vraagt of een huwelijk tussen zwager en schoonzuster wel geoorloofd is en dan naar één van Luthers preken verwijst, antwoordt Calvijn: 'Luther was nog een tamelijke nieuweling en slecht geoefend in de Schrift, toen hij deze preek hield, die u aanvoert'.
Bij zijn hoge waardering voor Luther - Luther is degene die het pausdom aan het wankelen heeft gebracht - blijft Calvijn toch volstrekt zelfstandig: 'Indien velen Luther en anderen ook gevleid hebben, ik behoor niet tot hen … ik heb steeds mijn vrijheid bewaard'.
In het wezenlijke zag Calvijn geen verschil met Luther. Hij ziet het als zijn belangrijkste taak de reformatorische arbeid, die Luther begonnen is, voort te zetten.

LUTHER EN ZWINGLI

Het is bekend, dat Calvijn veel grotere waardering had voor Luther dan voor Zwingli. De grote verering van Zwingli, die de Zwitsers en de Zürichers de laatste sporen van menselijke gebrekkigheid in zijn portret liet ondergaan in de glans van religieuze en nationale glorie, was voor Calvijn onbegrijpelijk. ‘De goede lieden', schrijft hij aan Farel vanuit Straatsburg, 'staan in vlam, wanneer iemand Luther vooropstelt bij Zwingli. Alsof ons het evangelie verloren zou gaan, wanneer iets aan Zwingli wordt afgedaan. En toch geschiedt Zwingli daarin geen onrecht, want wanneer zij onderling vergeleken worden, zo weet je zelf, hoever Luther de palm wegdraagt'. Eén van de felste Zwinglianen, André Zébédée, predikant te Orbe, heeft zich in zijn verering van Zwingli wel heel ver laten gaan. Hij heeft een gedicht gemaakt, waarin gezegd wordt, dat het een zonde is, iemand te verwachten, die nog groter zou zijn dan Zwingli. Dit slaat op hen, die Luther boven Zwingli stellen. En tot hen behoort natuurlijk ook Calvijn.
Calvijn vervolgt zijn brief aan Farel: 'de verzen van Zébédée bevielen mij daarom helemaal niet, waarin hij Zwingli eerst voldoende meende geprezen te hebben: 'een grotere te verwachten, is niet terecht'. Natuurlijk is het onwaardig om de as en de schaduw van een gestorvene boze dingen toe te voegen en over zo iemand niet met eer te denken, is gewoonweg slecht. Er is echter een maat in het loven, waarvan Zébédée afgeweken is. Ik ben er in ieder geval zo ver vandaan, hem bij te vallen, dat ik reeds nu vele groteren zie, anderen verwacht en allen groter wens. Ik vraag jou, Farel, als iemand Luther zo geprezen had, zou men dan niet in Zürich klagen: 'Zwingli was teniet gedaan?' Domheid, zeg je. Als allen, die Luther aanhangen eens wijs waren! Maar dat zij bij jou in het oor gefluisterd'.

EEN BRIEF VAN CALVIJN AAN LUTHER

Wij bezitten één brief van Calvijn aan Luther, die helaas Luther nooit bereikt heeft en waarop we dus geen antwoord van Luther hebben. Calvijn had enkele kleine geschriften in vrij scherpe toon gepubliceerd, waarin hij het gedrag afkeurde van hen, die protestant in hun hart toch aan de roomse eredienst en gebruiken deelnamen, de zogenaamde Nicodemieten. Toen Antoine Fumée, lid van het parlement te Parijs, tegen Calvijn zei, dat het gewenst was, dat ook Luther, Melanchthon en Bucer hun goedkeuring aan deze geschriften zouden hechten, schreef Calvijn onmiddellijk een persoonlijke brief aan Luther. Hij stuurde daarvoor een vertrouwde bode, Claude de Senarclens, naar Wittenberg.
De inhoud van deze brief is als volgt:

Aan de zeer voortreffelijke leraar van de christelijke kerk, de heer Dr. Maarten Luther, mijn zeer hooggeschatte vader. Mijn groet!

Toen ik zag, dat onze Franse geloofsgenoten, voor zover zij uit de duisternis van het pausdom waren teruggebracht tot de gezonde leer, nochtans niets aan hun belijdenis wilden veranderen, en daarom voortgingen, zich met de paapse gruwelen te bezoedelen, alsof zij van de ware leer nog nooit iets gesmaakt hadden, kon ik mij niet bedwingen, om zulk een slapheid, gelijk zij het naar mijn oordeel verdiende, scherp te berispen. Want wat is dat voor een geloof, dat diep in het hart begraven ligt, en tot geen belijdenis van het geloof komt ? Wat is dat voor een Godsdienst, die onder het

mom van afgodendienst verscholen blijft liggen?
Ik wil hier dit onderwerp thans niet behandelen; in twee boekjes is het door mij breedvoerig uiteengezet, waaruit u, wanneer u bij gelegenheid de moeite wilt nemen, ze eens in te zien, beter kunt leren kennen, hoe ik over deze zaak denk, en op welke gronden ik tot een dergelijke mening gekomen ben.
Door het lezen van bedoelde geschriftjes zijn enigen van onze mensen uit de diepe slaap, waarin zij te voren rustig verkeerden, opgeschrikt, en beginnen zich thans te bezinnen, wat hun te doen staat. Maar daar het moeilijk is, om, òf zonder rekening te houden met zichzelf, zijn leven in gevaar te brengen, òf door het geven van ergernis aan mensen, de haat van iedereen op zich te laden, Of met achterlating van have, goed en geboortegrond, vrijwillig in ballingschap te gaan, zo houden al deze zwarigheden hen nog terug, om een vast besluit te nemen. Wel voeren zij allerlei andere schone gronden aan, waaruit echter duidelijk blijkt, dat zij slechts één of ander voorwendsel zoeken. Daar zij toch enigszins heen en weer geslingerd worden, en tot geen besluit weten te komen, zouden zij uw oordeel willen vernemen. Aangezien zij dit terecht op hoge prijs stellen, zal dit voor hen een grote zekerheid betekenen. Zij hebben daarom mij gevraagd, om er zorg voor te dragen, een betrouwbare bode tot u te zenden, die uw antwoord over deze aangelegenheid aan ons zou overbrengen. Ik heb hun niet willen weigeren, wat zij van mij verlangden, omdat ik meende, dat er hun veel aan gelegen was, door uw gezag versterkt te worden, zodat zij niet voortdurend heen en weer geslingerd zouden worden, en omdat ik ook zelf wel wilde weten, hoe u over de zaak dacht.
Nu dan, hooggeschatte vader in de Heere, om Christus' wil vraag ik u dringend, dat u u ter wille van mij en hen de moeite wilt getroosten, vooreerst om de brief, die ik in hun naam geschreven heb, en de boekjes, als ware het voor uw genoegen, in uw vrije tijd eens door te lopen, of wel aan iemand de taak op te dragen, ze te lezen, en u dan de hoofdinhoud mee te delen, maar vervolgens ook, om mij in enkele woorden uw oordeel er over te melden. Ongaarne val ik u bij al uw zo gewichtige en onderscheiden werkzaamheden lastig, maar uw welwillendheid kennende, vertrouw ik, dat u het mij niet euvel duiden zult, aangezien ik het alleen door de nood gedwongen doe.
Ik zou wel willen, dat het mij gegeven werd, naar u heen te vliegen, opdat ik ten minste gedurende enkele uren van uw gezelschap zou mogen genieten ! Want dan zou ik, en dat zou verreweg de voorkeur verdienen, liever met u persoonlijk, niet alleen over deze aangelegenheid, spreken, maar ook nog over andere onderwerpen met u willen handelen. Wat ons echter hier op aarde niet geschonken wordt, dat zal, naar ik hoop, binnenkort ons te beurt vallen in het Koninkrijk van God.
Vaarwel! hooggeleerde heer en zeer voortreffelijke dienaar van Christus, mijn altijd hooggeachte vader. De Heere ga voort, u door zijn Geest te leiden tot het einde toe, tot algemeen heil van Zijn Kerk.
21 Januari 1545.

Uw
Johannes Calvijn

De aanleiding van deze brief ligt in de publicatie van enige boekjes, waarin Calvijn het afkeurenswaardige had aangetoond in het gedrag van hen, die, protestant in hun hart, desniettegenstaande niet schroomden, aan de roomse eredienst en gebruiken deel te nemen: de z.g. pseudo-Nicodemieten.
"Omdat Luther zo spoedig boos werd" heeft Calvijn deze brief niet regelrecht naar Luther gezonden, maar naar Melanchton, die hem Luther echter niet heeft durven overhandigen. Zie voor deze kwestie: Dr. A. Eekhof, *Hoe heeft Calvijn over Luther gedacht?* in: Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis, nieuwe serie, deel 14, 's Gravenhage 1918, blz. 273-296. CALVIJN IN HET LICHT ZIJNER BRIEVEN, VERTAALD EN TOEGELICHT DOOR W. DE ZWART

Calvijn heeft deze brief niet regelrecht naar Luther gestuurd, maar aan Melanchthon laten bezorgen. En waarom niet direct aan Luther? Calvijn zegt: 'Luther wordt zo gauw boos'. Melanchthon moet eerst de brief en de geschriften van Calvijn maar eens doorkijken en dan naar bevind van zaken handelen. Zodoende heeft Luther Calvijns brief nooit onder ogen gehad, want - zoals zo vaak-Melanchthon durfde niet. Hij schreef aan Calvijn: 'ik heb je brief niet aan Pericles gegeven'.
Luther werd om zijn heftigheid Pericles genoemd. Pericles, de Griekse diplomaat en redenaar, werd in de oudheid vaak met de afgod Zeus, de bliksemwerper vergeleken. Dryander schreef bijvoorbeeld over Luther en Calvijn: 'wij beleven in deze dagen nieuwe bliksems van Pericles'.
Calvijn had er al eerder bij Melanchthon op aangedrongen, dat hij moest proberen om Luther te kalmeren. Tegen Bullinger zei Calvijn, dat hij vooral op Luthers goede eigenschappen moest letten. Maar het was wel te wensen, dat Luther zijn aangeboren heftigheid meer op de vijanden van God dan op de dienaren van de Heere zou botvieren. Luther moest eens wat meer moeite doen om tot zelfkennis te komen. Die heftigheid bracht verder met zich mee, dat Luther zoveel vleiers kreeg. Niemand durfde tegen Luther te opponeren en zelfs eens iets te mompelen over zijn onbehoorlijk gedrag, terwijl de hele wereld van oordeel was, dat hij als een razende tekeer ging.
Men moest echter, volgens Calvijn, toch ook niet alles op rekening van Luther schrijven. Zijn licht ontvlambare natuur werd door anderen opgezet. Calvijn noemt Nicolaas van Amsdorf (een krankzinnig man zonder enige hersens) en ook de markgraaf van Brandenburg, die probeerde Luther tegen de Zwitsers op te zetten. Al moet tot de eer van Luther gezegd worden, dat hij zich niet altijd liet opstoken, Van Amsdorf was een kleine man, één van die tweederangs figuren, die- zoals dat vaak gebeurt zich opwerpen als de beste wachters op Sions muren. Hij probeerde zelfs tussen Luther en Melanchthon te stoken en zei tegen Luther over Melanchthon: 'je koestert een slang aan je boezem'. Het is dus niet zonder reden, dat Calvijn de kring rondom Luther medeverantwoordelijk stelt voor diens heftige uitvallen.

Is Calvijn er enerzijds op uit Bullinger van een scherp positie kiezen tegen Luther terug te houden, anderzijds probeert hij omzichtig via Melanchthon Luther te matigen. Maar Melanchthon, bang als hij was, was daar de man niet voor, en hij verdedigde zich als volgt: 'Luther neemt vele dingen zo achterdochtig op en hij wil niet, dat zijn antwoorden op zulke vragen als jij stelt, de rondte doen. Zoals ik heb geantwoord, heb ik ook niet mijn oordeel over de mening van jou en andere godvrezende geleerden naar voren gebracht. Ik weet, dat ik zonder strijdlust in kerkelijke zaken verwikkeld ben en mij op middelmatige wijze moeite gegeven heb om vele ingewikkelde zaken te ontwarren en op te lossen. Nu verwacht ik verbanning en andere ellenden. Vaarwel!'
Melanchthon wilde steunen op de God van Noach. Want Noach was volgens Melanchthons berekening, juist op de dag van zijn brief aan Calvijn (17 april 1545), voor 3846 jaar in de ark gegaan. Door dit voorbeeld heeft God willen bewijzen, dat Hij zijn kerk, hoezeer ook gebeukt door geweldige golven en stormen, niet verlaat. Calvijn heeft zich met dit antwoord van Melanchthon tevreden gesteld en andere pogingen om met Luther zelf in contact te komen zijn ons niet bekend.
Zonder Luthers mening over en instemming met zijn geschriften over het Nicodemitisme heeft Calvijn de strijd daartegen voortgezet. Met zijn scherpe blik heeft Calvijn de grote gevaren, die de zaak van het protestantisme bedreigen

onderkend. De belijdenis van de Christus der Schriften kan zich niet in de innerlijkheid terugtrekken en naar buiten compromissen sluiten. Er was een irenische gezindheid, die meende op de innerlijke kracht van de reformatie te kunnen vertrouwen en daarom bepaalde concessies aan Rome te kunnen riskeren. Het is daarom ten onrechte en betreurenswaardig, dat Melanchthon geen krachtige steun aan Calvijn verleende en naliet Luther daarvoor te winnen.

DE ALGEMENE PROTESTANTSE ZAAK

Calvijn maakte steeds front voor de algemene protestantse zaak. Hij heeft zich met al z'n kracht ingezet om een opsplitsing tussen Lutheranisme en Calvinisme te voorkomen. Als er in Duitsland een godsdienstoorlog aan de gang is tussen protestanten en rooms-katholieken, bestijgt Calvijn de kansel te Genève en zegt: 'ik spreek niet alleen over Genève, maar over alle steden en landen, waar het evangelie is verkondigd'. Calvijn roept op tot het gebed voor de Lutheranen en tot eenheid met hen: 'Wij weten dat onze Heere de eenheid heeft gewild tussen Zijn leden. Zijn wij van Zijn kerk? Dan moet er een geestelijke band zijn met alle gelovigen. Zoals er maar één God is, één zaligmaker, één ware leer, één geloof, één doop, zo moeten wij allen één lichaam zijn. Wij moeten derhalve een band met elkaar hebben. Als één lid lijdt, moeten wij allen medelijden. Nu echter zien wij, dat er niet sprake is van één lid. Heel de kerk is in verstrooiing. Hier een handjevol en daar een handjevol. Wij hebben allen éénzelfde evangelie. Wij zijn omringd van vijanden. Mogen wij ons van elkaar afscheiden? Mogen wij zeggen: zij zijn ver weg van ons? Nee! Zij behoren tot de kerk en wij zijn hun leden'.
Wij moeten dus duidelijk vaststellen, dat Calvijn zichzelf niet als hervormd verstond in onderscheiding van de Lutheranen. Calvijn was geen Calvinist, maar een evangelisch christen, die zich volledig identificeerde met de algemene protestantse zaak en die nooit Wittenberg als een rivaal van Genève beschouwde. Calvijn betuigde z'n eenheid met de Lutheranen door de *Augsburgse confessie* te accepteren, hoewel hij deze als inferieur zag aan de Franse *confession de foy*, zoals hij schreef aan Beza en de Coligny. Het ging hier om de *Confessio Augustana variata* van 1540. Calvijn kon dit overigens zelfs wat de avondmaalsartikelen betreft met een goed geweten doen, omdat hierin Luthers opvatting van de *preasentia realis* niet vermeld werd.
Calvijns oordeel over Luthers persoonlijk optreden is soms scherp, hoewel hij steeds grote achting voor hem behouden heeft. Calvijn was haast kinderlijk blij met een positief oordeel van Luther over enkele van zijn geschriften, zoals hij aan Farel schrijft. In het traktaat tegen Pighius vinden we een opmerkelijke verdediging van Luther, zo ook in de *supplex exhortatio* (onderdanige vermaning aan de onoverwinnelijke keizer Karel V), een reformatie-getuigenis voor de rijksdag te Spiers, geschreven in een kernachtige en elegante stijl.
Opmerkelijk is, dat Calvijn bij al zijn appreciatie van Luther nooit een beroep heeft gedaan op zijn inzichten alsof die al klaar en definitief waren. De manier om de waarheid van God onder woorden te brengen, is volgens Calvijn altijd voor verbetering vatbaar. Luther was voor Calvijn geen orakel, maar een padvinder, een pionier, in wiens voetstappen wij volgen en wiens spoor verder getrokken moet worden. Calvijn ziet zijn reformatorische arbeid in continuïteit met die van Luther, maar tegelijk beseft hij, dat Gods Geest voortgaat met steeds helderder licht te geven. Tegenover hen, die alles in eens klaar willen hebben, zegt Calvijn, dat wij ons over de verschrikkelijke diepte van de onwetendheid en donkerheid van de dwalingen onder het pausdom niet genoeg kunnen verbazen. Het is een geweldig wonder van God

geweest, dat Luther en zij, die in zijn tijd met hem gearbeid hebben om de leer van de godzaligheid weer op te richten, zich langzamerhand daarvan hebben kunnen losmaken. Natuurlijk niet in één moment, wat hen ook niet kwalijk te nemen is, evenmin als men iemand, die het eerste ochtendgloren waarneemt, kan verwijten, dat hij de middagzon nog niet ziet. Calvijn verzet zich tegen hen, die tegenwerpen: 'waar zal eindelijk de grens zijn, als het toegelaten wordt om steeds verder te trekken?' Calvijn zegt dan (*De Scandalis*): 'zij die zo spreken, misgunnen de voortgang (profectum) aan de dienaren van God en kunnen het niet hebben, dat het rijk van Christus in een betere stand bevorderd wordt (in melius promoveri)'.

DE VOORTGANG VAN DE REFORMATIE

De reformatie was wel met Luther begonnen, maar niet voltooid. Anders aldus Calvijn, was het uiterst ridicuul om de 'munus interpretandi' (de taak van de uitlegging) op mij te nemen, als het verboden was om van Luthers standpunt af te wijken. Tegenover Pighius stelt Calvijn duidelijk, dat de theologische waarheid niet eens en voor altijd is geformuleerd. De 'actus tradendi', de handeling van het overleveren, is tegelijk de 'actus formulandi', de handeling van het opnieuw formuleren. Het is onze voortdurende zorg, dag en nacht, om hetgeen zo getrouw mogelijk wordt overgeleverd door ons, ook zo te vormen op de manier, dat wij denken, dat het beste zal zijn. Calvijn bedoelde niet de inhoud van het geloof te veranderen, maar hij bedoelde heel precies, dat in de theologische opdracht de waarheid te formuleren (formare) altijd gelijk is aan getrouw overleveren (fideliter tradere), hoewel de wijze van expressie daarbij niet onveranderlijk is. De grote moeilijkheid van deze opdracht is te onderscheiden tussen het essentiële en het accidentele. Er is met Luther naar Calvijns inzicht in wezen volstrekte overeenstemming. De verschillen bevinden zich binnen de grenzen van deze fundamentele eenstemmigheid. Zozeer ziet Calvijn zijn werk in continuïteit met de reformatorische arbeid van Luther. Continuïteit wil echter niet zeggen formele identiteit, maar legitieme verdere ontwikkeling. Calvijn is de man van het 'semper reformanda', het steeds weer gereformeerd moeten worden. Hij definieert de reformatie als een voortgang (profectus) en een beweging vanuit een gefixeerd vertrekpunt, waarbij de buitengewone figuur van Luther opvalt: Gods uitverkoren pionier. Calvijn noemt niet voor niets de ultra-Lutheranen zoals Joachim Westphal epigonen of apen, die niet het recht hebben om Luther hun geestelijke vader te noemen. Want de discipel is hij, die voortgaat in de koers, die begonnen is door zijn meester. Het gaat om voortgang 'profectus' in de weg van de 'reformanda', terwijl Calvijn sommigen van Luthers opvattingen, bijv. die inzake de eucharistie, waardeert als regressie, terugval in medievalisme. Calvijn conserveerde de reformatie van Luther niet. Ook ontwikkelde hij zich niet in oppositie tot Luther. Hij was de grootste en eigenlijk de enige echte leerling, die Luther had (P. Meinold). Calvijn had de diepte van verstand en creatief talent om uit Luthers erfenis iets te scheppen, wat zijn eigen stempel zou vertonen.

CONTACTEN MET DE LUTHERANEN

Calvijn heeft zich steeds ingezet voor goede contacten met de Lutheranen. Met Melanchthon was hij vriendschappelijk verbonden, hoewel het beiden niet lukt de verslechtering van de betrekkingen tussen Lutheranen en hervormden te verhinderen.
Door Olevianus en de keurvorst ging de Pfalz tot de hervormde leer over. Grote

invloed heeft Calvijn gehad op het Franse protestantisme, op de voortgang van de reformatie in Engeland, Schotland, Polen en Hongarije. In Genève werden Engelse, Schotse, Nederlandse, Poolse en Hongaarse predikanten gevormd. De invloed van Calvijn was zo groot, dat van Lutherse zijde argwaan werd gewekt. In verschillende gebieden was aanvankelijk de reformatie begonnen met de vorming van een sterke Lutherse groepering, die in het midden van de 16de eeuw zich bij de reformatie van Calvijn aansloot. Dit geldt vooral van Frankrijk, maar ook van Schotland en de Nederlanden.
Men heeft van Lutherse zijde dit opdringen van het Calvinisme met grote bezorgdheid gadegeslagen en vooral de overgang van de Pfalz tot het Calvinisme niet kunnen verwerken. Men was bang, dat het Calvinisme ook in Duitsland het Lutheranisme in zich zou opnemen. Daarbij moet men bedenken, dat de oudere Melanchthon juist in de avondmaalsleer zich van Luthers opvattingen afwendde en tot Calvijns positie naderde; vervolgens, dat er sprake was van een 'crypto-Calvinisme' onder de leerlingen van Melanchthon.
De angst van de Lutheranen was niet geheel ongegrond. Maar wat de Lutheranen niet wilden erkennen was, dat zij na de dood van Luther de leiding van de reformatorische beweging verloren hadden. Zij verloren zichzelf in eindeloze twisten tussen Gnesio-Lutheranen en Philippisten. Zo is de oecumenische invloed, wat de Lutheranen betreft, stukgelopen op hun hardnekkigheid.
De *consensus Tigurinus* (1549) werd door Calvijns betrekkingen met de Lutheranen noodlottig. Zij vreesden, dat Calvijn in de avondmaalsleer op de lijn van Zwingli was overgegaan. Joachim Westphal opende de strijd met een geschrift, waarin hij op de gevaren van Calvijns avondmaalsopvatting wees. Calvijns weerlegging viel zeer scherp uit, omdat hij zich in zijn diepste bedoeling: de eenheid van het protestantisme, miskend en aangevallen zag. De breuk, die hier ontstond tussen hervormden en Lutheranen is nooit geheel overbrugd.
Als Westphal de 'oude Luther' gaat verheerlijken en zodoende bezig is de kloof te verdiepen, als hij weer om feestdagen en ceremoniën vraagt en er zich op beroept, dat Luther er ook niet op tegen was, dan repliceert Calvijn, dat het vergeeflijk was in Luther, dat hij zich aanvankelijk aanpaste. Tegelijk echter werpt hij tegen, dat het dwaas zou zijn om altijd maar in datzelfde moeras te blijven zitten en de 'rudimenta Lutheri' als een voorwendsel te gebruiken. Dan is men toch gelijk aan iemand, die wel op de rechte weg is. maar zodra de gids een andere richting inslaat, onverzettelijk zijn voeten in de aarde plant en weigert om verder te gaan.
'O Luther', zegt Calvijn, ‘wat hebt u toch weinig navolgers van uw uitnemendheid, maar vele na-apers van uw heilige grootspraak nagelaten!'

VERHOUDING TOT DE MIDDELEEUWSE MYSTIEK

De drijfkracht van het laat-middeleeuwse non-conformisme is de mystieke beweging. Tegenover de scholastiek bij wie de 'ratio' (rede) zo hoog genoteerd staat, leert de mystiek dat de menselijke ziel zich met God kan verenigen door een sterke gevoelsbeleving. God wordt gekend in een persoonlijke door het gevoel bepaalde ervaring. Er is aansluiting bij Bernhard van Clairvaux, de hervormer van het kloosterwezen en bij Franciscus van Assisi, de hervormer van het apostolaat. Eckhart, Ruusbroec, Geert Grote, de vertegenwoordigers van de 'devotio moderna', zij allen roepen op tot inkeer, tot ascese, deemoed, innerlijk leven, tot een onmiddellijke ontmoeting tussen God en de ziel midden in een verwereldlijkt Christendom. Thomas á Kempis leerde in zijn *Imitatio Christi* een mystieke levenswijze als een ook voor de

leek begaanbare weg.
Luther wijst de mystieke weg af. Het zijn eigen werken, verworven naar eigen goeddunken. Calvijn wijst erop dat alle mystiek stoelt op spiritualisme: het onmiddellijk gedreven worden door de Heilige Geest en Zijn ingevingen. Daartegenover stellen Luther en Calvijn het Woord van God in het midden. Toch zijn zij beiden gevoelig voor de afkeer van de mystici van elke theologische speculatie. Ook het feit dat de waterscheiding tussen geestelijken en leken in de mystiek werd opgeheven, sprak Luther aan. De mystiek verbond zich met de volksvroomheid. Het werd mogelijk midden in de wereld in de 'imitatio Christi' te leven. Het is niet alleen de afkeer van de scholastiek en van de verwereldlijkte hiërarchie die Luther in de mystiek aanspreekt. Luthers meditatieve en affectieve omgang met de Schrift is verwant aan de mystiek. In het eerste college over de Psalmen, wordt soms de negatieve theologie van Dionysius als de ware *kaballa* of theologische geheimleer aangeprezen, omdat die iets van Gods verborgenheid verstaat.
Luther heeft zich een tijdlang geïnteresseerd in de preken van de mysticus Johannes Tauler. Ook later beroept hij zich vaak op Tauler als er sprake is van aanvechting in de omgang met God of van werkheiligheid en vleselijke wijsheid van de scholastiek. Tauler blijft voor hem naast Augustinus een kritische kroongetuige tegen de scholastiek.

Luther heeft één middeleeuws anoniem mystiek geschrift ontdekt en uitgegeven (1518) *Eyn deutsch Theologia*, waarin hij verwante gedachten aantreft.
Dit 'geystlich edles Buchlein', zoals hij het noemt, stamt uit Frankfurt. Luther zegt ervan dat hij naast de Bijbel en Augustinus geen boek ontmoet heeft, waaruit hij meer heeft geleerd.
De mystiek gaf Luther een kritisch alternatief voor het mensbeeld van de scholastiek. Luther leerde daar de nietigheid van de mens voor God. De mystiek boeit Luther door de innige liefde tot Christus, het diepe besef van de noodzakelijkheid van het lijden als de weg tot God en de centrale plaats die het kruis moet innemen. Later heeft Luther aan de werken van de mystici niet genoeg, want de diepte van de paulinische zonde- en genadeleer hebben zij nog niet verstaan. Overigens is de pantheïstische grondstemming van de mystiek Luther volledig vreemd gebleven.
Het Frankfurter geschrift *Eyn deutsch Theologia* werd door Castellio in het Frans vertaald en werd verspreid in de Franse gemeente te Frankfurt. Calvijn acht het nodig zijn landgenoten in Frankfurt daarvoor scherp te waarschuwen (1559): 'Wat deze geschriften betreft, als ik ooit iets van het Woord van God verstaan en geproefd heb, zou ik willen dat zij ongeschreven gebleven waren. Want ook al staan er geen duidelijke dwalingen in, het zijn kinderachtigheden door de duivel in zijn sluwheid verzonnen om de eenvoud van het evangelie in de war te brengen. Maar wanneer u ze nader bekijkt, zult u ontdekken, dat er een zo dodelijk vergif in schuilt, dat het verbreiden van deze geschriften de vergiftiging van de kerk is. Daarom, broeders, voor alle dingen vraag ik u en vermaan ik u in de naam van God, vermijdt als de pest zulke lieden, die u met zulke schandelijke geschriften willen infecteren. Ik verzoek ook hen, die zich reeds met hen ingelaten hebben, voorzichtiger te zijn, opdat zij niet een kwaad voeden dat zij niet meer kunnen herstellen wanneer zij willen'.
Calvijns felle veroordeling hangt ongetwijfeld samen met de moeilijkheden die de vertaler Castellio al eerder Calvijn bezorgd had. Calvijn vreesde invloed van Castellio in de gemeente van Frankfurt.

Toch is er bij Calvijn ook een lijn van de mystiek uit te vinden. We denken aan de

mystiek in de kring rondom Lefèvre d'Etaples. Aan de invloed van de *Imitatio* in het *College Montaigu* in Parijs, waar Calvijn zijn eerste vorming ontving. Calvijn neemt uit de mystiek de ervaring van de nietigheid van de mens over. Met Luther legt hij ook sterkere nadruk op de fides qua (het persoonlijke en vertrouwende geloof) dan op de fides quae (de geloofskennis). En de geestelijke honger van de mystici wees Calvijn de bedding van de 'unio mystica cum Christo', de gemeenschap met Christus door het geloof.

CONCLUSIE

Het is ondoenlijk zo'n complexe zaak als de verhouding van Calvijn en Luther in een artikel te behandelen. Het zou stellig de moeite waard zijn de verschillen en overeenkomsten tussen hen verder te zien oplichten tegen de achtergrond van de middeleeuwse scholastiek en het Bijbelse humanisme, om te vragen naar hun hermeneutische vraagstelling, visie op het Oude Testament, houding ten opzichte van het Joodse volk, enz. Men kan zich wagen aan een vergelijking van de voornaamste loci van de dogmatiek. Eenvoudig is dat niet omdat Luthers denken en werken een geheel andere structuur vertoont dan die van Calvijn; terwijl er bij Luther duidelijk sprake is van een verschil tussen de jonge Luther en de oudere Luther, is dat bij Calvijn veel minder het geval.
Gangbare sjablonen moeten echter naar het rijk van de fabelen verwezen worden. Bij voorbeeld Luther heeft een veel hardere predestinatieleer dan Calvijn en Calvijn heeft ook een interessante twee-rijkenleer, zoals bij Calvijns waardering voor Augustinus ook niet anders valt te verwachten.
Duidelijk is dat Calvijn grote achting voor Luther aan de dag legt, slechts voorzichtig maar wel beslist kritiek op Luther uitoefent. Men vindt deze kritiek echter niet in preken, commentaren en traktaten, maar wel in de briefwisseling. Calvijns theologische methode betekent bij alle congenialiteit met Luther toch in de grond een volstrekte vrijheid van hem. Samenvattend zal men kunnen zeggen, dat Calvijn Luther volstrekt in waarde latend, het nodig oordeelde om hem vrijwel tot in alle loci van het denken te corrigeren.

AAN HENRI BULLINGER TE ZÜRICH[18]

… Ik hoor, dat Luther ten slotte niet alleen tegen u, maar ook tegen ons allen met vreselijk schelden uitgevaren is. Het is op zichzelf een treurig dragen verschijnsel, dat wij, die slechts weinigen in getal zijn, en aan alle kanten door vijanden bestookt worden, door een strijd in eigen boezem tegenover elkaar staan, want op een ongelegener tijdstip kon het daartoe niet komen. Daarom weet ik niets anders te zeggen, dan dat de Heere de Satan de vrije teugel gelaten heeft.
Luther zelf evenwel heeft, buiten zijn eigen teugelloos, onstuimig en driest karakter, D'Amsdorf tot raadgever, in één woord een waanzinnig man zonder hersenen, door wie hij zich laat leiden, of liever gezegd zich uit de koers laat slaan. Het is echter nuttig, te erkennen, dat de Heere ons met deze gesel kastijdt. Wij zullen dan des te geduldiger dragen, wat anders zeer bitter zou zijn.
Ik weet niet, of Luther soms door één of ander geschrift van u geprikkeld is. Een karakter als het zijne, dat niet alleen prikkelbaar, maar ook bitter is, vliegt door een

[18] Deze brief wordt toegevoegd door Red. Gihonbron. C. R. 586 – Herm. 1413.

kleine oorzaak al op. Voor een waanzinnig optreden en een rumoer, als thans weer het geval is, kon hij zeker geen voldoende grond hebben.
Nu durf ik bijna niet te vragen, of u er maar het zwijgen aan toe doen wilt, want het is niet billijk, onschuldigen zo kwalijk te laten bejegenen, en hun de gelegenheid te weigeren, zich te verantwoorden. Ook is het moeilijk te bepalen, of het goed zou zijn, om te zwijgen. Ik zou echter willen, dat u bedenkt, welk een groot man Luther is, en door welke bijzondere geestesgaven hij uitmunt; hoe dapper en standvastig, en met welk een bekwaamheid en grote kennis hij tot nu toe krachtig gearbeid heeft, om het rijk van de anti-christ ter aarde te werpen, en de leer van de zaligheid te verbreiden.
Dikwijls zeg ik: ook wanneer Luther mij voor een duivel schold, dan zou ik hem toch in zoverre eren, dat ik hem erkende als een dienstknecht van God, die evenzeer aan grote gebreken mank gaat, als die door voortreffelijke deugden uitblinkt. Had hij er zich maar wat meer op toegelegd, zijn onstuimigheid, die hij overal botviert, te beteugelen! Had hij toch zijn aangeboren woeste aard maar aangewend tegen de vijanden van Gods Waarheid, en niet misbruikt tegen de dienaren van de Heere! Had hij zich maar wat meer moeite gegeven, eigen gebreken in te zien! Het meest hebben de vleiers hem geschaad, daar hij van nature reeds geneigd is, toegeeflijk te zijn tegenover zichzelf.
Toch is het onze plicht, hetgeen in hem afkeuring verdient, zó te berispen, dat er plaats overblijft voor de erkenning van zijn voortreffelijke gaven. Ik verzoek u benevens uw collega's dan ook dringend, allereerst te bedenken, dat u te doen hebt met de eerste dienaar van Christus, wie wij allen veel verschuldigd zijn. Ook moet u wel overwegen, dat u, als u de strijd met hem aanbindt, niets anders bereiken zult, dan de bespotting van goddeloze lieden, zodat zij in dat geval niet zozeer over ons, dan wel over het Evangelie triomferen zullen. Indien wij elkaar onderling te lijf gaan, dan zullen onze vijanden ons maar al te veel geloof schenken. Prediken wij echter, met één hart en mond, Christus, dan zullen zij ons niet geloven, maar ons verschil van inzicht misbruiken, waaraan zij overigens ten onrechte te veel waarde toekennen. Ik zou willen, dat u dit wat meer voor ogen hield en bedacht, en wat minder zag op wat Luther om zijn heftigheid eigenlijk verdient. Bij ons mag niet plaats hebben datgene, waarvoor Paulus waarschuwt, namelijk, dat wij, door elkaar te bijten en te vereten, zelf verscheurd zouden worden[19]. Ook wanneer Luther ons geprikkeld heeft, moeten wij toch liever van de strijd afzien, dan de schade tot nadeel van de Kerk groter te maken.

Nicolas d'Amsdorf was professor in de theologie te Wittenberg. Hij was een vertrouweling van Luther, en had de Reformatie gebracht in Maagdenburg, Goslar en elders. Jan Frederik, de keurvorst van Saksen, had hem in 1542 tot bisschop van Naumburg benoemd, omdat hij "ongehuwd, begaafd, geleerd en van adel was". Zie *Doumergue*, T. II, p. 578. *Herminjard* is van oordeel, dat Calvijn hier een te scherpe kwalificatie geeft van D'Amsdorf (T. IX, p. 373).
De aanleiding van dit schrijven is de verschijning van Luther's "Kleine belijdenis over het Avondmaal".
Nooit heeft Calvijn Luther en zichzelf meer geëerd dan in deze brief (*Doumergue*, T. II, p. 579). Men vergelijke Calvijn's beoordeling van Luther in brief 8. Ook Luther heeft Calvijn's verdiensten erkend. Toen Luther de Institutie van Calvijn ontving, moet hij gezegd hebben: "De auteur van dit boek is een oprecht en vroom man". (*Herminjard*, T. IX, p. 374).
Deze brief is geschreven te Genève, 25 November 1544. Alleen het gedeelte, dat over Luther handelt, is hier gegeven. CALVIJN IN HET LICHT ZIJNER BRIEVEN, VERTAALD EN TOEGELICHT DOOR W. DE ZWART

[19] Galaten 5: 14.

6. LUTHERS LEER VAN WOORD EN GEEST
in relatie tot het gereformeerd protestantisme

Dr. C. Graafland

INLEIDING

In het Luther-onderzoek is telkens opnieuw de vraag gesteld, waarin wij het *centrum* moeten zoeken van zijn prediking en leer. Op deze vraag is verschillend geantwoord. Er zijn er, die dit centrale zoeken in zijn prediking van de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof in Jezus Christus. Anderen denken aan de Godsleer of ook aan zijn Christologie. En nog andere mogelijkheden kunnen worden genoemd. Dat er zo weinig eenstemmigheid op dit punt bestaat, hangt samen met de aard van Luthers prediking en theologie. Luther heeft geen theologisch systeem gegeven. Zijn prediking is sprankelend, bewegelijk, maar daardoor ook moeilijk in kaart te brengen. En dit geldt niet alleen voor zijn prediking, maar ook voor al zijn andere theologische verhandelingen, die op zichzelf eigenlijk ook niet anders dan prediking bevatten. Daarbij komt, dat Luther in zijn reformatorische arbeid een ontwikkeling heeft meegemaakt. Ook al is het zo, dat in de hoofdzaken hij een vaste koers gevaren heeft, in het leggen van de accenten zijn er wel wijzigingen opgetreden al naargelang de fronten, waarop Luther vanuit het Evangelie te strijden had.
Wanneer wij in dit hoofdstuk Luthers *leer van Woord en Geest* behandelen, zullen wij niet zover kunnen gaan, dat wij zeggen: hier vinden wij het hart van Luthers reformatorische prediking. Dit zou nog wel gezegd kunnen worden, voor zover de nadruk valt op het Woord. Dat bij Luther het Woord en de prediking van het Woord in het middelpunt staat, is zonder meer duidelijk. Maar ditzelfde kan niet worden gezegd van de Heilige Geest. Althans niet expliciet. Luther spreekt niet zoveel over de Heilige Geest. Hij heeft het veel meer over Christus en de belofte van het Evangelie. Toch: Al is het zo, dat Luther de Heilige Geest niet zo vaak en zo uitdrukkelijk noemt, het werk van de Geest is het zuurdeeg, dat al zijn spreken doortrekt. Dat geldt, wanneer hij over God spreekt, omdat het gaat om die God, Die toornt en genadig is in Christus, en zo op de mens en zijn behoud gericht is. Dat geldt ook als het over Christus gaat, omdat Hij de Zaligmaker is, die voor ons geboren en gestorven en opgestaan is en voor ons heil heeft verworven. En ook geldt dit, als Luther het heeft over het Woord en de belofte van het Evangelie. Want dit Woord is de tot ons sprekende God Zelf, en de belofte is belofte van ons heil en dat dit allemaal voor ons persoonlijk werkelijkheid is, dat is te danken aan de Geest, Die Christus tot ons en in ons brengt, die het Woord van kracht doet zijn in onze harten, en die ons het vertrouwen schenkt om te zeggen: wat God belooft, dat is 'pro me', voor mij.
In die zin kan worden gezegd, dat zeker ook Luthers leer van Woord en Geest behoort tot één van de sleutels, die ons toegang verschaffen tot het verstaan van de prediking van Luther. Dat echter dit aspect in deze bundel aan de orde wordt gesteld, heeft ook nog een andere reden. Het gaat er in dit boek immers speciaal om het eigene van Luther te vergelijken met de gereformeerde d.w.z. Calvijnse traditie. Natuurlijk allereerst met het oogmerk om de overeenstemming tussen beide te laten zien. Maar toch ook wel om aan te geven, waarin beide hun eigen accenten leggen, en daarin van elkaar verschillen. Daarbij vinden wij het van belang om op het spoor te komen, hoe groot en op welke punten van Luther invloed is uitgegaan op de gereformeerde

traditie. Want ook al zijn de Lutherse en gereformeerde traditie in het verleden helaas uit elkaar gegaan, er is toch voortdurend ook een grote verwantschap gebleven en in dit kader ook een wederzijdse beïnvloeding, zeker in de richting van de Lutherse naar de gereformeerde traditie. Dit laatste is althans in ieder geval aan te wijzen op het punt van Luthers leer van Woord en Geest.

HET UITWENDIGE WOORD

Het veld, dat wij met deze thematiek betreden, is zo uitgestrekt, dat wij ons zeer moeten beperken. Wij willen daarom direct afkoersen op de verhouding tussen Woord en Geest. Daarbij valt in de eerste plaats op, welke betekenis Luther toekent aan het z.g. uitwendige Woord. Hij kan dat enigszins negatief verstaan en ziet daarin dan het wettische karakter van een geloof, dat niet werkelijk leeft. Daar geeft Luther niet veel voor. Zo'n geloof is in feite een dood geloof, omdat het niet ontspringt aan de sprekende God. Maar anderzijds heeft het uitwendige Woord voor hem wel een grote waarde, omdat het aanwijst, dat het heil, dat God ons openbaart en schenkt, niet uit onszelf opkomt, niet door ons is bedacht, maar dat het van buiten ons, van God komt. Dat het Woord zoals het er ligt, in de Schriften, voor ons de boodschap van heil bevat, betekent, dat het heil buiten ons ligt in God Zelf.
Dat geeft bij Luther een opmerkelijke omgang met de Schrift te zien. Aan de ene kant toont hij daarin een soms kritische vrijheid, die sommige Luther-onderzoekers hebben doen denken aan een eerste aanzet tot de latere Schriftkritiek. Maar dat lijkt ons niet juist, omdat het veel meer te maken heeft met een inhoudelijk-theologische benadering van Luther van de Schrift, die in sterke mate verbonden is met zijn visie op de verhouding tussen wet en Evangelie. Omdat anderen hierover schrijven, gaan wij nu op dit punt niet verder in. Wij constateren alleen deze (kritische) vrijheid in het omgaan met de Schrift. Maar anderzijds, en daar willen wij nu vooral de nadruk op laten vallen, ontdekken wij bij Luther het besef van een grote directheid van het spreken van God Zelf in de Schrift, in het z.g. *uitwendige* Woord. En dan hebben de woorden van de Schrift juist wel een goddelijke geladenheid. Dan is het voluit Gods eigen Woord, het Woord dat God spreekt, dus van God komt en dat daarom ingaat tegen al onze woorden en inzichten, ons oordeelt en zo ons juist tot behoud strekt en voor ons woorden van eeuwig leven zijn.

DE GEESTELIJKHEID VAN HET WOORD

Ook al spreekt Luther het niet altijd onomwonden uit, het is niettemin duidelijk, dat de Geest ook bij dit zogenaamde uitwendige Woord voluit betrokken is. Vooral als hij later tegen de dopers zich richt, die de Schrift en het Woord als 'maar iets uitwendigs' beschouwden en de Geest min of meer los van het Woord alle nadruk gaven, wijst Luther op de geestelijkheid van het Woord zelf. Dat het Woord er is, is het werk van de Geest. Daarom is het Woord zelf ook vol van de aanwezigheid en de kracht van de Geest. Juist daarom luistert het zo nauw om ons aan dit Woord te onderwerpen, ons erdoor te laten leiden en ons hele leven erdoor te laten stempelen.
We zeiden al, dat als het hierbij om het Woord gaat, het tegelijk ook gaat om de Schrift. Niet dat dit altijd bij Luther even nauw met elkaar verbonden is geweest. Ook in dit opzicht heeft de confrontatie met de dopers Luther ertoe gebracht om Woord en Schrift steeds nauwer op elkaar betrokken te laten zijn. Maar het eigenlijke accent valt toch ergens anders. Als Luther het over het Woord heeft, denkt hij vooral aan de prediking van het Woord. Het Woord is ervoor om verkondigd te worden. Daarin gaat

Luther zelfs zover, dat hij een duidelijke voorkeur heeft voor het horen van het Woord boven het lezen van het Woord. Het spreken van God en het prediken van het Woord en het horen ervan en zo het gelovig zich overgeven aan dit Woord is het ene gebeuren van Gods heilsopenbaring. Daarom zijn er, die in dit verband graag spreken van het Woord-gebeuren (Wort-Geschehen), dat kenmerkend is voor Luthers verstaan van en omgang met het Woord van God.
Ook dan wordt het ons duidelijk, *hoezeer Woord en Geest bij Luther met elkaar verbonden zijn.* Deze verbinding is zelfs zo nauw, dat het erop kan lijken, alsof zij in elkaar opgaan. Woord en Geest schijnen geheel met elkaar samen te vallen. Ik zeg: schijnen. In de latere Lutherse orthodoxie heeft men Luther op dit punt ook zo verstaan. Men stelde toen, dat de Geest geheel in het Woord opgaat en zo kwam met tot een zeker automatisme in de verhouding tussen Woord (prediking) en Geest. Waar dit Woord gepredikt wordt daar is zonder meer ook de Geest werkzaam.

WOORD EN GEEST ÉÉN EN ONDERSCHEIDEN

Toch is dit een eenzijdig doortrekken van slechts één lijn, die wij bij Luther tegenkomen. Er is namelijk ook duidelijk bij Luther een andere lijn op te merken, waarin Woord en Geest van elkaar worden onderscheiden. Het gaat hierbij echter om meerdere aspecten. Zo kan Luther erop wijzen, dat het God behaagd heeft om door het Woord ons de Geest te geven. Hij zegt dit aan het adres van hen, die menen, dat het Woord niet absoluut nodig is. Luthers antwoord daarop is, dat God wel buiten het Woord om kan werken, maar Hij wil dat niet. Hij wil alleen door het Woord Zijn Geest geven. Daarom zijn wij ook op dit Woord aangewezen. In dit verband kan Luther dan zelfs zeggen, dat het horen van het Woord aan het ontvangen van de Geest voorafgaat. Eerst het Woord (de prediking) horen, dan kunnen wij de Geest verwachten.
Dat is één aspect. Maar er is ook nog weer een ander aspect, dat bij Luther een veel sterkere nadruk krijgt. De Geest brengt het Woord in het hart, doordat de Geest het geloof in het Woord van God in ons wekt. Zo werkt de Geest a.h.w. van binnen en van buiten. In de verkondiging van het Woord is de Geest werkzaam, maar ook inwendig in het hart, zodat het (uitwendig) verkondigde Woord het hart binnenkomt en vervult en anderzijds de mens, die het Woord hoort het toevalt en spreekt: dat is zeker waar, al zou ik er honderd doden op moeten sterven. Dit alles behoort bij het getuigenis van de Heilige Geest, *het Testimonium Spiritus Sancti.*

DE GEEST IS SOEVEREIN

De verbinding tussen Woord en Geest krijgt bij Luther dus tweeërlei accent. Aan de ene kant zijn beide uiterst nauw met elkaar verbonden. Maar nooit wordt deze verbinding een zonder meer samenvallen van beide, waardoor een zeker automatisme zou kunnen ontstaan en het eigene van de Geest geheel zou wegvallen. Daarom verstaan wij Luther alleen goed, als wij ook het onderscheid tussen Woord en Geest blijven zien, waarin vooral naar voren komt dat het Woord alleen dan geloof vindt bij de mens, wanneer het door de Geest in het hart wordt gebracht.
Dit laatste heeft bij Luther een diepere theologische achtergrond. Bewust heeft Luther zich willen stellen in de katholieke leertraditie van de Kerk der eeuwen, ook op het punt van de belijdenis aangaande de Godheid van de Heilige Geest. Niet alleen de Vader en de Zoon, maar ook de Heilige Geest is God Zelf in eigen persoon. Deze God is soeverein, Die zich niet laat binden dan alleen aan Zichzelf. Dat betekent in relatie

tot het Woord, dat dit Woord, omdat het Woord van God is, en dus ook van God de Heilige Geest, een betrouwbaar Woord is. Wij kunnen erop aan in leven en in sterven omdat wij op God Zelf aan kunnen. Maar tegelijkertijd kunnen wij God, en dus ook niet de Heilige Geest opsluiten in Zijn Woord. *Wij* kunnen dat niet. Daarom wordt het Woord van God nooit een magisch woord. Geen woord, dat enigszins parallel met de werking van de sacramenten volgens de klassieke Rooms-Katholieke sacramentsleer *ex opere operato* werkt, zonder meer vanuit zichzelf werkt. Nee, dan geldt, dat God soeverein is en blijft. Dat betekent inhoudelijk, dat het Woord alleen heilbrengend functioneert, wanneer het geloofd wordt. Terwijl het krachteloos is, waar het op ongeloof stuit. En niet alleen krachteloos, maar dan kan het Woord zelfs verharding uitwerken. En dit ongeloof is een realiteit. Het geloof is niet aller. Daarbij draagt de mens, met name die mens, die dit Woord hoort, de volle verantwoording. Maar tegelijk is het ook waar, dat het geloof het werk is van de Geest. En zo is de Geest uitvoerder van het welbehagen van God. Met andere woorden: op de achtergrond staat hier ook Gods verkiezing. Als ik zeg: op de achtergrond, is dit slechts ten dele juist. In de confrontatie met Erasmus staat ze zelfs op de voorgrond. Later echter komt ze steeds meer op de achtergrond te staan, maar ze blijft wel aanwezig.

HET ENE WERK VAN DE DRIEËNIGE GOD

Dit God-zijn van de Heilige Geest heeft echter in dit verband ook nog een andere kant aan zich. Luther belijdt voluit de drie-eenheid van God. Dus God als drie personen, maar ook tegelijk de ene God. Dat is de diepste theologische achtergrond ervan, wanneer Luther het werk van de Geest zo nauw betrekt op dat van Christus en de Vader. De Geest doet het Woord overwinnend binnenkomen in ons leven, maar evenzeer en zelfs bij voorkeur kan Luther zeggen, dat God Zelf in ons leven aan het Woord komt. Of ook, dat Christus Zich in ons leven tegenwoordig stelt en ons tot de zijnen rekent. Er is dus bij Luther een sterke nadruk op de eenheid van het werken van God te vinden.
Tegelijk moeten wij hier echter ook de andere kant laten zien. Hoezeer het werk van de Vader en de Zoon en de Geest met elkaar een eenheid vormen en op elkaar betrokken zijn, toch blijft er ook nu een onderscheid. Merkwaardigerwijs loopt de lijn dan niet zozeer van de Vader via Christus naar de Heilige Geest, hoewel ook deze orde bij Luther te vinden is. Maar vooral trekt hij de lijn in omgekeerde richting. Vanuit het werken van de Geest worden wij door het geloof met Christus verbonden en zo worden wij geleid tot de Vader. Zo komt ook het eigene van de Vader, de Zoon en de Geest in hun persoon en werk tot zijn recht.

DEEL KRIJGEN AAN CHRISTUS

Wanneer wij nu wat dieper op het werk van de Geest bij Luther ingaan, moeten wij opnieuw ons beperken tot enkele markante trekken, die tegelijkertijd van betekenis zijn met het oog op de gereformeerde traditie. In de eerste plaats blijkt het voor Luther al een existentiële vraag geweest te zijn, hoe wij deel krijgen aan Christus en Zijn heil. In feite is zijn eigen worsteling om geloofs- en heilszekerheid hiermee verbonden. Komende uit het wettische klimaat van het heil kunnen en moeten verwerven door eigen goede werken, was het voor hem *de* bevrijdende ontdekking van zijn leven, dat alleen door het geloof in Christus de genade ons deel wordt. Van betekenis is dan om te zien, dat dit geloof direct verbonden is met het overmachtig werken van de Geest. Want er bestaat een oneindig verschil tussen, wanneer wij zelf Christus voor ons

a.h.w. veroveren, of dat wij door Christus Zelf worden overwonnen en tot Hem worden geleid door de Geest. Niet alleen het verwerven van het heil is uitsluitend Gods werk, maar ook de toepassing en toeëigening ervan in ons leven. In die zin kan terecht worden gezegd, dat Luther alle nadruk legt op de alleen-werkzaamheid van God, namelijk van de drie-enige God. Ook het persoonlijk delen in de genade is Gods werk, werk van Christus door de Geest.
Eén van de typerende uitdrukkingen, die Luther in dit verband gebruikt is de term: *fides Christi* - het geloof van Christus. Daarin ligt tegelijk het geloven in Christus opgesloten. Het geloof van Christus omvat het geloof in Christus. Zo is het hele heil, ook in de toeëigening ervan, op Christus gericht en met Christus gevuld. Maar dan is het zaak, dat wij hier met Christus tegelijk ook weer de Vader en de Heilige Geest erbij betrekken.
Ditzelfde aspect kunnen wij ook zo omschrijven, dat Luther het wezen van het geloof legt in zijn gericht-zijn op het voorwerp van het geloof. Geloven is geloven in Christus. Dat maakt het geloof tot zaligmakend geloof. Daaruit blijkt ook, dat het gaat om het werk van de Geest, want die doet niets anders dan Christus present stellen in ons leven.
We vinden bij Luther dus (nog) niet een uit elkaar halen van het *voor*werpelijke en het *onder*werpelijke van het heil. Wel horen wij hem zeggen, dat het erom gaat, dat Christus ons leven beheerst en wij met ons hele bestaan op Hem betrokken zijn, maar inhoudelijk betekent dit juist, dat wij radicaal de grond van ons behoud hebben gevonden buiten onszelf in Christus. Het onderwerpelijke van het beleven van het heil bestaat juist in het geworpen zijn op wat buiten ons ligt: *Jezus Christus in Zijn persoon en werk.*

GELOOFSZEKERHEID EN GELOOFSSTRIJD

Dit laatste geeft aan het geloof zijn zekerheid en vastigheid. Het geeft er ook zijn vreugde en vrede aan Maar tegelijkertijd maakt dit ook de strijd uit, waarin de christen voortdurend verwikkeld blijft, omdat hij altijd weer geneigd is om zijn heil te zoeken in zichzelf, om af te gaan op eigen gevoelens en ervaringen, op omstandigheden, die hem bedriegen, om te luisteren naar de aanvechtingen van de duivel.
Hier stuiten wij opnieuw op het bewegelijke in Luthers prediking. De zekerheid in het geloof en de strijd van het geloof sluiten elkaar niet uit, maar zijn juist voortdurend tegelijk aanwezig. Zij zijn er beide met elkaar, niet zonder elkaar. Dat heeft te maken met het tegelijk op Christus gericht zijn èn altijd weer ook naar jezelf kijken en naar anderen omzien. Het heeft ook te maken met het simul justus-simul peccator, *tegelijk rechtvaardig zijn, in Christus, tegelijk zondaar zijn, in onszelf.*

Ook in het licht hiervan is het te begrijpen, dat Luther het geloof een onrustig ding kan noemen. De onrust wordt voor een groot deel veroorzaakt door de spanning tussen het volkomene van de genade in Christus en anderzijds het gebrekkige van het geloof. Door het laatste vooral blijft de christen zo ontvankelijk voor de bestrijding, de aanvechting, ook de twijfel in het geloof. Luther heeft op dit laatste een zeer sterke nadruk gelegd. Het heeft ook in zijn eigen leven een grote rol gespeeld. Daarom gaat hij er voortdurend op in. We zouden misschien kunnen spreken van een psychologie van de aanvechting, hoewel we tegelijk moeten zeggen, dat het voor Luther bepaald geen psychologische kwestie geweest is. Maar wel is het zo, dat de strijd van de christen met eigen twijfel en kleingeloof bij Luther een grote rol heeft gespeeld.

HET HISTORISCH GELOOF

Dit laatste hoort zozeer bij het ware geloof, dat hier één van de kenmerkende verschillen ligt in vergelijking met het niet-ware geloof. Luther spreekt in dit verband vaak van de *fides historica*, het historisch geloof. Dit geloof gaat niet verder dan een toestemmend kennis nemen van de geschiedenis van de Schrift, van Jezus Christus en Zijn werk. De persoonlijke betrokkenheid ontbreekt dan. Geschiedenis blijft verleden tijd, ze wordt geen tegenwoordige tijd. De Christus uit de geschiedenis wordt geen presente Christus. Dat is het bewijs, dat de Heilige Geest hierin ontbreekt. Luther heeft dit historisch geloof dan ook negatief beoordeeld. Soms kan hij wel zeggen, dat we toch eerst moeten weten van de geschiedenis van het heil om persoonlijk in het heil te kunnen delen, maar veel sterker staat bij hem op de voorgrond, dat men aan zo'n historisch geloof niets heeft. In feite ligt het in de lijn van de eigen mogelijkheden, dus van de eigen gerechtigheid van de mens zelf. Het is geen werk van de Geest, geen gave van God.
Het is duidelijk, dat Luther hiermee negatief reageert op de wijze, waarop in de Rooms-Katholieke kerk, met name in de Scholastiek, over het geloof werd gedacht. Men kende daar aan het historisch geloof een veel positievere betekenis toe. Enerzijds lag dit geloof binnen de mogelijkheden van de mens. Het was een *fides acquisita,* een geloof, dat de mens zelf door eigen belangstelling en inzet kon verwerven. Anderzijds vormde dit geloof een voorbereiding op het zaligmakende geloof. Dit laatste is er, wanneer dit historisch geloof werkzaam genoeg ging worden door de liefde en zo de mens tot gerechtigheid bracht. Dat was de leer van de rechtvaardiging door het geloof in de traditionele scholastieke versie.
Luther ziet echter geen verbinding tussen historisch en rechtvaardigend geloof, maar veeleer een tegenstelling. Het eerste komt uit de mens op, het is ten diepste eigen gerechtigheid, en dat betekent vijandschap tegen God. Het tweede komt van God. En alleen wat van God Zelf komt, kan voor God bestaan.

LUTHER EN DE MYSTIEK

In het voorafgaande spraken wij reeds over de object-gerichtheid van het geloof, als werk van de Heilige Geest bij Luther. De Geest brengt ons tot Christus en brengt Christus tot en in ons. Dat doet de Geest door het Woord, met name door de verkondiging ervan. Zo vormen niet alleen Christus en de Geest, maar ook Christus, de Geest en het Woord een eenheid. Toch komen wij hier voor een wat moeilijk probleem te staan, dat ook in het Luther-onderzoek een belangrijke rol heeft gespeeld. Het blijkt namelijk, dat Luther sterk geïnteresseerd is geweest in de mystieke traditie, die vanuit de Middeleeuwen tot hem gekomen was. Juist in de tijd, dat hij het Evangelie opnieuw, in reformatorische zin, ging verstaan, heeft Luther zich ook sterk aangesproken gevoeld door de grote mystici, met name door Tauler en ook door Bernhard van Clairveaux. Hij heeft in die tijd zelfs het mystieke boekje *Theologia Deutsch* opnieuw uitgegeven, omdat hij daarin zijn eigen geloofsleven vond vertolkt.
Het is vooral J.C.S. Locher, die in zijn studie over *De leer van Luther over Gods Woord,* aan dit aspect aandacht heeft geschonken. Hij komt tot de conclusie dat Luther niet zozeer door de echte mystieke elementen is aangesproken, maar dat hij bij deze mystici ook vond het leven door het geloof, geheel en al betrokken op Jezus Christus. Maar al mag dit zo zijn, toch kunnen wij bij Luther ook het mystieke element terugvinden. Locher wijst aan, dat dit vooral in de eerste periode van Luthers reformatorische arbeid aanwezig is. Later in de strijd met de dopers wordt het sola fide, door

het geloof alleen, steeds meer verbonden met het solo Verbo, door het Woord alleen. En dit Woord is dan het Woord van de Schriften.
Er blijkt dus met name op dit punt bij Luther van enige ontwikkeling en ook verandering sprake te zijn. Het blijkt bijvoorbeeld ook hieruit, dat aanvankelijk Luther nogal betekenis toekende aan bijzondere goddelijke openbaringen via de droom. Later gaat hij veel negatiever hierover spreken.

LUTHER EN HET SCHOLASTIEKE GELOOFSBEGRIP

Toch blijft er ook dan bij Luther ruimte voor de vrijheid van de Geest. Wij spraken hierover reeds in verband met het soevereine God-zijn van de Geest. Maar ook komen wij dit tegen in betrekking tot de mens. Er is ook hier weer sprake van een enerzijds-anderzijds. In de scholastiek maakte men in de mens-leer de oorspronkelijk van Aristoteles afkomstige onderscheiding tussen habitus en actus, de *hebbelijkheid en de daad* van de mens. Men bracht dit ook over op het geloof. Het geloof zou bestaan uit een habitus en een actus. De habitus geeft het blijvende, de continuïteit van het geloof aan, waardoor de mens gelovige is en blijft, door alles heen. De actus van het geloof wijst veel meer op het moment van het geloven, dat telkens weer wisselt, onderbrekingen kent, ook hoogten en diepten.
Hoe denkt Luther hier nu over? In eerste instantie wijst hij deze scholastieke onderscheiding af. Luther moest überhaupt niet veel van de scholastiek hebben, met name juist, omdat het speculatieve element daarin zo overheerste. Speculatie is ten diepste eigen gerechtigheid, menselijke mogelijkheid en geen goddelijke gave, een heersen van de mens over de dingen van God. In deze scholastieke speculatie ging het ook zo onpersoonlijk toe. Daarbij kon de mens zelf zo gemakkelijk buiten schot blijven. Dat was voor Luther juist het bewijs, dat het niets met ware theologie te maken had. Ditzelfde bezwaar bracht Luther ook in tegen de onderscheiding habitus-actus van het geloof. Een hebbelijkheid van het geloof in scholastieke zin is iets onpersoonlijks. Als men dan ook de vraag stelde, hoe deze hebbelijkheid in de mens gekomen is, ging men spreken van een (onpersoonlijke) oorzaak. Maar God is geen oorzaak, maar de levende, sprekende, persoonlijke God. Waar deze God zich present stelt door Zijn Woord en Geest, daar komt de mens tot geloven.
We kunnen dit zien als de hoofdlijn, die wij bij Luther aantreffen. Toch komt ook Luther voor het geheimenis van de eerste oorsprongen van het geloof in het mensenhart te staan. Dat zijn de momenten, waarop hij aan de Geest dit geheimenis toeschrijft, Die, op Zijn goddelijke scheppende/herscheppende wijze binnendringt tot in de meest verborgen schuilhoeken van het hart.
We kunnen niet zeggen, dat Luther op die momenten mystieke theologie bedrijft. Wel is het dan niet de voor hem meest relevante gelegenheid om de eenheid van Woord en Geest te beklemtonen. Op dat moment gaat het daar niet over. Wat Luther dan vooral interesseert is, dat de Geest de mens overwint en inwint voor God, en dat dit tot in de diepten van het menselijke bestaan een doorleefde, bevindelijke relatie is.

HEEFT LUTHER EEN ORDE VAN HET HEIL GELEERD?

Een vraag die ons in het kader van ons thema ook interesseert, en die direct met het voorafgaande verbonden is, richt zich op wat later vooral genoemd is de *ordo salutis*, de orde van het heil. Ook weer in latere tijd is er altijd een onderscheid gemaakt tussen heilsgeschiedenis en heilsorde. De heilsgeschiedenis vinden wij in de Schrift. Ze geeft aan de geschiedenis, die God houdt met Zijn volk en dan ook de

geschiedenis, die Israël en in het Nieuwe Testament de christelijke gemeente, ervaart met hun God. De heilsorde heeft echter vooral te maken met de geloofsgeschiedenis van de christen, hier en nu en in vroeger dagen. Want God maakt ook met elk van Zijn kinderen een geschiedenis van hun heil. Deze geschiedenis heeft een bepaalde structuur, een orde. Zodat bij alle verschil in elks geloofsleven er tegelijkertijd toch ook sprake is van een eenheid binnen deze verscheidenheid. En die eenheid in de (persoonlijke) geloofsgeschiedenis is een weerspiegeling van de orde, waarin God zijn heil in het leven van Zijn kinderen verwerkelijkt.
De vraag, die ons nu interesseert, is, òf en in welke zin Luther in zijn prediking en theologie iets van dit heilsordelijke laat zien. Opmerkelijk, wij zouden kunnen zeggen: typisch Luther, is, dat wij dan opnieuw verschillende lijnen bij hem ontdekken, die zelfs elkaar voor een deel schijnen uit te sluiten.

HET ASPECT VAN DE GELIJKTIJDIGHEID

Aan de ene kant treffen wij een aantal aspecten aan, die dit heilsordelijke lijken uit te sluiten. We kunnen dan wijzen op het aspect van de gelijktijdigheid. Wanneer de Geest in het Woord ons leven binnentreedt, doet Hij in feite niets anders dan dat Hij ons gelijktijdig maakt met Christus. Er is hier sprake van een wisselwerking. Enerzijds wordt Christus present in ons leven, wordt Christus gelijktijdig met ons. Anderzijds worden wij discipel-tijdgenoot van Christus. De Geest overbrugt de historische afstand. Daarom is het geloof maar niet een historisch geloof, omdat het in het heil zelf niet alleen om de geschiedenis gaat, maar vooral om levende tegenwoordigheid. Christus is bij ons tegenwoordig en wij zijn bij Christus tegenwoordig. Dat doet bij uitstek de Geest. We zouden, in de latere theologische categorieën denkend, kunnen zeggen, dat bij Luther heilsgeschiedenis en heilsorde samenvallen. Wat God gedaan heeft in de geschiedenis van het heil, dat ons in de Schrift is geopenbaard en waarin het *Christus-gebeuren centraal staat*, dat is meteen ook de geschiedenis, die God de Geest in ons persoonlijk leven laat voltrekken.
Toch gaat de genoemde gelijktijdigheid bij Luther nog verder. Want ook in de heilsgeschiedenis gaat het nog om na elkaar volgende gebeurtenissen en daden van God. Maar juist omdat Luther binnen deze heilsgeschiedenis alles concentreert op Jezus Christus, is er ook binnen deze geschiedenis sprake van een gelijktijdigheid. Het duidelijkst komt dit uit in de wijze waarop Luther Christus aanwezig ziet in het Oude Testament. Hij ziet in het Oude Testament maar niet alleen profetie aangaande de komende Christus, maar hij ziet in het Oude Testament Christus Zelf al present. Christus is in het oudtestamentische getuigenis Zelf al aanwezig, sprekend en handelend. Zo is er binnen de heilsgeschiedenis zelf al deze gelijktijdigheid.
We kunnen hetzelfde ook aantreffen in omgekeerde zin, namelijk gericht op de eschatolo-gische toekomst. In het Christusgebeuren in de Schriften voltrekt zich ook al het eschatolo-gische heilsgebeuren Dit geldt dan weer niet alleen binnen de heilsgeschiedenis, maar ook binnen de geloofsgeschiedenis van de christen, hier en nu. Daarin wordt het verleden niet alleen heden, maar ook de toekomst wordt al heden. Zo trekken verleden en toekomst zich samen in het heden. Er komt gelijktijdigheid van verleden, heden en toekomst. Daarom kan Luthers prediking bijvoorbeeld met recht eschatologische prediking worden genoemd. En dan wordt daarmee niet slechts bedoeld, dat Luther ook over de wederkomst van Christus en de voleinding gepreekt heeft. Dat laatste heeft hij trouwens niet eens zoveel gedaan. Maar dan wordt daarmee vooral bedoeld, dat in Luthers prediking de Toekomst van de Heere actueel present wordt, tegenwoordige tijd wordt. Het gaat in zijn prediking

eschatologisch toe, zoals het ook in het geloven in deze heilsverkondiging eschatologisch toegaat. De laatste dingen komen aan de orde evenals ook de eerste dingen, schepping en vooral (erf)zonde en verzoening in het kruis van Christus en zijn opstanding.

DE BETEKENIS VAN DE BELOFTE

Tekenend voor dit alles is de grote plaats, die de belofte (promissio) in Luthers prediking inneemt. De belofte staat bij Luther niet alleen centraal, maar heeft ook een veelomvattende inhoud. Ten diepste wordt de hele heilsboodschap en meteen ook het hele heilsgebeuren erin samengevat. In verband met ons thema kunnen wij slechts op enkele aspecten ervan wijzen. In aansluiting op het zojuist genoemde wijst de belofte heen naar vervulling in de toekomst. Het eschatologisch karakter van het heil komt met name tot uiting in het belofte-karakter ervan. Het volkomene wacht nog. Daarom is de gerechtvaardigde ook nog zondaar. Daarom ook is het heil zaak van het geloof en (nog) niet van aanschouwen.
Dat de genade ons wordt geschonken als belofte betekent ook, dat ze tot ons komt door het Woord. De belofte wijst dus niet alleen op het eschatologisch karakter van het heil, maar ook op het Woord-karakter ervan. Het één is verbonden met het ander, in de belofte vinden zij als het ware elkaar. Een derde aspect, dat direct hiermee samenhangt is, dat het heil als belofte persoonlijk heil is. Want achter de belofte staat de belovende God, zoals achter het Woord de sprekende God staat. God belooft ons/mij het heil. En ik ga op die belofte af, ik maak er staat op, ik houd God aan Zijn Woord, aan zijn belofte. Het eschatologische en het Woord-karakter van het heil is dus ook weer verbonden met het persoonlijk karakter ervan. Zo zien wij, hoe in dit ene centrale woord alle lijnen van Luthers prediking samenkomen.
Maar op één belangrijke kant ervan moet nog worden gewezen, die juist als het gaat om de verhouding tussen Woord en Geest van grote betekenis is. Dat het heil als belofte tot ons komt, eschatologisch bepaald, op de wijze van het Woord, voor ons persoonlijk bestemd, wil ook zeggen, dat de Geest het heil in ons tot werkelijkheid maakt als belofte. Het is niet zo, dat het Woord als belofte, toegepast door de Geest in het geloof, tot vervulling komt. Nee, ook dan blijft het belofte. Dat wil zeggen, dat ook de toepassing en toe-eigening van de genade in het mensenleven blijft staan in het teken van geloven in het Woord, de belofte, de toezegging van Gods genade in Jezus Christus. De genade krijgt nooit zo'n directheid, dat ze het Woord achter zich laat en dus ook boven het geloof uitstijgt, of in een stadium terechtkomt, waarin bijvoorbeeld het zondaar-zijn min of meer tot het verleden gaat behoren.
We voelen aan, dat op dit punt Luther steeds duidelijker positie is gaan kiezen tegen elke mystieke directheid en triomfantelijkheid, zoals hij dit in een later stadium bij de dopers vooral aantrof.
Locher heeft terecht op deze ontwikkeling bij Luther gewezen. De mystieke tendens, die aanvankelijk bij Luther vrij duidelijk naar voren komt moest wel steeds meer onder druk komen te staan, naarmate hij het heil als belofte ging verstaan. Dan komt steeds duidelijker het Woord, het geloof, de gelijktijdigheid van gerechtvaardigd - èn zondaar-zijn naar voren. Dan is ook het toepassend werk van de Geest steeds duidelijker het gebeuren van het Woord van God in het leven en het hart van de zondaar.

GELIJKTIJDIGHEID EN VOORTGANG

Hiermee komen wij weer terug op het element van de gelijktijdigheid in Luthers spreken over Woord en Geest. Omdat zijn theologie Woordtheologie is en het heil altijd belofte is en op de wijze van het geloof wordt gekend en ervaren, daarom is de geschiedenis, die God met ons houdt niet te vergelijken met een voortgaand proces, waarin het één na het ander komt, en voortgang tevens vooruitgang zou betekenen, zodat er sprake zou kunnen zijn van stadia in de geloofsweg, waarin momenten van het heil achter of vóór ons liggen. Het behoort tot de meest kenmerkende aspecten van Luthers verstaan van het leven van het geloof, dat de gelovige altijd weer van vooraf aan moet beginnen. Hij wordt altijd weer opnieuw de zondaar, die uitsluitend aangewezen is op de vergevende genade van God. Rechtvaardiging is niet één moment, dat, als het geschied is, dan ook voltooide tijd wordt. De belofte zou dan zijn vervuld in die zin, dat de belofte geen belofte meer zou zijn.

In het Luther-onderzoek is dit punt doorgaans geconcentreerd in de vraag, *of de rechtvaardiging bij Luther tevens inhoudt een werkelijk rechtvaardig-worden, en of dit rechtvaardig-worden ook betekent een steeds meer rechtvaardig-worden als een voortgaande heiliging.*
Het is tekenend, dat op deze vragen nooit een zo afdoend duidelijk antwoord gegeven is, dat ieder die Luther kent het daarmee eens moet zijn. Tot op heden blijven sommigen beweren, dat hier toch echt van een proces van (steeds meer) rechtvaardig-worden sprake is, waarbij dus rechtvaardiging en heiliging heel nauw met elkaar verbonden worden, terwijl anderen de nadruk erop leggen, dat het simul justus-simul peccator als het hart van Luthers theologie dit proceskarakter uitsluit. Luthers theologie is *theologie crucis,* theologie van het kruis, en dat sluit elke gedachte aan vooruitgang in heiligheid en gerechtigheid uit.
Wij zijn geneigd om op grond van het genoemde erop te wijzen, dat wij hier niet exclusief hoeven te kiezen. Gods omgaan met de mens in gericht en genade is een werkelijke geschiedenis. In de Schrift komt ze tot ons als heilsgeschiedenis. In het leven van de gemeente en de christen komt ze tot ons als een persoonlijke geloofsgeschiedenis, waarbij wij geheel en al betrokken raken.
Deze geschiedenis is een bewogen geschiedenis, met ups en downs, en waarin bepaald niet alles tegelijk gebeurt, maar die vol beweging en verrassing is. Maar anderzijds is deze geschiedenis de geschiedenis van het Woord (Wort-Geschehen), van de belofte, en dus van het geloven in de belofte. Daarin voltrekt zich de gelijktijdigheid van zonde en genade, van telkens weer van voren af aan beginnen, van als goddeloze vrijgesproken worden om Christus' wil, simul jusutus-simul peccator. En als er dan van voortgang sprake is, betekent ze een steeds dieper verstaan van deze gelijk-tijdigheid. De zonde, de rechtvaardiging, de belofte komen dan niet achter ons te liggen, maar komen juist steeds intensiever aan de orde.
De diepste theologische achtergrond van deze gelijktijdigheid ligt bij Luthers geloven in God. In God Zelf komen verleden, heden en toekomst samen in Zijn eeuwig God zijn. Gods eeuwigheid is actuele eeuwigheid. Als zodanig is God present, is Christus present en Hij is present als de *totus Christus, de hele Christus in heel Zijn persoon en in al Zijn werk.* Trinitarisch verstaan betekent dit, dat de Vader en de Zoon aanwezig zijn door de Geest van Pinksteren in Zijn Kerk van alle tijden. Als wij van Christus discipel-tijdgenoot worden, zodat Hij in ons en wij in Hem zijn, dan is dat toch door de Geest van Pinksteren. Vanuit Pinksteren worden wij betrokken bij het Christusgebeuren van Zijn geboorte, dood en opstanding.

In die zin alleen zouden wij kunnen zeggen, dat de belofte tegelijkertijd ook de vervulling inhoudt. Zij is ook vervulde belofte omdat zij van kracht is door de Heilige Geest in ons hart. Alleen blijft ze daarin niettemin belofte. En blijft ze ook voorwerp van het geloof en komt ze door het Woord tot ons.

IN HET GELOOF VOLTREKT ZICH EEN GESCHIEDENIS

Nu hebben wij even terug al erop gewezen, dat ook in dit opzicht Luther bijzonder bewegelijk is en moeilijk in kaart te brengen, laat staan zich zou laten vangen in een systeem. Daarom moeten wij ook wijzen op die aspecten van zijn prediking, waarin toch iets van een ordo salutis, een heilsorde zichtbaar wordt. Ook hier gaan de meningen van de Luther-kenners uiteen. Er zijn er, die menen, dat er bij Luther terdege sprake is van een orde van het heil. En zij zeggen dat met zeker recht. Heel duidelijk komt dat naar voren in Luthers verstaan van wet en Evangelie. Naast dat aspect van de gelijktijdigheid komen wij bij hem toch ook tegen, dat de wet aan het Evangelie voorafgaat. Dat is maar niet alleen in de Schrift zo, maar ook in het leven van de gelovige. Zo gaat ook de zonde kennis en -belijdenis aan de vergeving vooraf.
Wij gaan hier echter niet verder op door. Wel willen wij op één aspect wijzen. Bij Luther neemt in dit verband de z.g. *resignatio ad infernum* het aanvaarden en als rechtvaardig achten wanneer God ons tot de hel verdoemt een belangrijke plaats in. Het God gelijk geven in Zijn gericht over ons schuldig bestaan reikt tot aan de diepte om verloren te willen gaan om Gods wille, opdat God God zou zijn. Ik noem dit aspect, omdat wij later in de gereformeerde traditie dit ook weer tegenkomen.
Het heilsordelijke element komen we bij Luther ook tegen als het gaat om de verhouding tussen Woord en Geest. We wezen daar al even op. Eerst is er het horen van het Woord, voordat wij door de Geest het Woord toevallen. Daarmee verbonden is de orde van het kennen en het vertrouwen in het geloof. Er moet eerst een kennen van het Woord zijn om erop te vertrouwen. We bespraken ook al even de plaats van het historisch geloof. Alle nadruk valt bij Luther op de tegenstelling tussen het historisch geloof en het vertrouwende, persoonlijke, rechtvaardigende geloof. Toch ontbreekt bij hem niet geheel de gedachte, dat het historisch geloof als toestemmend horen en kennen van het Woord van betekenis is wanneer het komt tot het ware geloofsvertrouwen. Het is mogelijk om ook hierin een zekere aanzet tot een heilsordelijk denken te zien. Maar daarmee moeten wij toch wel uiterst voorzichtig zijn. Luther heeft in ieder geval de verhouding tussen historisch en zaligmakend geloof niet in een duidelijk heilsordelijk kader geplaatst, zoals later het geval is.
Dan is er in de kennis en belijdenis van zonde en schuld bij Luther toch ook iets van een voorwaardelijk denken te bespeuren. Wij noemden boven al *de resignatio ad infernum.* Voor Luther betekende deze crisis in het menselijk bestaan toch een min of meer noodzakelijke weg om te komen tot de genadige vrijspraak van God in Christus. Alleen als wij spreken over een voorwaardelijk denken, beseffen wij, dat het misverstand op de loer ligt. Bij Luther ging het ten diepste om het gebeuren tussen God en mens, waarin niet alleen de mens op zijn plaats terechtkwam, waar hij hoorde, als doemwaardig zondaar, maar waar ook God de plaats kreeg, waarop Hij recht had: de rechtvaardige, eisende en richtende God. Zo gebeurt het heil. Het lijkt een kleine stap om dan te zeggen: zo moet het dan ook gebeuren en het lijkt ook weer een kleine stap om op dat woordje 'moeten' alle nadruk te laten vallen. Toch zijn we dan in een ander klimaat terecht gekomen, namelijk van dat van het Evangelie in dat van de wet, het wettische. En dat is nu juist bij Luther niet het geval. Bij hem blijft het

heilsgebeuren, dus Evangelie, de geschiedenis van de genade van God in Jezus Christus.
Tenslotte zien wij dit heilsordelijke ook opduiken bij de verhouden tussen rechtvaardiging en heiliging. Enerzijds blijft de rechtvaardiging het hele leven van de christen meegaan, en wordt ze nooit voltooide tijd. Daarin ligt het niet-heilsordelijke aspect van Luthers prediking, zoals wij boven hebben aangewezen. Maar anderzijds is het zo, dat het nieuwe leven, met God en de naaste, in de gemeente en in de wereld, uit deze verzoende relatie tot God opbloeit. Alleen zo is er van werkelijke en tegelijk spontane vernieuwing sprake. Geen wettisch 'moeten' maar een evangelische vanzelfsprekendheid, heel concreet, gericht op het leven van alle dag.
Dan is er bij Luther ook het diepe besef, dat de volkomenheid nog aanstaande is. Er is een verheerlijking als voltooide en volkomen heiliging in Gods toekomst. Daarop is de hoop van de christen gericht. Dat doet hem ook lijden aan het contrast, dat hij in het heden ervaart in de macht van de zonde, die nog steeds zo sterk heerst. In het persoonlijke leven van de christen maar ook in de wereld. Luther ziet het dan ook verkeerd gaan in de wereld, het einde is nabij. Alles loopt uit op de ondergang. Maar ook dan geldt, dat door deze diepte heen de weg loopt naar de toekomst van de Heere, en dan zal niet meer de zonde maar de gerechtigheid heersen.
Samenvattend kunnen wij zeggen, dat het element van *simul justus-simul peccator* voor Luthers prediking en theologie bepalend is geweest. Maar binnen dit kader zijn er toch meerdere elementen op te merken, die wijzen op een zekere orde in de persoonlijke geloofsgeschiedenis van de christen, die God met hem houdt. Het eerste is primair, het tweede vindt daarbinnen zijn plaats, maar wordt beslist niet uitgewerkt tot een heilsorde met een min of meer vaststaande systematiek. We menen te hebben aangetoond, dat met name als het gaat om de verhouding tussen Woord en Geest Luthers prediking daarvoor veel te bewegelijk is geweest. En dat ook zijn diepste theologische noties dit niet toelaten.

GEEN MORALISME

Wij willen nu nog op een ander element van Luthers verstaan van Woord en Geest wijzen. Al de aspecten, die wij boven hiervan noemden, geven ook aan, dat in het gebeuren tussen God en mens door het werken van de Geest de zonde en de vergeving van de zonde een centrale, we kunnen wel zeggen, alles beheersende plaats inneemt. Bij Luther heeft dit ook een duidelijke polemische spits gehad. Namelijk tegenover Rome, niet alleen omdat het met de leer van de goede werken de mens zelf betrok in het verwerven van gerechtigheid, maar ook omdat het zodoende het heil primair verstond als het rechtvaardig-zijn van de mens in de zin van goed-doen en goed-zijn in morele zin. In dit opzicht verschilde Rome niets van het humanisme van Erasmus en de zijnen. Erasmus stond wel kritisch tegenover Rome, en daarin kon vooral aanvankelijk Luther hem voor een deel bijvallen, maar als het aankwam op wat het wezen van het heil, van Gods genade inhoudt, stond Erasmus en de hele humanistische lijn, ook binnen de Reformatie, aan de kant van Rome. Het heil werd verstaan als goed-doen en goed-zijn in morele zin.
Daartegenover stond Luther met zijn prediking van Gods genade in Christus als een herstelde relatie tussen God en mens, als verzoening van de schuld tegenover God, als vergeving van zonden. Daarin is van mensenkant niets te verwachten. Dat is duidelijk. Maar het houdt nog meer in. Het houdt ook in, dat de vernieuwing van de mens centraal betekent zijn rechtvaardiging als vrijspraak van God, als verzoend zijn met Hem. Dat is het hart van het heil. Alleen vanuit dit hart komen alle andere aspecten

van het christelijk geloof en het christelijk leven in het vizier. Ook hier moeten wij ons weer beperken, omdat anderen dieper erop ingaan. Wel willen wij erop wijzen dat ook het werk van de Geest met, in en door het Woord vanuit dit verstaan van het heil wordt beheerst.
Dat wil bepaald niet zeggen, dat bij Luther de relatie tot de naaste wordt verwaarloosd, of dat de ethische kanten van het heil op deze wijze in de verdrukking zouden komen. Dat is beslist niet het geval. Want zowel zijn verstaan van de zonde als ook van de vergeving ervan hebben heel duidelijk hun implicaties naar de ethiek toe. Zoals ook zijn rechtvaardigingsleer onlosmakelijk met reële levensheiliging verbonden is. Maar wel is het zo, dat de aard van dit goed-zijn en goed-doen van wezenlijk ander karakter is dan bij Rome en het humanisme. De geloofsrelatie van de mens tot God in Christus is er het kloppende hart van. Ook het ethisch handelen, de omgang van de christen met zijn naaste, zijn leven in de wereld, zijn uitoefenen van het beroep, geschiedt coram Deo, voor Gods aangezicht. We zouden misschien kunnen zeggen, dat het hele heil, ook in zijn horizontale gerichtheid, niet moreel maar religieus van aard is.

HET EVANGELIE VOOR DE ARMEN

Deze verbinding tussen het op God én op de naaste gericht zijn trof ons in het bijzonder in een Kerstpreek van Luther over de herders. Zij waren arme mensen in het veld. En aan deze arme mensen wordt het Evangelie gepredikt. Hier zijn geen geleerden, geen rijken, geen machtigen; want zulke mensen nemen het Evangelie niet aan. Het Evangelie is een hemelse schat, het duldt geen andere schat naast zich en kan daarom in het hart niet overeenstemmen met een aardse schat. Daarom wie het ene liefheeft, moet het andere laten varen. Dat tonen de herders, doordat ze in het veld onder de blote hemel, niet in huizen gevonden worden... Dat zijn al die onaanzienlijken, die een arm, veracht en eenvoudig leven leiden op aarde … die kunnen het Evangelie verstaan. Voor Luther zijn de armen in het Evangelie dus maar niet slechts de z.g. geestelijk armen, maar de werkelijk armen, ook in maatschappelijk en sociaal opzicht. Voor dezulken is het Evangelie en bij hen is het Evangelie op zijn plaats.
Bij Luther is dit sociaal aspect meteen ook verbonden met het missionaire. Want juist van deze herders lezen wij, dat zij het Evangelie niet voor zichzelf houden, maar het doorgeven aan anderen. Luther zegt dan: dat het echter de herders zijn, betekent, dat niemand het Evangelie voor zich alleen moet horen, maar dat iedereen het de ander moet vertellen, die het niet kent. Want wie voor zichzelf gelooft, die heeft genoeg en moet voortaan zien, hoe hij anderen ook tot zo'n geloof en inzicht brengt en zo moet dus de één de herder van de ander zijn, hem weiden en op hem, op deze wereld, in de nacht van zijn leven, letten. Luther bestraft hen, die niet om zich heen zien, hoevelen er van hun naasten zijn, die hun hulp maar al te zeer nodig hebben, die zij toch laten gaan en blijven, zoals zij zijn. Wie is er op aarde, die geen arme, ellendige, zieke, op een dwaalspoor gebrachte en zondige mensen om zich heeft? Waarom bewijst hij dan zijn liefde niet? Waarom doet hij hen niet, zoals Christus hem gedaan heeft?
Uit het genoemde blijkt, hoezeer juist uit het leven door het geloof voor Gods aangezicht de naaste en de wereld binnen het gezichtsveld van de christen komen. Ten diepste vindt dat zijn oorzaak hierin, dat het werken van de Geest niet geestelijk is in engere zin, maar heel concreet zich richt op het hele bestaan van de christen en de christelijke gemeente in deze wereld.

LUTHER, MELANCHTHON EN GEREFORMEERD PROTESTANTISME

Wat wij tot nu toe over Luther gezegd hebben betreffende zijn visie op de verhouding tussen Woord en Geest is slechts zeer fragmentarisch. Ook hebben wij bewust ons ervan onthouden om citaten van Luther zelf aan te halen, omdat dit erop neer zou komen, dat onze bijdrage veel te uitvoerig zou worden. We hebben slechts samenvattend enkele lijnen getrokken, die wij bij Luther op dit punt zijn tegengekomen. Wat ons nu in het tweede deel van ons onderzoek moet bezighouden, is de vraag, hoe de relatie is tussen Luther en het gereformeerd protestantisme. Het is zonder meer duidelijk, dat wij dan weer een veld betreden, dat zo uitgestrekt is, dat wij wel gedwongen worden om weer samenvattend ons tot enkele hoofdlijnen te beperken. We kunnen dit temeer ons veroorloven, omdat in het eerste, meer kerkhistorische deel deze vraagstelling al uitvoerig aan de orde is geweest.
In de eerste plaats moeten wij ook hier weer bedenken, dat het niet eenvoudig is om Luther op zichzelf te plaatsen. Zoals Calvijn aan het begin staat van een Calvijnse en Calvinistische traditie, samengevat in de term gereformeerd protestantisme, zo heeft ook Luther gestaan aan het begin van de Lutherse en Lutheraanse traditie. Dat te bedenken is daarom van zo'n grote betekenis, omdat van beide tradities geldt, dat spoedig veranderingen optreden, die in mindere of meerdere mate afstand scheppen ten opzichte van Calvijn en Luther zelf. Het lijken aanvankelijk schijnbaar kleine accentsverschillen te zijn, zoals b.v. tussen Calvijn en Beza enerzijds en tussen Luther en Melanchthon anderzijds, maar deze accentsverschillen vormen toch de inzet van ontwikkelingen, die steeds verder van het oorspronkelijke afwijken.
Dit laatste geldt zeker als wij letten op de verhouding tussen Luther en Melanchthon. Aanvankelijk lijkt het erop, dat het hier gaat om slechts formele verschillen. Luther de oorspronkelijke, bewegelijke prediker van de volle genade in Jezus Christus en het leven uit Hem door het geloof. Melanchthon de theoloog, die dit reformatorische erfgoed in kaart brengt en als een afgeronde leer doorgeeft aan zijn leerlingen. Maar dit lijkt wel slechts een formele zaak te zijn, maar het is het toch niet. Want het betekent in feite, dat de verschillende aspecten van Luthers prediking, die juist in hun onderlinge spanning het hart van het Evangelie vertolken, bij Melanchthon door zijn systematisering zich wijzigen in een leer, *die niet alleen het sprankelende van Luther mist, maar ook het kernachtige en meteen het voluit reformatorische ervan.*
Het voert ons te ver om dit gegeven nader uit te werken. We volstaan slechts met het voornaamste te noemen. Wat wij zojuist aanduidden, concretiseert zich vooral op het punt van wet en Evangelie, van Woord en Geest, van de relatie tussen historisch en rechtvaardigend geloof en ook van het genadekarakter van het geloof.

Het betekenisvolle van dit gegeven is, dat de latere Lutherse orthodoxie veel sterker door Melanchthon dan door Luther zelf is gevormd. *Het reformatorische leersysteem van Melanchthon bepaalt de nu komende orthodoxie en niet de bewegelijke en levende prediking van Luther zelf.*
En wat voor ons van nog grotere betekenis is, is dat deze invloed van Melanchthon niet slechts tot de Lutherse orthodoxie zich heeft beperkt, maar dat zij zich ook heeft uitgestrekt tot de *gereformeerde orthodoxie.* Wanneer wij ons dus afvragen of en in welke mate en op welke wijze het gereformeerd protestantisme de invloed van Luther heeft ondergaan, moeten wij vaststellen, dat er wel sprake is van invloed, maar dat deze dan veel meer haar oorsprong vindt hij de Lutherse systematicus Melanchthon dan bij de levende verkondiger van het Evangelie, die Luther zelf is geweest.
Een treffend voorbeeld daarvan vonden wij bij Petrus van Mastricht, die in zijn

Beschouwende en praktikale Godgeleerdheit een reeks van reformatoren noemt, daarbij weinig commentaar levert en slechts tot de hoofdmomenten van hun levensgeschiedenis zich beperkt, met uitzondering van Luther. Van hem beklemtoont hij niet zozeer zijn reformatorische arbeid als wel, dat hij een eigenzinnig mens was en eenzijdig de dingen voorstelde, terwijl hij dan daarna Melanchthon noemt en van hem opmerkt, dat deze was 'Luthers Amptgenoot / wel wat vreesachtig van aart; maar zuiverder in de Lere'.
Melanchthon wordt dan door Van Mastricht hoog geroemd als ***'de algemene Hoogleraar van Duitschland'*** ook al erkent hij wel, dat hij op het stuk van de bijzondere genade en vrije wil weer door Luther werd overtroffen.
De invloed van Melanchthon is in het gereformeerd protestantisme vooral binnengekomen via Zacharias Ursinus, die zijn leerling is geweest. Later is Ursinus steeds meer onder invloed van Calvijn geraakt, maar niet zo, dat hij Melanchthon achter zich gelaten heeft. Veeleer zouden we kunnen spreken van een synthese, die Melanchthon en Calvijn in Ursinus' theologie gevonden hebben. Dat wij stellen, dat het met name langs deze weg is geweest, dat Melanchthon op het gereformeerd protestantisme heeft ingewerkt, hangt samen met het feit, dat Ursinus één van de (voornaamste) opstellers van de Heidelbergse Catechismus geweest is èn dat hij de eerste uitlegger van deze Catechismus is geweest, die via het z. g. *Schatboek* ook in ons land van enorme invloed is geweest. We zullen zo dadelijk dit gegeven nog nader uitwerken.

DE INVLOED VAN LUTHER ZELF

Eerst is nodig om aan te geven, dat ook de invloed van Luther zelf op de gereformeerde traditie niet te verwaarlozen is. We kunnen dan al beginnen bij Calvijn, die heel intens naar Luther heeft geluisterd en vooral aanvankelijk zich ook theologisch naar hem heeft geschikt. Dat komt vooral naar voren in de eerste uitgave van zijn *Institutie*, die in vorm en inhoud sterk doet denken aan Luthers *Catechismus* en evenals bij Luther zelf in grote mate beheerst wordt door de verhouding tussen wet en Evangelie. Op dit laatste punt, de verhouding tussen wet en Evangelie, maar dat wil feitelijk zeggen op het punt van Luthers verkondiging van Gods vrije en rijke genade in Christus door het geloof, is Luthers invloed van enorme omvang geweest, bepalend zelfs voor heel de reformatorische beweging, zeker in het begin.
We kunnen daarbij naar Nederland kijken, waar de Reformatie ook aanvankelijk, voordat de invloed van Calvijn doordrong in de prediking van de 'Nieuwe leer', een sterk Luthers stempel droeg. Vooral echter moeten wij hier in de richting van Engeland denken. William Tyndale, de eerste puriteins-reformatorische theoloog van Engeland is in sterke mate door Luther beïnvloed, en dan ook weer juist op het punt van wet en Evangelie, d.w.z. van de prediking van de volle genade. Na hem zien wij bij de puriteinen, dat dit punt altijd aan de orde blijft. Telkens weer dreigt er een vermenging tussen wet en Evangelie op te treden, waarbij de (vrome) mens een kans krijgt zijn eigen rol te spelen. En als dan toch telkens weer de prediking van vrije en rijke genade mag overwinnen, is Luther daarbij één van de voornaamste getuigen.
Dit duurt tot de 18e eeuw toe, waarbij ik vooral denk aan de z.g. Marrow-men, onder wie Th. Boston en de gebroeders Erskine een toonaangevende rol speelden. Het is opvallend, hoezeer het ook dan gaat om het zuiver houden van de genade en de verkondiging daarvan.[20]

---

[20] William Huntington, van God geleerd en onderwezen, prijst Luther meer aan dan alle anderen Reformatoren. Ook Thomas Bostons boek over het Genadeverbond verdient alle lof.

Daarom is het veelzeggend, dat bijvoorbeeld de Erskines in hun prediking vele malen zich beroepen op Luther. Ook in Schotland werd daarmee een traditie voortgezet, die reeds vanaf het begin van de Reformatie aldaar is aan te treffen. Want één van de allereersten in Schotland, die reformatorisch predikte, Patrick Hamilton, is tot zijn nieuwe Bijbelse inzichten gekomen dank zij de prediking van Luther is.
Rechtstreeks in verband met dit laatste kunnen wij ook de invloed aanwijzen van Luther op het punt van Woord en Geest. Want het zuiver houden van de verkondiging van het Evangelie als Evangelie, - zoals wij dit bijvoorbeeld bij de Erskines aantreffen, - hangt direct samen met de grote plaats, die de belofte in hun prediking inneemt en de ernstige aanbieding van de genade. We treffen dan een nauwe band aan tussen Woord en Geest, die sterk aan Luther doet denken. Want doordat de Geest krachtig werkt, blijkt ook de prediking van het Woord een prediking met goddelijke kracht en gevuld met de aanwezigheid van de levende Christus Zelf te zijn. Hier komt weer iets terug van het bewegelijke van Luthers prediking.
Misschien is dat ook één van de redenen, waarom ook bij de Erskine's het zo moeilijk is om hun prediking in een theologisch systeem te brengen, met als gevolg dat het latere beroep op hen in de gereformeerde traditie soms tegenstrijdig en daarom verwarrend geweest is; en nog is.

Zien wij in vergelijking met Engeland en Schotland naar Nederland, dan is het beroep op Luther veel geringer. *Voor zover wij hebben kunnen nagaan heeft Luther in de Nadere Reformatie een tamelijk kleine rol gespeeld.* Hij wordt weinig aangehaald. Dat zegt op zichzelf nog niet zoveel, omdat hetzelfde ook van Calvijn kan worden gezegd. Bij de al genoemde Petrus van Mastricht staat Luther, al wordt hij dan door hem tamelijk negatief beoordeeld, toch op de eerste plaats, maar Calvijn staat op de zestiende plaats. En je wrijft je ogen uit, als je nagaat, welke namen dan aan hem zijn voorafgegaan.
Wat wel opvalt is, dat als Luther wordt aangehaald, dit meestal is in verband met zijn *persoonlijke geloofsleven in de omgang met God.* Als bewijs noem ik B. Smytegelt, die als hij het over het gebed heeft, Luther daarbij aanhaalt als een inspirerend voorbeeld. In Smytegelts *Een Woord op zijn tijd*, schrijft hij: Luther plagt te bidden/ *dewijl ik zondigen zal en moet, zoo lang als ik leve bewaar mij voor een hard harte.* Smytegelt voegt er dan aan toe: *wij raden u hartelijk/ onthoudt het/ en gebruikt dikwijls Luthers gebed.*
Dit laatste wijst erop, dat als er sprake is van invloed van Luther in het gereformeerd protestantisme, dit vooral zichtbaar wordt in de spiritualiteit, in het leven in de omgang met God. Daarmee zijn wij echter, met name als wij aan Smytegelt denken, bij het Piëtisme terechtgekomen.

LUTHER EN HET PIËTISME

De vraag naar de betekenis van Luther voor het Piëtisme behoort tot één van de hete hangijzers binnen het Lutheronderzoek. Het opmerkelijke is, dat het Lutherse Piëtisme zichzelf beschouwd heeft als een vernieuwing van de kerk en de gemeente naar het voorbeeld van Luther, dus eigenlijk een terugkeren tot het begin, tot wat Luther zelf bewoog en vervulde. Dit bewust willen terugbuigen naar Luther in het Lutherse Piëtisme is veel kenmerkender dan het willen terugbuigen naar Calvijn in het gereformeerde Piëtisme. Het laatste heeft zichzelf veel meer beschouwd als een stap vooruit, een *nadere* Reformatie, een ontvangen van meer licht dan bij de eerste Reformatie het geval was. Dat laatste is in het lutherse Piëtisme veel minder het geval

geweest, althans minder uitdrukkelijk uitgesproken.
Letten wij nu echter op het Lutheronderzoek in de laatste tijd maar ook al daarvóór, dan wordt die verbinding tussen Luther en het Piëtisme juist ontkend. Ook en met name als het gaat om de verhouding tussen Woord en Geest. R. Prenter, die indringend over dit aspect van Luthers prediking geschreven heeft, ontkent uitdrukkelijk het recht van het latere Piëtisme om zich op Luther te beroepen. Nu ligt het niet in het raam van ons onderzoek om hierover ons nader uit te spreken. We moeten ook erkennen, dat wij ons daartoe onbevoegd achten, omdat wij het Lutherse Piëtisme daarvoor te weinig kennen. Wel willen wij op deze vraag een antwoord proberen te geven, als het gaat om het gereformeerd Piëtisme.
We willen dan drie kanten belichten. In de eerste plaats zoeken wij naar de betekenis van Luther zelf. Vervolgens letten wij erop, waar deze invloed te vinden is via de scholastieke systematisering van Melanchthon. En tenslotte trachten wij een beeld te vormen, hoe de spanning tussen beide lijnen zich voltrekt en welke pogingen zijn en worden ondernomen om a.h.w. onder Melanchthons invloed uit te kruipen en weer opnieuw naar Luther zelf te luisteren.

LUTHER EN CALVIJN

Wanneer wij allereerst de verbindingslijnen trachten op te sporen tussen Luther en de gereformeerde traditie, moeten wij eerst weer letten op Calvijn. Wij zagen reeds, dat vooral aanvankelijk Luthers accent op *de verhouding wet en Evangelie* Calvijn in sterke mate heeft aangesproken en hij in de eerste uitgave van zijn *Institutie* zich daarnaar heeft gericht. Toch is het veelzeggend, dat Calvijn in zijn volgende edities overstapt op een veel meer *trinitarische indeling* van de stof en zijn theologie laat ontspringen aan *het werk van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.* Hierdoor treden elementen in Calvijns theologie naar voren, die ten opzichte van Luther toch een zeker eigen karakter dragen. Toegespitst op de verhouding van Woord en Geest zien wij dit eigene optreden in een veel duidelijker onderscheiding tussen het werk van Christus en dat van de Geest. Calvijn behandelt het eerste in boek II en het tweede in boek III van zijn *Institutie*. Het onderscheid tussen Christus en de Geest krijgt dus een duidelijk theologische structuur. Dat is iets wat wij typisch Calvijns kunnen noemen in onderscheid van Luther. En dit typisch Calvijnse is ook later het typisch gereformeerde geworden en gebleven.
Nu is het wel zo, dat binnen dit Calvijnse onderscheid tussen Christus en de Geest nog weer heel wat ruimte bestaat. Als wij Calvijn zelf hierop nalezen, valt de nadruk bij hem erop om toch weer de eenheid en verbondenheid van Christus en de Geest zo sterk mogelijk te beklemtonen. Dit blijkt al direct uit de hoofdtitel, die zijn derde boek draagt: Over de wijze, waarop de *genade van Christus* verkregen wordt . . . Het gaat in het werk van de Geest om de mens te doen delen in de genade van Christus. Christus vormt dus de inhoud van het werk van de Geest. Daarin staat Calvijn vlak naast Luther. Maar anderzijds wijdt Calvijn toch een speciaal boek van zijn geloofsleer aan *hoe* die genade *verkregen* wordt, d.w.z. aan het eigen werk van de Geest ten opzichte van het doen deel-krijgen aan deze genade door de mens in het geloof. Die eigen aandacht, ook de eigen theologische plaats ervan in zijn geloofsleer, is het typisch Calvijnse.
Echter moeten wij ook dit laatste weer niet over-accentueren, als wij dit vergelijken met Luther. Want we hebben gezien, dat ook Luther weet heeft van de noodzakelijkheid en werkelijkheid van het toepassend en toe-eigenend werk van de Geest. Terwijl zijn prediking van Christus als zodanig door en door pneumatologisch

is, van de Geest vervuld. Maar wel is het zo, dat voor Luther het verkondigen van Christus te overheersend is om nog een geheel eigen plaats te willen toekennen aan het werk van de Geest. Die speciale aandacht voor de Geest heeft Luther eigenlijk niet nodig gehad, omdat zijn Christusprediking zelf al van de Geest doortrokken was. Wanneer wij op dit punt het verschil en de overeenkomst tussen Luther en Calvijn zouden wegen, in zwaarte en betekenis, dan meen ik, dat in geestelijk opzicht de overeenstemming het verschil verre overheerst.
Luther en Calvijn hebben geestelijk een grote verwantschap. Zij ademden in hetzelfde geestelijke klimaat. Letten wij echter meer op de theologische structuur van beiden, dan is het onderscheid toch niet van geringe betekenis. Althans zien wij in de latere ontwikkeling dit laatste een steeds grotere rol spelen. Wanneer de lijnen zich verstrakken en men probeert de reformatorische erfenis in kaart te brengen, dan merken wij op, dat in de lutherse traditie het werk van de Geest steeds meer opgaat in het werk van Christus. In de praktijk betekent dit vooral, dat de Geest schuil gaat in het Woord en de werking van de Geest wordt opgesloten in die van de prediking. Hier zien wij de eigen plaats van de Geest steeds meer in het gedrang komen, en dat betekent dan o.a. dat de vragen rondom de toepassing van het heil en het bevindelijke leven van het geloof steeds minder aan de orde komen.
Anderzijds zien wij in de Calvijnse traditie de ontwikkeling in een min of meer tegenovergestelde richting gaan. Daar krijgt de eigen plaats van het werk van de Geest ten opzichte van dat van Christus en de verkondiging van Christus een steeds grotere aandacht. Dat kan op bepaalde momenten zelfs de vorm aannemen, dat de verbinding tussen Christus en de Geest en tussen het Woord (prediking) en de Geest een vrij losse verbinding wordt en het werk van de Geest zo'n eigen aandacht opeist, dat ook het geestelijke leven van de door de Geest bearbeide mens een overheersende aandacht ontvangt. We komen daarop nog nader terug.

We moeten eerst nog even bij Calvijn blijven. We spraken van het eigene van Calvijn ten opzichte van Luther. Dat is vooral zijn trinitarische theologie en prediking. Toch blijft er een grote nabijheid ten opzichte van Luther. Dat laatste willen wij nog iets nader uitwerken. Het komt bijvoorbeeld daarin naar voren, dat ook bij Calvijn de prediking van het Woord het voertuig is van de Geest, d.w.z. dat door de Geest in de prediking Christus zelf zich present stelt. Waar Christus verkondigd wordt in een levende prediking, daar is Hij Zelf aanwezig, daar druppelt Zijn bloed op de gemeente. Dat laatste is ook het hart van Luthers verkondiging geweest. Maar evenzeer geldt dit van Calvijn. Daarom is ook voor hem het Woord primair het gepredikte Woord. En de prediking is het gebeuren van de Geest.
Als wij zien, dat later de Calvijnse lijn wat meer uiteen gaat lopen ten opzichte van de Lutherse, dan is dat ook aan de aard van de prediking te merken. Enerzijds wordt de prediking meer leerstellige verhandeling, anderzijds, maar dat vloeit meteen uit het voorafgaande voort, krijgt in de prediking het werk van de Geest een op zichzelf staande plaats, de applicatio komt na de explicatio. Het is niet meer zo, dat in de explicatio de applicatio zich voltrekt, omdat de uitleg van de Schriften zelf al in de prediking een door de Geest vervuld gebeuren is.
Een tweede aspect is in dit verband, dat de rechtvaardiging ook bij Calvijn centraal staat. Weliswaar niet in zo'n sterke mate als bij Luther. Dat hangt ook weer samen met Calvijns trinitarisch denken vergeleken met Luthers alle-aandacht-schenken aan de verhouding tussen wet en Evangelie. Daarom kan Calvijn b.v. in zijn *Institutie* (boek III) de heiliging behandelen vóór de rechtvaardiging, en hetgeen hij doet om praktische redenen, met het oog op het verwijt van Rome, dat de heiliging bij de

reformatoren tekort zou komen. Zoiets zou, meen ik, bij Luther niet zo gemakkelijk denkbaar zijn.

Wat wij ook opmerken, is, dat bij Calvijn *rechtvaardiging en heiliging* duidelijker worden onderscheiden en dus ook theologisch beide een eigen plaats krijgen. Hoewel hier meteen aan moet worden toegevoegd, dat Calvijn altijd weer de verbondenheid van beide beklemtoont. Bij Calvijn zien wij voortdurend in dit verband twee gedachten parallel lopen. Enerzijds moeten rechtvaardiging en heiliging duidelijk van elkaar worden onderscheiden, en mogen zij beslist niet met elkaar worden vermengd, zoals dit bij Rome gebeurt. Anderzijds mogen beide ook nooit van elkaar worden losgemaakt. Waar de rechtvaardiging is, daar is ook de heiliging, waar vergeving is, daar is ook vernieuwing. Dat Calvijn dit telkens zo uitdrukkelijk noemt, daaruit blijkt, dat hij veel meer dan Luther de reformatorische prediking ook theologisch doordacht heeft. Maar daarvoor behoorde hij ook al min of meer tot de tweede generatie, terwijl Luther in het voorste gelid stond.
Toch staat ook hier de nabijheid van Luther en Calvijn voorop. In tweeërlei opzicht komt dit vooral naar voren. Ook al onderscheidt Calvijn rechtvaardiging en heiliging, hij stelt wel heel duidelijk, dat de rechtvaardiging het fundament is, waarop de heiliging wordt gebouwd. Het gaat in de rechtvaardiging en heiliging om tweeërlei genade (let op het enkelvoud: genade, duplex gratia), maar de rechtvaardiging is dan toch de eerste genade (gratia prima) en de heiliging is de tweede genade (gratia secunda). Zo staat dus ook bij Calvijn de rechtvaardiging centraal.

Een tweede, wij zouden bijna zeggen *Luthers accent* bij Calvijn is, dat ook hij de rechtvaardiging ziet enerzijds als gesteld worden in de fundamentele verzoening tussen God en mens, maar anderzijds ook als het gebeuren dat door het hele christenleven heentrekt. Aan dat laatste besteedt Calvijn zelfs een apart hoofdstuk: Hoedanig het begin is der rechtvaardigmaking en de onafgebroken voortgang daarvan (III, cap. XIV). Ook bij Calvijn geldt het, dat in de genade de mens telkens weer van voorafaan moet beginnen, d.w.z. telkens weer als zondaar van Gods vergeving in Christus mag leven.
Het merkwaardige is echter, dat dit bij Calvijn niet uitsluit, dat er ook een gestadige voortgang in het christenleven valt waar te nemen. Daarover spreekt hij als hij het heeft over de wedergeboorte. De rechtvaardiging, de vergeving is volkomen, de vernieuwing, heiliging, wedergeboorte is een dagelijks proces. Dat onderscheidt Calvijn duidelijk. Maar of dit nu als iets geheel eigens van Calvijn kan worden beschouwd? Wij hebben bij Luther toch ook gezien, dat er sprake is van een proces in het rechtvaardigingsgebeuren. Alleen is er wellicht wel een verschil van accent. Bij Luther is dat proces toch vooral als zondaar leven uit de genadige vrijspraak van God in Christus door het geloof. En hoe meer dat gevonden wordt, des te meer is de zondaar een rechtvaardige. Anderzijds krijgen wij de indruk, dat Calvijn met meer vrijmoedigheid spreekt van een werkelijke voortgang in de levensheiliging, met haar concrete ethische implicaties.

LUTHER EN DE GEREFORMEERDE TRADITIE

Waarop wij in deze bijdrage echter vooral willen wijzen, is de verbinding tussen Luther en de latere gereformeerde traditie, zoals wij die vooral tegenkomen in de Nadere Reformatie en het gereformeerde Piëtisme.
We hebben al opgemerkt, *dat wij daarin een steeds verder afwijken zien optreden van*

het christocentrische en tegelijkertijd van de Geest vervulde van Luthers prediking.
Toch is er ook een andere kant te noemen. We hebben ook gezien, dat als het gaat om de spiritualiteit, de predikers van de Nadere Reformatie Luther ten voorbeeld stellen. Smytegelt wijst op zijn gebedsleven. Ook W. Schortinghuis geeft van Luther hoog op. Hij noemt hem *een held Gods. Wat* vooral hem heeft aangesproken, is, dat Luther zo sterk stond in de overwinning van Christus, dat hij de dood uitdaagde en daarin allen, die met de dood hem bedreigden. Want Luther wist het: *in Christus zijn wij meer dan overwinnaars.*
Nu wij het toch over Schortinghuis hebben, treffen ons nog meer parallellen. Bekend is de strijd rondom Schortinghuis over de geestelijke kennis en de letterkennis. We kunnen enerzijds daarin een verdere afwijking constateren van het reformatorische denken aangaande Woord en Geest, waarin het uitwendige Woord tegelijk ook een door de Geest geïnterpreteerd en met de Geest vervuld Woord is. Toch is het te verstaan, dat Schortinghuis tegenover zijn aanvallers, die hem van onreformatorisch denken beschuldigen, zich op de Reformatoren en de belijdenis van de kerk kon beroepen. Want de tegenstelling tussen letter en Geest, het uitwendige Woord, dat alleen verstandelijk gekend wordt en het levende Woord, dat door de Geest in een levende kennis van het hart wordt ontvangen en ervaren is een diep reformatorisch gegeven. Daarin krijgt ook Luther volledig zijn plaats. Daarom moeten wij dit piëtistisch gegeven nooit naar één kant interpreteren. We dienen beide kanten in het oog te houden.
Ook nog een ander 'Luthers' aspect treffen wij juist bij de 18e eeuwse piëtist Schortinghuis aan. Wij denken aan zijn beroemde/beruchte vijf nieten: *ik wil niet, ik kan niet, ik weet niet, ik heb niet, ik deug niet.* We kunnen daarin een negatieve mensopvatting horen, en daarachter weer een negatieve kijk op Gods schepsel en schepping. Dat aspect zit er zeker ook in, en daarin treedt toch wel een aanzienlijke distantie ten opzichte van de Reformatie naar voren. Maar we kunnen er ook in horen, dat evenals bij Luther, en ook zelfs bij Calvijn, de mens als zondaar telkens weer bij het nulpunt terugkeert en van de nullijn af heeft te beginnen, d.w.z. als goddeloze uit Gods genade in Christus te leven. Het is opmerkelijk, dat M.J.A. de Vrijer juist bij Schortinghuis accenten tegenkomt, die hij later bij H. F. Kohlbrugge terugvindt. Welnu, juist die aspecten zijn sterk verwant met die van Luther.

Het is duidelijk, dat deze benadering enige implicaties bevat ten opzichte van de verhouding tussen Luther en het Piëtisme als zodanig. We merkten reeds op, dat de huidige Lutheronder-zoekers die verhouding negatief beoordelen. Als ik echter zie naar het gereformeerde Piëtisme, kom ik tot een veel genuanceerder oordeel. Er zijn aspecten, die wijzen op vervreemding en distantie, maar er zijn ook aspecten, die wijzen op een duidelijke verwantschap, een geestelijke overeenstemming. En bij volledige honorering van de negatieve kanten, zou ik zelf toch geneigd zijn om te stellen, dat ook hier het positieve overheerst.
In verband met de relatie tussen Luther en het gereformeerde Piëtisme willen wij nog op één punt tenslotte wijzen. Wij troffen bij Luther aan de z.g. *resignatio ad infernum, het zozeer eens zijn met God in zijn gericht over ons leven, dat wij zijn verdoemend oordeel toevallen, opdat God aan Zijn eer komt.*
Merkwaardigerwijs komen wij deze gedachte ook tegen in het gereformeerd Piëtisme, maar dan wel in een bepaalde context. Het is namelijk vooral Jean de Labadie geweest, die op dit crisis-moment in de bekeringsweg van de christen gewezen heeft en dit als een voorwaarden gesteld heeft, als een soort identiteitskenmerk van de ware christen. Nu is het echter zo, dat De Labadie hierin niet alleen stond.

Wij kunnen dezelfde gedachte ook aantreffen bij sommige puriteinen, onder wie vooral Th. Sheppard in zijn boek over *De ware bekering*. Terwijl wij anderzijds bij de toch echte vertegenwoordiger van de Nadere Reformatie Jac. Koelman een felle afwijzing van deze opvatting aantreffen. Hij keurt ze af zowel bij Th. Sheppard als bij J. de Labadie.
De vraag die ons bezighoudt is, of we in deze benadering toch ook niet een Luthers accent terugvinden. Het kan niet geheel worden ontkend, dunkt ons. Moeten wij hier misschien constateren, dat zowel Luther als ook J. de Labadie en Th. Sheppard deze gedachte aan de (middeleeuwse) mystiek hebben ontleend? Dat zou kunnen zijn. Maar ook dan blijft er toch tussen Luther enerzijds en de latere genoemde piëtisten anderzijds een opmerkelijk verschil. Dat verschil bestaat daaruit, dat het bij Luther een aspect is van het geloofsgebeuren, dat zich *voltrekt coram Deo*, terwijl later, bij De Labadie en Sheppard, dit aspect een voorwaarde-functie krijgt en een noodzakelijke etappe gaat uitmaken van de bekeringsweg van de ware christen. Naast verwantschap is er dus ook distantie. Het is dezelfde distantie, die wij in andere opzichten ook tegenkomen, namelijk tussen het levende geloofsgebeuren door de Geest en een bevindelijke systematisering van de bekeringsweg, waarbij wij zeker niet willen ontkennen, dat ook hier het leven door het geloof aanwezig is geweest. Maar toch heeft er een verstrakking plaatsgevonden. En daartegenover, treffen wij bij iemand als Koelman aan een doorzien van deze verstrakking als een niet-noodzakelijke en zelfs te laken voorwaarde-theologie.

MELANCHTHON EN DE GEREFORMEERDE ORTHODOXIE

Uiteraard zouden wij nog veel meer over deze boeiende vraagstelling kunnen zeggen, maar helaas ontbreekt ons hiervoor de ruimte. Daarom willen wij nu op het tweede gegeven ingaan, dat wij noemden. Na Luther komt Melanchthon en met hem de schematisering van de Lutherse erfenis. Maar schematisering betekent tegelijk scholasticering. Melanchthon heeft dit laatste als een, misschien wel, *bittere noodzaak* gezien. De verwarring rondom de interpretatie van Luthers gedachten dreigde zo groot te worden, *dat een strakke omlijning noodzakelijk was.* En hoe zou dat in die tijd anders kunnen dan met behulp van de scholastieke denkmethodes?
We zien hier een duidelijke parallel met de Calvijnse traditie. Dat is mede veroorzaakt, of ook, andersom, heeft dit tot gevolg gehad, dat de invloed van Melanchthon ook op de gereformeerde traditie bijzonder groot is geweest. We willen dat aan de hand van enkele aspecten aanwijzen. In de eerste plaats denken wij aan de plaats, die het z.g. historisch geloof heeft ingenomen en nog steeds inneemt. Wij zagen, dat ook bij Luther dit historisch geloof voorkomt en hij er zelfs vele malen over spreekt. Maar toch vrijwel altijd in negatieve zin, als een verkapte vorm van vijandschap en zelfhandhaving en eigengerechtigheid tegenover God en Zijn genade.
Nu zien wij bij Melanchthon dat hij aan dit historisch geloof een veel positievere betekenis toekent. Hij beschouwt het veel meer als een opstap naar het zaligmakend en rechtvaardigend geloof. Alleen historisch geloof is niet genoeg. Wie niet verder komt, gaat dan ook met dit geloof verloren. Maar aangevuld met het rechtvaardigend geloof is het een welkome voorbereiding, die positief wordt gewaardeerd. Bij Melanchthon loopt de onderscheiding historisch geloof-rechtvaardigend geloof parallel met die van kennis en vertrouwen. De kennis en ook de erkenning van de waarheid van de Schrift is op zichzelf niet voldoende. Maar anderzijds is zij onmisbaar om te komen tot het vertrouwen in de beloften van de genade, waardoor de zondaar wordt gerechtvaardigd.

Bij Melanchthon overheerst dus niet de tegenstelling tussen historisch en rechtvaardigend geloof zoals bij Luther, maar liggen beide in elkaars verlengde en overheerst dus de continuïteit en parallelliteit. Dat dit bij Melanchthon het geval is, is te verklaren uit een diepere theologische achtergrond. Melanchthon zag namelijk ook veel meer continuïteit tussen de natuur en de genade. Later is dit vooral in de verbondstheologie een rol gaan spelen, waarvan wij echter ook al bij Melanchthon de wortels aanwezig zien. Bij de schepping behoort het natuurverbond. Daarin kreeg de wet van God zijn plaats aangewezen. Daarna kwam, na de zondeval, het genadeverbond. Daarin werd het hart gevormd door het Evangelie. Het eerste is een voorbereiding op het laatste, het natuurverbond is de grondslag van het genade-verbond. Het genadeverbond bouwt erop voort. Zoals ook de wet voorbereiding is op het Evangelie en het laatste voortbouwt op de eerste.
Dit alles heeft dus diepe theologische wortels, hetgeen een even diepe ingang heeft gevonden in de gereformeerde traditie.
Wij noemden in dit verband reeds Ursinus, die dit schema ook toepast in zijn verklaring van de Heidelbergse Catechismus. Wellicht moeten wij ook op de achtergrond van de Heidelbergse Catechismus zelf zien, althans als wij deze beschouwen door de bril van Ursinus.
Hoe dit ook zij, in ieder geval is wel duidelijk, dat deze tweeledige betekenis van het historisch geloof, onvoldoende op zichzelf enerzijds en noodzakelijk en vruchtbaar in verbinding met het rechtvaardigend geloof anderzijds, een brede plaats in de gereformeerde theologie heeft ingenomen.
Ik accentueer even het brede ervan. Want in de Puriteinse theologie zien wij ook de enorme rol, die dit historisch geloof gespeeld heeft, vooral in de Amerikaanse tak ervan, in de vorm van de z.g. half-covenant. De historisch gelovigen behoorden half tot het verbond, de gemeente. Zij waren halverwege. Daarom hoorden zij er enerzijds wel bij. Zij mochten dopen en gedoopt worden en meestemmen in de gemeente. Maar anderzijds hoorden zij er toch ook weer niet bij. Niet in de kring van de ware gelovigen. Het laatste kwam naar voren rondom het avondmaal. Zij mochten wel aan de doopsbediening deelnemen, maar niet aan de avondmaalsbediening.
Het is niet moeilijk om te constateren, dat er in dit opzicht toch een grote afstand is ontstaan tussen het geloofsklimaat van Luther en deze kant van het gereformeerde protestantisme. Alleen moeten wij er dan wel aan toevoegen, dat deze afstand, zij het op een tegenovergestelde wijze, ook waar te nemen valt binnen de eigen Lutherse traditie. Maar daarop gaan wij nu niet verder in.

GENADE: RELATIE OF SUBSTANTIE?

Wel willen wij nog op een tweede aspect in dit verband wijzen. De scholastisering van de reformatorische erfenis, die zowel in de Lutherse als in de gereformeerde traditie heeft plaatsgevonden, en waarbij Melanchthon een voorname rol gespeeld heeft, heeft o.a. vorm gekregen in wat wij zouden kunnen noemen de substantialisering van de genade en daarmee verbonden de speciale aandacht voor de mens en zijn ontvangen genade.
Wel moeten wij erop wijzen, dat dit bij Melanchthon een invulling krijgt, die heel bewust door de gereformeerde theologen is afgewezen. Melanchthon zocht deze aandacht voor de mens vooral in de richting van een zeker *synergisme.* Het geloof, waardoor de mens wordt gerechtvaardigd, krijgt bij Melanchthon kanten aan zich, die ons in sommige opzichten doen denken aan de latere remonstranten. *De inzet van de mens zelf* en zijn positieve instelling ontvangen daarbij grote aandacht. Maar wat wij

vooral in de gereformeerde traditie zien, min of meer zelfs in een contra-positie ten opzichte hiervan, is wat wij noemden *de substantialisering van de genade als een ingestorte hebbelijkheid in de ziel van de mens, die tegelijk de voedingsbodem vormt, het zaad van de wedergeboorte en het latere actuele en actieve geloofsleven.* Wij denken aan de bekende onderscheiding tussen de habitus fidei en actus fidei, de hebbelijkheid en de daad van het geloof.
Hier stuiten wij op een element, waarin de afstand ten opzichte van Luther wel heel duidelijk is. Ook al is het zo, dat op een enkel moment ook Luther weet te spreken *van een direct binnendringen van de Geest in het mensenleven,* min of meer los van het Woord, dit is slechts een zwakke nevenlijn, die beslist niet bepalend is geweest voor Luthers prediking. Wat bij hem het hart van zijn verkondiging en ook van zijn theologie vormt, is dat door de Geest God Zelf in Christus Zijn rechtend, vernietigend en tegelijk ook reddend Woord spreekt, waardoor de mens als een goddeloze zich vernedert, maar dan ook wordt opgericht en in Christus als rechtvaardig wordt verklaard. Dit is zo allesbeheersend, dat ook de wedergeboorte en vernieuwing van de zondaar vandaaruit wordt verstaan. Daarom kan Luther zeggen: De geboorte uit God is niets anders dan het geloof. Want dan gaat zijn oude licht uit en een nieuw licht gaat aan, het geloof. Ziet, dan is hij opnieuw geboren uit God door het Evangelie. Luther zegt dit naar aanleiding van Johannes 1 : 13. In ditzelfde verband haalt hij ook Paulus aan in 1 Korintiërs 4 : 15: *Want in Christus Jezus heb ik u door het Evangelie geteeld.* Luther zegt dan: Daarom ook wordt het Evangelie Gods *uter* (schoot) genoemd, omdat Hij ons daarin ontvangt, draagt en baart, als een vrouw een kind in haar schoot ontvangt, draagt en baart. We zien, hoe bij Luther wedergeboorte en geloof verbonden zijn met de Geest en het Woord, d.w.z. de verkondiging ervan in de kracht van de Geest. Bij Luther is, zoals wij al opmerkten, de oorsprong van het genadeleven geen oorspronkelijke instorting (causa), maar de persoonlijke werking van de Geest van Christus door en in het Woord (van de prediking).
Dit laatste houdt niet alleen een andere relatie tussen Woord en Geest in, dus een theologisch verschil, maar het wijst ook op een ander geloofsklimaat, een spiritueel verschil. Dat laatste komt het duidelijkst daarin uit, dat bij de eerste de mens telkens geworpen wordt op Christus en Zijn belofte en het leven van het geloof dus een extravert karakter draagt. Extravert betekent hier vrijwel hetzelfde als existentieel. De nadruk valt op het 'ex', extra nos buiten ons, op God en Zijn Woord, op Christus en Zijn belofte gericht. Het is bevindelijke ernst maken met wat ons avondmaals-formulier noemt: *onze zaligheid buiten onszelf in Christus Jezus zoeken.*
In het andere geval wordt de mens veel meer op zichzelf gericht. Dan krijgt het geloof veelmeer een introvert karakter, en is de gelovige geneigd om de grond van zijn zekerheid te zoeken in eigen ervaringen en gevoelens. Het kost ons geen moeite om dit laatste voortdurend in de traditie van Nadere Reformatie en Piëtisme, vroeger en tot op de dag van vandaag, terug te vinden. Dat is een bij uitstek on-Luthers element in onze traditie. Maar we kunnen evengoed zeggen, dat dit ook een on-Calvijns element is, en zelfs menen wij hier met een on-Bijbels element te maken te hebben. Vandaar dan ook, dat deze lijn zoveel onzekerheid en twijfel en neergang in de gereformeerde spiritualiteit tot gevolg heeft gehad.

DE HEILSORDE

In de derde plaats wijzen wij op de grote plaats, die de z.g. *ordo salutus,* de orde van het heil, in de latere ontwikkeling van Orthodoxie en Piëtisme heeft ingenomen. Het is zeker, dat wij hier over Orthodoxie en Piëtisme in het algemeen kunnen spreken, en

dan zowel naar de Lutherse als naar de gereformeerde traditie kijken. Ook al lijkt het aannemelijk dat hier de beïnvloeding in omgekeerde richting zich heeft voltrokken.
Bij beide treffen wij in ieder geval het gegeven aan, dat het sprankelende geloofsleven zoals wij dit bij Luther tegenkomen, een verstrakking ondergaat in de systematisering van het geloofsleven, dat in een bepaalde (volg)orde zich voltrekt en steeds meer dient te voltrekken. Nu hebben wij ook bij Luther wel aanzetten tot zulk een orde in het geloofsbeleven aangetroffen, maar dan blijft dit staan in het teken van de vrijmacht en bewegelijkheid van de Geest, waardoor niet alleen een werkelijke geschiedenis zich voltrekt tussen God en de mens, waarin het ene op het andere volgt, maar er tevens sprake is van een gelijktijdigheid, waarin de rechtvaardige meteen ook de zondaar is en blijft, en omgekeerd, de zondaar tevens de in Gods oog rechtvaardige.
We zagen hoe hier een spanning zichtbaar wordt in Luthers prediking, die niet van het Evangelie aftrekt, maar ons juist tot het kloppende hart ervan voert. Later zien we deze spanning afnemen, doordat deze evangelische gelijktijdigheid steeds meer wegvalt en de logische, en later steeds meer ook chronologische systematisering ervoor in de plaats komt.
Natuurlijk heeft deze ontwikkeling haar diepe theologische achtergronden. Luther heeft de *predestinatie* voluit aangehangen, maar wel is het opmerkelijk, dat zij in zijn prediking en theologie steeds meer op de achtergrond is gekomen. Letten wij nu vooral op de gereformeerde orthodoxie, dan ontdekken wij, dat de predestinatie steeds meer op de voorgrond komt te staan, *althans in de scholastieke theologie*. Met deze toenemende, rationeel gekleurde, nadruk op de predestinatie, waarin steeds meer het hele heilsgebeuren vanuit de eeuwige raad van God werd afgeleid, zien wij ook een toenemend accent op de *ordo salutis.* Vanuit het eeuwige raadsbesluit voltrekt zich de realisering van dit raadsbesluit in de tijd, d.w.z. in de geloofsgeschiedenis van de christen, in een bepaalde orde. Zo hangen predestinatie en ordo salutis in de gereformeerde orthodoxie nauw met elkaar samen.

GENADE-LEVEN ALS PROCES

Naast het overheersend karakter van de predestinatie moet in dit verband ook gelet worden op de wijze, waarop het heil als zodanig gezien werd. Vinden wij bij Luther en ook bij Calvijn de nadruk gelegd op Christus, Die in het gewaad van Zijn Woord tot ons en door Zijn Geest in ons komt en in het geloof wordt gekend en aanvaard, in later tijd is men steeds meer gaan denken in zijns-categorieën en werd het heil aangeduid als een bovennatuurlijk proces, dat in de ziel zich voltrekt en in verschillende stadia voortschrijdt. Het relationele karakter van het heil, het gebeuren tussen God en de mens in Christus door Woord en Geest op de wijze van het geloof, werd steeds meer vervangen door een zijns-werkelijkheid, die ingestort werd in de ziel en dan procesmatig haar weg gaat. Hoe dan de orde in dit proces eruit ziet, dat werd steeds meer het voorwerp van bezinning en prediking. Maar het is wel duidelijk, dat op deze wijze een steeds grotere en zelfstandige aandacht voor de wedergeboren mens ontstond, die levend gemaakt is. Zoals het natuurlijke leven een proces doormaakt met bepaalde stadia, zo ook het leven van deze levend gemaakte mens. De nadruk op dit 'leven' had tot gevolg, dat de centrale plaats van Woord (Christus) en Geest min of meer vervaagde en niet meer de heilsprediking beheerste. Het geworpen zijn op Christus en zijn verdienste, waarin Luthers prediking haar centrum vond, week terug voor een prediking, waarin de reflexie van het innerlijke leven, doorgaans sterk gevoelsmatig gekleurd, een brede plaats innam.
Dit laatste ging steeds meer overheersen, vooral omdat de logische orde van het

genade-leven steeds meer gezien werd als een chronologische. Het is opmerkelijk, hoezeer de aandacht voor wat vóóraf gaat en moet gaan en voor wat daarna volgt en moet volgen steeds meer de theologie en de prediking ging bepalen.
Op meer dan één wijze valt dit te constateren. We noemen slechts twee aspecten. Zoals we even terug W. Schortinghuis aanhaalden om te laten zien, dat wij het simul justus-simul peccator van Luther ook bij hem kunnen terugvinden, zo kunnen wij echter bij dezelfde Schortinghuis ook aantreffen, en niet alleen bij hem maar bij velen in zijn tijd, hoezeer het geloofsleven is gesystematiseerd in bepaalde op elkaar volgende stadia, die bevindelijk worden doorleefd. Bij Schortinghuis worden deze stadia zelfs zo verzelfstandigd, dat ze gepersonifieerd worden in verschillende typen van christen-zijn.
Op een andere wijze kwam hetzelfde probleem naar voren in de strijd rondom *de rechtvaardiging van eeuwigheid*. De centrale vraag hierbij was, op welke plaats in de orde van het heil het geloof moest worden geplaatst en welke betekenis het had in verband met de rechtvaardiging. We denken aan de tegenstelling tussen W. à Brakel enerzijds, die *de rechtvaardiging door en na het geloof* leerde en A. Comrie anderzijds, die de rechtvaardiging van eeuwigheid en dus vóór en tot het geloof beklemtoonde. Interessant daarbij is, hoe ook Luther hier in het geding kwam. Degenen, die de rechtvaardiging door het geloof alleen benadrukten, wisten zich niet alleen gedekt door het getuigenis van de Schrift, maar ook door de reformatoren, met name door Luther. Wanneer Comrie dan ook zich daartegen verzet, voelt hij zich genoodzaakt om Luther ter sprake te brengen. Hij begint daarmee zijn *Brief over de Regtvaardigmaking*. Met o.a. een brede aanhaling van Luthers verklaring van de Galatenbrief probeert hij duidelijk te maken, dat Luther aan zijn kant staat en niet aan de kant van zijn tegenstanders. En volgens hem stemt 'de groote Calvijn' op het nauwkeurigst hierin met Luther overeen.
Toch valt het op, hoe Comrie enerzijds wel aanvoelt en terecht beklemtoont, hoezeer bij Luther het rechtvaardig verklaard worden uitsluitend Gods werk en dus louter genade is, maar anderzijds zijn eigen sterke nadruk op het ‘van eeuwigheid’ in Christus gerechtvaardigd zijn in Luther in-leest en daarmee een scholastisch element indraagt, dat wij bij Luther nu juist niet aantreffen.
Ook hier blijkt, dat het eenvoudige en tegelijk krachtige verstaan van de verhouding tussen Woord en Geest en de centrale plaats van èn het sola gratia èn het sola fide in later tijd niet meer voluit werd verstaan. Men maakte tussen Brakel en Comrie een óf-óf kwestie, terwijl dit bij Luther en ook bij Calvijn een Bijbelse eenheid vormde.
Toch zou het niet juist zijn om alleen de scholastieke orthodoxie erop aan te zien. De Coccejaanse *heilshistorische verbondstheologie* heeft in dit opzicht ook haar rol gespeeld, met name toen Voetiaanse scholastiek en Coccejaanse verbondstheologie zich op bevindelijke wijze met elkaar hebben verbonden. We noemen dit slechts zonder dieper er op in te gaan.
Samenvattend kunnen wij zeggen, dat de latere ontwikkeling in het gereformeerd protestantisme, met name de scholastisch bepaalde orthodoxie, een richting is opgegaan, die zich van het oorspronkelijk reformatorische, en met name van het Lutherse geestesklimaat heeft verwijderd.

STEEDS VERDER VAN LUTHER VANDAAN

Daarmee komen wij toe aan het derde aspect van de relatie tussen Luther en het gereformeerd protestantisme. We hebben over Luthers directe invloed gesproken met haar twee zijden, daarna zagen wij hoe de na Luther komende orthodoxie, in de

Lutherse traditie vooral ingeluid door Melanchthon, gevolgen heeft gehad ook voor het gereformeerd protestantisme, die de relatie tot Luther voornamelijk negatief hebben bepaald. Tenslotte willen wij nu nog in het kort bezien, hoe er in de gereformeerde traditie toch altijd weer tegenstromingen zijn ontstaan, die zich aan de scholastisering van theologie en prediking hebben trachten de ontworstelen en dan daarbij vooral aansluiting zochten of vonden bij Luther, min of meer bewust.
Om te beginnen moeten wij erop wijzen, dat deze genoemde pogingen niet het beeld van het gereformeerd protestantisme hebben bepaald. Bijna integendeel. Wanneer wij in dit verband naar de negentiende eeuw kijken, dan wordt deze eeuw niet gestempeld door Kohlbrugge maar veel meer door het Duitse idealisme, dat ook in Nederland de geesten boeit en de officiële theologie goeddeels beheerst. R. Prenter heeft er echter terecht op gewezen, dat het idealistische accent in de theologie bepaald niet van Luther stamt, maar in een vervreemde en zelfs vijandige verhouding tot hem staat.
Passen wij dit op het gereformeerde protestantisme van de negentiende eeuw in Nederland toe, dan zien wij dit geconcretiseerd vooral bij de modernen en de ethischen. Het is dan ook te verstaan dat bij iemand als J.H. Scholten, de vader van de modernen, Zwingli hoog op het schild wordt geheven, en hij ook Calvijn weet te waarderen, maar dat Luther bij hem geen genade kan vinden.
In zijn hoofdwerk *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld* is zijn behandeling van Luther in tweeërlei opzicht kenmerkend. In de eerste plaats probeert hij Luther geheel vanuit antropologisch standpunt te interpreteren, dus geheel van de mens uit: *Luther begint antropologisch.* Dat is historisch bezien een radicale omkering van wat Luther ten diepste dreef. Want juist van Luthers prediking en theologie kan worden gezegd, dat ze zich voltrekken coram Deo.
Vervolgens wijst Scholten Luther af en meent, dat hij met recht door Erasmus is bestreden. Bij Luther is immers sprake van een werktuigelijke beschouwing van de mens en zijn betrekking tot God. Kennelijk verstond Scholten niets meer van de geestelijke diepten van Luthers worsteling om de genade en zijn bevrijdend spreken van Gods ontferming in Christus door het geloof.
De nadruk op de mens heeft in de idealistische negentiende eeuw verhinderd om Luther te verstaan en recht te doen. Ook de ethische theologie heeft deze belemmering ondervonden.

Het zou ons te ver voeren om na te gaan, welke rol Luther heeft gespeeld in de *ethische theologie*.
Zeker is, dat Luther wel aandacht kreeg, maar op een eenzijdige manier. In Duitsland heeft de negentiende eeuwse theologie in het voetspoor van Schleiermacher vooral de nadruk laten vallen op de antropologische en ethische kanten van Luthers theologie. Wij denken hierbij vooral aan A. Ritschl, die wel nadrukkelijk zich erop voor liet staan, dat hij in het spoor van Luther ging door ook rechtvaardiging en verzoening centraal te stellen, maar hem op zulk een wijze interpreteerde, dat Luther de vlag werd om zijn eigen idealistische theologie te dekken.
Anderzijds werden de stemmen steeds luider, die Luthers betekenis voor de eigentijdse positie van kerk en theologie afschreven en hem tot een uitloper van de middeleeuwse theologie stempelde (E. Troeltsch).
De eenzijdig antropologische aandacht voor Luther is ook voor Nederland in die tijd kenmerkend. Het is bijvoorbeeld tekenend, dat bij de Luther-herdenking van precies een eeuw geleden - 1883 - twee uitgaven verzorgd werden van Luthers boekje over *De Vrijheid van de christenmens*. Zij kwamen uit tegenovergestelde hoek, de ethische en

Kohlbruggiaanse. Daarom ook volkomen onafhankelijk van elkaar en met tegenovergestelde intentie. Maar opvallend is wel, dat de christenmens bij beide centraal staat. Bij Scholten was dat: de autonome mens. Bij de ethischen: de ethische persoonlijkheid. Bij de Kohlbruggianen: *de rechtvaardigverklaarde goddeloze.* Ze verschillen alle drie heel sterk. Toch gaat het bij alle drie over de mens. En we vragen ons af, of dit toch niet meer negentiende eeuws is dan werkelijk en voluit Luther zelf. Want al is het zo, dat met name de Kohlbruggiaanse interpretatie het dichtst bij Luther zelf staat, van Luther zelf kan gezegd worden: bij hem staat niet de mens, welke dan ook, voorop, maar Christus en in Hem God Zelf.
Als wij de ethische theologie noemden, moeten wij in dit verband denken aan M. van Rhijn, destijds mijn leermeester in Utrecht. Zijn colleges kerk- en dogmengeschiedenis waren op slechts enkele themata gericht. Daarvan werd Luther wel het meest geliefd en geleerd. Voor velen zijn deze colleges onvergetelijk geweest. Maar in het hart ervan stond zijn college over de bekering, geconcretiseerd in Luthers bekering en geïllustreerd vanuit de gelijkenis van de verloren zoon in Lucas 15: boeiend, inspirerend en diep doordringend in ons gemoed. Toch achteraf gedacht, sterk gericht op hoe Luther nieuw inzicht verwierf op het punt van de heils- en geloofszekerheid. Dat is dan ook Van Rhijns hoofdthese in zijn *Studiën over Luther's Rechtvaardigingsleer*: Het voornaamste ligt niet zozeer in de leer van de rechtvaardiging door het geloof als zodanig, als wel in het streven naar en het verwerken van persoonlijke heilsverzekerdheid, dat achter de formule 'rechtvaardiging door het geloof' klopt.
In dat licht bezien is het dan ook te begrijpen, dat Luther bij de ethischen meer gewaardeerd werd dan Calvijn, die wel een religieus-ethische kern bezat, maar volgens omgeven door een rationalistisch-scholastieke ombouw, die door de ethischen werd afgewezen.

Letten wij meer op de strakkere gereformeerde lijn, dan ontmoeten wij in de negentiende en twintigste eeuw de gereformeerde richting, deels binnen de Ned. Hervormde Kerk, deels daarbuiten, aanvankelijk in de kerken van de Afscheiding, later vermenigvuldigd met de kerk van de Doleantie. Toegespitst op de vraag, hoe hier de relatie tot Luther uitvalt, blijkt Luthers geestelijke erfenis in ieder geval niet van belangrijke omvang te zijn. In het Neo-Calvinisme stond de interpretatie van Calvijn centraal. In de meer bevindelijke kringen gold dit van de Nadere Reformatie, met name in haar latere ontwikkeling. Theologisch en spiritueel betekende dit, dat de scholastieke accenten in prediking, theologie en geloofsbeleving, overheersten en daarmee de aandacht voor de gelovige mens. Wel kwam Luther op een bepaalde wijze ter sprake. Maar ook hier, in omgekeerde zin als bij vrijzinnigen en ethischen en toch tegelijk met een verrassende parallelliteit, via de poort van de antropologie. In gereformeerd-piëtische kringen heeft Luthers bekeringsweg altijd de geesten geboeid. Men herkende daarin het patroon van de piëtistische bekeringsgeschiedenis. Daarom stelde men Luther vooral in dit opzicht hoog, en, om een markant voorbeeld te noemen, kreeg de bekende kinderverhalenschrijver W.G. van de Huist van het Nederlands Bijbelgenootschap de opdracht om Luthers bekeringsweg voor de kinderen te vertellen.
Maar, zoals gezegd, ook dit was een bepaalde vorm van antropologische interpretatie, waarin Luther slechts van één kant werd bezien en geaccepteerd. En dit is een *interpretatiegeschiedenis,* die nog steeds in de Gereformeerde Gezindte met name doorgaat.

TERUG NAAR LUTHER

Waarop wij nu tenslotte vooral de aandacht willen vestigen, is het belangrijke gegeven, dat er toch telkens weer theologen en predikers zijn geweest, die het hart van Luthers spiritualiteit hebben verstaan en getracht hebben deze in hun prediking en pastoraat te integreren. We moeten ons beperken tot een tweetal theologen, die in dit verband een belangrijke inbreng hebben gehad.
In de vorige eeuw is dit ***H.F. Kohlbrugge*** geweest. Hij was Lutheraan van origine, maar zijn theologische en geestelijke invloed heeft zich toch vooral binnen het gereformeerd protestantisme laten gelden. In feite betekent dit, dat hij op deze wijze de erfenis van Luther heeft ingedragen in de gereformeerde traditie. We kunnen nu niet zijn prediking nader ontvouwen. Maar zijn centraal stellen van de rechtvaardiging van de goddeloze, zijn Christocentrische prediking, zijn radicaal afrekenen met alle vormen van vroomheid, die uit de mens voortkomen, en tegelijk toch ook zijn door en door geloofs-bevindelijke verkondiging, doen ons in sterke mate denken aan Luther.
Al was Kohlbrugge tijdens zijn leven niet de gevierde man, juist omdat hij haaks stond en sprak op de geest van zijn tijd, zijn invloed is in de rechterflank van het gereformeerd protestantisme steeds meer toegenomen. Maar ook dan doorgaans op de wijze van een tegenstroom, die soms bruisend opspatte tegen de gangbare stroom in. Dat gebeurde doorgaans vooral in de prediking van hen, die oorspronkelijk in een antropologisch-scholastisch keurslijf gebonden zaten maar door het aangeraakt worden door de bevrijdende kracht van het Evangelie d.m.v. Kohlbrugge's prediking tot een nieuw zicht kwamen op het Woord en het leven van het geloof, en zo ook op de relatie tussen Woord en Geest.
Opmerkelijk is daarbij, dat zodra men Kohlbrugge's prediking ging (om-) vormen tot een theologie met een rationale inslag, de bevindelijke geloofsspiritualiteit van Kolbrugge daaruit wegvloeide en er een prediking uit voortkwam, die wel de naam van Kohlbrugge voerde en voor een deel ook terecht, maar waarin de spiritualiteit van Kohlbrugge niet meer voluit werd gevonden.
Kohlbrugge is door sommigen ook aangewend om in een anti-bevindelijkheid terecht te komen, die als reactie op de ultrabevindelijkheid wel verklaarbaar maar daarmee nog niet aanvaardbaar en vruchtbaar is.

Het zou een studie op zich vereisen om in dit verband de theologie van K. Barth te peilen. De verbindingslijn tussen Kohlbrugge en Barth is met name door Th.L. Haitjema aanvankelijk (1926) terecht gesignaleerd en dat zegt ook iets over Barths waardering voor Luther. In het veelomvattend Lutheronderzoek gedurende de eerste helft van deze eeuw met zijn vaak tegenstrijdige interpretaties, was Barth het, die de jonge Luther scherp stelde tegenover de oude Luther en dan duidelijk koos voor de eerste. Het simul justus-simul peccator was ook hem uit het hart gegrepen. In zijn theologie van de crisis met haar dialectische spanning meende Barth in het spoor van Luther te gaan. Niet geheel ten onrechte. Daarom is ook zijn negatieve waardering van de zozeer op de mens gerichte negentiende eeuw te verklaren. Maar zoals hij zelf sprak van de jonge en de oude Luther, zo is er reden om ook van een jonge en een oude Barth te spreken. We zien bij Barth een ontwikkeling, waarin zijn afwijzing van de vorige eeuw steeds meer overgaat in een op zijn minst ambivalente waardering ervan. Dit laatste vooral toegespitst op de theologie van Schleiermacher. Het is in dit verband veelzeggend, dat in één van de nieuwste studies over K. Barth, hij beschreven wordt als de theoloog van de H. Geest, terwijl hem toch altijd een eenzijdig christomonisme en een verschraling van de pneumatologie verweten is (A.A. van

Ruler).
Deze nieuwste interpretatie laat ook zien, hoe de negentiende eeuw bij Barth terugkomt, en daarmee ook zijn belangstelling voor de mens. Wel blijft deze Christologisch bepaald, maar tegelijk komt de mens met huid en haar in het vizier in wat men zou kunnen noemen een christologisch georiënteerd humanisme. En of dan nog sprake kan zijn van een hechte verbondenheid met Luther, de jonge èn de oude, is zeer de vraag.

Op Nederland ons richtend valt het nog moeilijker om een duidelijke lijn te trekken. Wel is het zo, dat nogal wat volgelingen van Kohlbrugge vroeg of laat ook volgelingen van Barth zijn geworden en meenden daarmee dezelfde weg te vervolgen. Maar van meer betekenis is het feit, dat trouwe volgelingen van Barth heel intens en gemakkelijk een synthese tussen Barth en de ethische theologie hebben weten tot stand te brengen. En dan zien wij toch Kohlbrugge steeds meer uit de gezichtskring verdwijnen. Of dat ook betekent, dat de afstand tot Luther groter geworden is? Men heeft in ieder geval het doorgaans meer te kwaad met de 'natuurlijke theologie' van Melanchthon en zijn invloed op de orthodoxie, waartegen men zich afzet, dan dat men in positieve zin ademt in het geestelijk klimaat van Luther. Dat komt ons inziens mede door het zojuist genoemde feit, dat er bij Barth een ombuiging naar de christologisch gevulde antropologie heeft plaatsgevonden, die de affiniteit met de ethischen in de hand heeft gewerkt, maar afstand schept van het theologische en spirituele klimaat waarin Luther ademde.

De tweede naam, die wij in dit verband willen noemen is die van J.G. Woelderink. Het meest opmerkelijke is, dat wij bij hem geen directe invloed van Luther kunnen ontdekken, terwijl zijn theologie en prediking toch sterk aan hem doen denken. Daarbij denken wij vooral aan zijn nadruk op het leven uit de belofte door het geloof en zijn aandacht voor de rechtvaardiging uit het geloof. Het aspect van de gelijktijdigheid treffen wij bij Woelderink ook aan, juist in verband met zijn centraal stellen van de belofte en het geloof. Terwijl bij hem dit gepaard ging met een scherp reageren tegen een theologie en verkondiging, waarin de scholastieke systematisering van het geloofsleven in een verstrakte orde van het heil domineerde.
Wellicht heeft dit laatste ertoe bijgedragen, dat Woelderink zelf toch ook niet ontkomen is aan een zekere rationele systematisering, waardoor het tintelend element, dat wij èn bij Luther èn bij Kohlbrugge aantreffen, bij hem niet zo wordt gevonden. Dat heeft ook gevolgen gehad voor de invloed, die van hem uitging en nog steeds uitgaat. Zij heeft, evenals bij Kohlbrugge, bevrijdend gewerkt, als een uitleiding uit het diensthuis van de scholastiek. Maar zij heeft anderzijds ook reactionair gewerkt en dan kwam en komt men van het ene diensthuis in het andere.

LUTHER LEEFT VOORT

We waren genoodzaakt om in deze laatste paragrafen slechts grove hoofdlijnen te trekken, met het gevaar om te weinig genuanceerd te worden. Uitvoeriger behandeling zou aan de nuances meer recht kunnen doen. Ons ging het erom na te gaan, in hoeverre en op welke wijze Luther binnen de gereformeerde traditie nog present is. Ik wil daarbij tenslotte niet onopgemerkt laten, dat vele predikanten met name bij de voorbereiding op hun prediking bij Luther te rade gaan, als de praxis pietatis, het dagelijks geloofsleven coram Deo en midden in deze wereld ter sprake komt. Met name op deze wijze leeft Luther onder ons voort. Dit heeft alles te maken met de

evangelisch-reformatorische verbinding van Woord en Geest in de wijze, waarop hij de schriften vertolkte. De gereformeerde traditie is daarom niet zonder Luther te denken. En wat er aan relatie met Luther is, heeft overwegend gediend tot haar verrijking en verlevendiging.

7. EEN BELANGRIJKE BEKENTENIS VAN LUTHER

Amsterdamsch Zondagsblad, 15 januari 1888
Redactie H.A.J. Lütge, Herv. Predikant te Amsterdam

Hieronder volgt een visie van enkele historieschrijvers over Luther en zijn mening over het ***Heilig Avondmaal*** aan het eind van zijn leven.
Van Gereformeerde zijde wordt hier behoorlijke waarde aan gehecht, omdat zij hierdoor des temeer Luther als Reformator, óók van het Gereformeerde volk kunnen beschouwen.

Algemeen bekend is, hoe scherp Luther heeft geoordeeld over hen, die van hem verschilden in de leer van het Avondmaal, hoe heftig hij daarom veroordeelde degenen, met wie hij in de grond toch één was.
Toch is Luther voor zijn dood daarvan teruggekomen, gelijk blijkt uit een bekentenis, die hij omtrent het verschil kort voor zijnen dood gaf, in een gesprek met zijn vriend Melanchthon.
Wij wijzen daartoe op hetgeen A. Kluckhohn aantekent op een der door hem uitgegeven brieven van Frederik den Vrome, keurvorst van de Palts. (Briefe Friedrichs des Frommen I blz. 557).
Eerst verwijst Kluckhohn naar hetgeen de keurvorst schrijft in de brief van 31 Dec. 1564, waar hij zegt: "Maar Dr. Luther is een mens, geweest, die zowel als anderen kon dwalen, gelijk hij ongetwijfeld van zijne dwaling ten laatste overtuigd is, toen hij God zo ernstig heeft gebeden om vergeving, en beleden, dat hij in de zaak van het sacrament te veel heeft gedaan, - zoals zonder twijfel degenen weten te bevestigen, die bij zijn laatste stond tegenwoordig waren."
Daarna gaat Kluckhohn verder: Nog duidelijker zegt Frederik in deze brief (die van 15 Februari 1565) het volgende: "Dat Dr. Luther in de zaak van het sacrament voor zijn dood heeft toegegeven, weten alle eerlijke lieden, ofschoon hij daarover niet een iegelijk sprak."
Deze uitingen, zo gaat Kluckhohn voort, hebben betrekking op het volgende merkwaardige feit:
In het gesprek, dat Melanchthon met Luther voor zijn laatste reis naar Eisleben had, werd ook de avondmaalsstrijd genoemd, waarbij Melanchthon oprecht verklaarde, dat de leer der kerkvaders op dit punt nader kwam bij de leer der Zwitsers, dan bij die van Luther. Laatstgenoemde zweeg een wijl; toen sprak hij de woorden: *"Lieve Filip, ik erken dat in de zaak van het sacrament teveel is gedaan."*
"Zo laat ons", hernam Melanchthon, "een geschrift geven, waarin de zaak gematigd wordt, opdat de waarheid blijve en de kerken weer eendrachtig worden", waarop Luther zei: *"Ja lieve Filip, ik heb dit dikwijls en rijpelijk overdacht, maar zo zou de gehele leer in de verdenking komen. Ik wil het de Almachtigen God bevolen hebben. Doe gij ook iets na mijn dood."*

Van dit feit kreeg Ursinus te Wittenberg kennis, want Melanchthon maakte er geen geheim van. Uit zijn mond hoorde ook Alesius, Professor te Leipzig, het verhaal, van wie het weer op anderen, als Pezel overging.
Bij de reeds lang bekende getuigenissen van Ursinus , Pezel en Hospinianus kwam nu in de laatste tijd de oorspronkelijke en onder ede bekrachtigde verzekering van

Hardenberg te Bremen, (Kohlmann in de Erlang. Ref. K. Z. 1853 , blz. 157; vergel. Gillet Crato von Krafftheim II, 113 en Stähelin, Johannes Calvin I, 228). Hardenberg had het verhaal uit "Melanchthons eigen mond en ter verkrijging van volkomen zekerheid, vaardigde de raad van Bremen den Magister Schlonkgrawe naar Wittenberg af.
Te Heidelberg werd de zaak door Ursinus bekend en het eerst genoemd in de strijd, die zich aan het Maulbronner colloquium aansloot. Frederik stelde, zoals vanzelf spreekt, daarin het hoogste belang. Door Erastus liet hij aan de burgemeester van Bremen schrijven, om met zekerheid te weten wat te Bremen dienaangaande was geschied.
Naar de regels der historische kritiek laat zich mitsdien het gehele verhaal niet meer als fabel behandelen.
Tot zover Kluckhohn.

J. Köstlin, die veel omtrent Luther onderzocht en schreef en het nauwelijks geloven kon, zegt echter (Luthers Theologie II, 226, 227 noot) dat het verhaal zich niet als louter sage laat afwijzen, wegens Hardenbergs bericht.
Tot staving der geloofwaardigheid van de bekentenis, vooral belangrijk hetgeen E. Sähelin (Johannes Calvin, I, 228) opmerkt.
Met ons zal het menigeen verblijden, dat Luther voor zijn dood tot deze bekentenis is gekomen.
Luther handhaafde zijne dwaling niet in hoge trots, evenmin als hij volhardde in zijn vroeger afkeurend oordeel over de brief van Jacobus en de Openbaring van Johannes.
Terecht zegt dan ook de keurvorst: *Halstarrig in bewezen dwaling te volharden is schande (ist ayn Schand), haar af leggen en te erkennen, dat is een eer.*

8. DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN[21]
Gerhard Ritter

Meer dan twintig jaren lang heeft Luther de moeiten van dit alledaagse leven getorst - een voortdurend groeiende last van reusachtige omvang, welke hem soms dreigde te verpletteren. Die alle harde en hoekige trekken van zijn karakter steeds scherper deed uitkomen en toch niet in staat was ooit het vertrouwen van zijn moedig geloof en de rijkdom van zijn gemoed, de onuitputtelijke humor en de goedheid van deze even grote als kinderlijke ziel te verstikken.
'Ik hoop, dat ze mij toch niet mijn moed en vreugde afnemen', schreef hij nog tijdens het tumult van de boerenopstand; het krenkte zijn natuurlijk gevoel zich algemeen gehaat te weten, want 'het zit diep in ons dat wij gaarne zien, dat de mensen ons goed gezind zijn'. Echter deed dit hem geen ogenblik aan zijn roeping twijfelen: was hij immers niet slechts de geest in zijn geweten gevolgd? 'Al hun bloed komt op mijn hoofd neer. Maar ik verwijs het naar mijn Heere God; die heeft mij bevolen zo te spreken.'
Geheel en al Luthers is weer de wijze waarop hij antwoordde op de haat en de smaad van de mensen. Het was een ware uitdaging en bespotting van de lastertongen - waarmee hij de bange Melanchthon de stuipen op het lijf joeg - door juist nu, 1525, eerder dan het plan was, met een weggelopen non in het huwelijk te treden. Zo staat direct aan het begin van deze laatste periode een daad die ons bijna een symbool schijnt van hetgeen zijn werk dezer laatste twintig jaren onderscheidt van al het vroegere. De aan alle aardsheid ontstegen monnik en Godsman gaat zich op deze aarde inrichten. De hemelbestormer stelt zich ermee tevreden om voorlopig in engere kring te werken en - nu het oorspronkelijke plan te groots, te stoutmoedig is gebleken om op de vulkanische, gespleten bodem der Duitse landen een dragend fundament te vinden - in trouwe, hoewel uiterlijk bescheiden arbeid een beperkt, doch des te hechter bouwwerk, als het ware een kiemcel voor de nieuwe gemeenschap der heiligen, op te richten. Als Faust bouwt hij dijken om op de eeuwig rusteloze zee een stuk vaste grond te veroveren. Dat hij daartoe nu nog en ook later steeds weer de nodige energie wist op te brengen, dat is - boven alles uit wat triest en bekrompen was in deze latere jaren - de onvergetelijke historische daad van de ouder geworden Luther.

De catastrofe van de Boerenoorlog heeft de ontwikkeling van de Hervorming niet verhinderd, misschien niet eens ernstig geremd; wel gaf zij aan de beweging een ander karakter. Voor eens en altijd had men het vertrouwen verloren de Hervorming van zowel het geestelijke als het wereldlijke leven in een ruk erdoor te krijgen. Met de hoop op zulk een ommekeer had het volk als geheel ook alle echte belangstelling voor het openbare leven ingeboet en verdween die spanning van een gelukkige verwachting, waarmee men de breuk van de Duitse kerk met Rome als een begin van betere tijden had nagestreefd en bejubeld. Van nu af bleef de toestand van Duitsland uitsluitend in handen van de overwinnaars en despoten, de Duitse vorsten en hun raadsheren. Die mochten nu, als ze wilden, verder twisten met keizer en paus. Het volk gehoorzaamde afgestompt en onverschillig. Dat was de toestand waarmee ook Luther voortaan rekening moest houden.
Er had zich een grote scheiding tussen de geesten voltrokken. Luthers prediking had haar zuiver geestelijk en principieel niet-politiek karakter bewezen; de zwaarste

---

[21] Gerhard Ritter, Luther in leven en werk. Aula boeken, 1962

vuurproef had zij doorstaan; nu moest zij op haar eigen wijze verder doorwerken, dat wil zeggen: door te trachten de mens innerlijk te veranderen. De revolutionaire enthousiasten - aanhangers van Münzer - die alles in één keer hadden willen vernieuwen, op het gevaar af zodoende de chaos op te roepen, hadden het onderspit gedolven. Hun driestheid was voor immer gebroken: zij gingen op in de vreedzame en lijdzame beweging der Doopsgezinden, die nu op meedogenloze wijze vervolgd werden. In de eerste plaats omdat men hen (eigenlijk toch ten onrechte) de schuld gaf van de rampspoedige boerenopstand. En alles wat niet van Luthers of Rooms geloof was, werd nu in de enge verborgenheid van ondergrondse conventikels gedreven, waar het ondanks onderdrukking, schending en vervolging onuitroeibaar bleek en door een meer dan duizendvoudig martelaarschap dapper stand hield. Het levenswerk van Luther was echter aan de maalstroom ontkomen en mocht zich ook in het vervolg openlijk doen gelden.

Eén snaar op zijn speeltuig bleef echter ontstemd. Aan ieder die goed luistert, kan het niet ontgaan: sinds de 'zendbrief over het harde boekje tegen de boeren' klinkt er in het diepe, hartelijke pathos van zijn stem een nieuwe, hardere, soms bepaald onharmonische toon mee. Hartstochtelijk en grimmig was zijn polemiek altijd geweest, maar nu kan deze vaak boze, ja bijna hatelijke vormen aannemen. Niet alleen vertoornd wordt hij door de tegenspraak van zijn opponent: zij maakt hem ook ongeduldig en geprikkeld. Plotseling zien wij een nerveus mens voor ons, iemand die zich niet meer beheersen kan. Toch is zijn strijd ook nu van grote allure: altijd gaat het om grote, zakelijke dingen; boven het kleingeestige geïntrigeerd van persoonlijke tegenstanders in Wittenberg is hij tot het laatst toe verheven.
Maar voor de eerste maal in die zendbrief dreigt hij nu toch zijn tegenstander met geweld: wees voorzichtig, het zwaard zou ook u kunnen treffen! Men voelt het: zijn geloof aan de werking op de mensen van het Woord alleen is niet meer zoals vroeger. Hij twijfelt niet aan de macht van het Goddelijk Woord, doch wel aan de goede wil van de mensen om het aan te nemen, en aan hun vermogen zich door het betere inzicht te laten leiden. In de grond was het niet anders dan zijn oude opvatting van de volslagen zondigheid van de natuurlijke mens. Maar naarmate hij meer teleurstellingen moest ondervinden, moet hij steeds meer onder de indruk zijn gekomen van Satans geweldige macht.
Inderdaad hebben klankkleur en toonaard van zijn optreden een merkbare verandering ondergaan. Maar het thema is hetzelfde gebleven. Wie een diepe kloof, een formele tegenstelling tussen Luthers opvattingen voor en na 1525 meent te moeten vaststellen, die heeft zijn ware aard nooit goed begrepen.
Het is waar: had hij vroeger zijn zaak geheel en al gebouwd op de prediking van het Woord en de daardoor wakker geroepen verandering van 's mensen innerlijk, nu verleende hij aan de geleidelijke, opvoedende werking van een kerkelijk instituut op de grote massa veel meer ruimte. Wat hem vroeger eerst in de laatste plaats noodzakelijk scheen - het tot stand brengen van uiterlijke vormen en organisatie - dat ging voor hem, na zoveel bittere ervaringen, nu meer betekenis krijgen.
Zijn huwelijk was van deze ommekeer het eerste zichtbare teken: het was hoog tijd geworden aan de oude uitzonderingspositie van de geestelijkheid, voor iedereen duidelijk, een einde te maken. En ook in dit opzicht werd hij door de aan deze dingen nu eenmaal inherente logica stap voor stap op zijn weg voorwaarts gedreven: te beginnen met een geleidelijke constitutie der uiterlijke cultusvormen tot aan het vaststellen van een belijdenisformule en een steeds volmaakter ontwikkeld, tegen het spiritualisme der wederdopers steeds scherper afgebakend nieuw dogma. Uit de vrije

prediking van het Woord werd een nieuwe kerk geboren. Het was trouwens nooit zijn mening geweest dat de mensheid de kerkelijke ordening als zodanig zou kunnen ontberen. Juist omdat de diepste heiligdommen van zijn geloof hem zo volkomen bezighielden, kwam het niet in hem op de Goddelijke instelling der kerk en de noodzaak van een uitwendig instituut voor de opvoeding van de mens te bestrijden. Het reformatiegeschrift 'Aan de christelijke adel', geschreven op het hoogtepunt van zijn scheppen, legt daarvan getuigenis af. (Melanchthons *Loci communes,* de eerste protestantse dogmatiek, ontstond in het jaar van de Rijksdag van Worms, 1521.)

Luther bedoelde niet de oude kerk af te breken maar haar te herstellen in haar oude gedaante. Ook de vrijheid van geweten die hij predikte, hield geen willekeur in: steeds bleef ze gebonden aan Gods Woord en zijn gemoed was daarenboven veel sterker verknocht aan vele oud-kerkelijke tradities dan men in de jaren van felste strijd van hem had verwacht; alles waarvan hij afstand deed, kon hij slechts met veel smart van zijn ziel losscheuren. Het staat vast dat zijn werk revolutie betekende, maar het was tevens *historische ontwikkeling.* Reeds eerder ontdekten wij daarin een stuk van zijn grootheid, en niet het geringste. Alles wat ons in de laatste twintig jaren van zijn leven als geestelijke starheid, zelfs soms als reactie voorkomt, is in wezen niets van dat alles; alleen wil hij zeker zijn van zijn nooit opgegeven relaties met de middeleeuwen. Moge hij hier en daar (zoals in de leer der sacramenten ongetwijfeld het geval is) uit die innerlijke behoefte wat de theologische formules betreft op zijn eigen oudere uitspraken terugkomen, van de kern der reformatorische leer geeft hij ook dan niets prijs.
Integendeel, eerst nu groeit deze tot haar grootste diepte en rijpheid en verwerft zij haar vaste systematische verband.
Terstond na de Boerenoorlog verscheen het diepzinnigste en wetenschappelijk meest doordachte van zijn strijdgeschriften: *het dispuut met Erasmus over de erfzonde en de vrijheid van de menselijke wil, over de almacht Gods en de voorbeschikking* ('Vom unfreien Willen' 1526). In zijn krasse accentuering van alle super- en irrationele elementen van het oerchristendom betekende dit geschrift de definitieve en bewuste breuk met alle reformkatholieke ondernemingen en het gehele rationalisme der renaissancetheologen; toch, juist uit zulk afbakenend werk, dat zich niet in een heftige polemiek, doch veeleer in rustige zelfbezinning voltrok, wist de reformator de rijpste theologische formuleringen van zijn godsbegrip te putten.

Rijker nog en veelzijdiger is de gedachterijkdom van *zijn grote uitlegging van Genesis,* waaraan hij volle 10 jaren (1535 -1545) heeft gewerkt: *een waarlijk onuitputtelijke goudmijn van zijn theologie.*
Toch had zich in zijn gehele levenswerk een ommekeer voltrokken. Op het eerste gezicht doet het ontnuchterend, bijna tragisch aan te zien hoe het onstuitbare enthousiasme der beginjaren in hem langzamerhand in dogmatische starheid verkeert, zoals ook in de strijd, in het dispuut met tegenstanders van rechts en links het rechtstreeks getuigenis ván de levende Godservaring terugtreedt achter theologische grensbepalingen en kerkelijke leerformules. Het was stellig geen bekoeling van de oorspronkelijke gloed, die deze ommekeer teweegbracht. Slechts invloeden van buitenaf waren er de oorzaak van. Dat de religieuze bevrijder van weleer zich tot kerkvader, tot canonieke autoriteit van een nieuwe theologische school had ontwikkeld, dat hij zelf zijn overtuiging naar alle kanten dogmatisch afbakende, is al evenzeer bevorderd door uiterlijke invloeden als toen hij destijds gedwongen werd de volle revolutionaire stuwkracht van het in hem levende nieuwe godsbegrip te

ontwikkelen: van fase tot fase met steeds grotere klaarheid en energie.

Verreweg het belangrijkste dat hem nu te doen stond, was ***de nieuwe inwendige grondslag voor een evangelische kerk te leggen.*** Daartoe was bovenal één ding (wij hoorden er reeds eerder van) noodzakelijk: het opnieuw instellen van een krachtige geestelijke autoriteit. Waar echter was zulk een autoriteit, - nu alle canonieke rechtsordening, alle priesterlijk, hiërarchisch gezag was komen te vervallen - anders te vinden dan in de gemeente zelf? Inderdaad had Luther ook in het geschrift *aan de christelijke adel* de gemeente uitdrukkelijk het recht toegekend om te oordelen over de leer van hun geestelijken, hen te beroepen en af te zetten. Tot deze gemeente had hij echter van den beginne af als belangrijkste leden 'raad of overheid', dus het wereldlijk gezag in de geest der late middeleeuwen, gerekend; ook de landsoverheden, voor zover zij de juiste leer aanhingen, had hij nooit buitengesloten. En over het algemeen had hij in deze machthebbers, ondanks veel teleurstellingen, altijd nog meer vertrouwen dan in 'Herrn Omnes', waarvan hij eerder een wild tumult, blinde vernietiging der tradities dan een rustig herbouwen en helder inzicht verwachtte.
Dit wilde niet zeggen dat er niet bepaalde praktische pogingen gedaan werden om de gemeente in kerkelijk opzicht te organiseren. Ook de leken zouden deel hebben aan het beheer van het kerkelijk vermogen; ja, Luther wenste een vrij willige instelling van een christelijke levens orde van 'huisvaders en huismoeders' met toepassing van een zekere tucht, met grote en kleine kerkelijke ban. Maar daarbij was het zijn voortdurende zorg te verhinderen dat uit een dergelijke vrije ordening uit liefde een nieuw kerkelijk dwangsysteem, een nieuw canoniek recht zou kunnen ontstaan. Liever dan zo iets te laten gebeuren wilde hij de instelling van zulke uiterlijke ordeningen dan maar als 'liefdedienst' aan de wereldlijke overheid overlaten. Echte geestelijke autoriteit met dwingende bevoegdheden kon hij aan de 'gemeente' al daarom niet toekennen, omdat het naar zijn diepste overtuiging onmogelijk was de echte, ware christenen te onderscheiden van de meelopers, van de pure schijnchristenen en degenen, die zich alleen in de uiterlijke dingen van het gemeenteleven beijveren.
Wel stond hem voor ogen voorlopig *een kerngemeente van levende getuigen en volgelingen der nieuwe leer* om de avondmaalstafel in het kerkje van het zwarte klooster te verenigen, waaruit dan de nieuwe gemeenschap der heiligen van lieverlede zou moeten groeien. Daar zou hij zelf preken, terwijl 'daarbuiten', in de stadskerk zijn kapelaans voor de 'grote massa' op de wijze van missiepredikers moesten spreken. Maar meer dan een middel van uitwendige doelmatigheid moest het niet worden; een sektarische afzondering van 'uitverkorenen' mocht er in geen geval uit voortkomen, nog minder een bevoorrechte positie in het besturen van de kerk voor die engere kring. De ware kerk van Christus bleef voor hem immer een onzichtbare grootheid. Daardoor is een stelselmatige uitwerking van de organisatie der Lutherse gemeente tenslotte toch uitgebleven en heeft Luther zich uiteindelijk tevredengesteld met de formule dat de kerk overal is *waar Gods Woord zuiver verkondigd en het sacrament op juiste wijze gevierd wordt.* Het levende middelpunt in deze vorming van een nieuwe gemeente en een nieuwe kerk was voorlopig hij zelf - als de machtigste geestelijke getuige en prediker der Goddelijke waarheid.
Maar hiermede was het probleem van de vorming ener nieuwe geestelijke autoriteit niet opgelost, doch alleen maar uitgesteld. Was het eigenlijk wel op te lossen? Of was het voor het Lutherse denken, dat slechts het 'zuivere Woord Gods' als enige autoriteit erkende en van alle menselijke autoriteit slechts vervalsing duchtte, principieel onoplosbaar? Was het niet een paradoxale taak die Luther aan zijn kerk stelde, een gemeenschap te vormen, die niet van deze wereld was en toch ook weer voor en

binnen deze wereld - onzichtbaar en tegelijk zichtbaar - geen uiterlijke rechtsgemeenschap, maar zuiver gemeenschap van één gezindheid, echter ook niet louter een sekte, doch een volkskerk, een georganiseerde gemeenschap van gedoopten? Zonder twijfel weerspiegelt zich in deze tegenstrijdigheden iets van de paradoxie van het gehele Lutherse theologisch denken, tenslotte een gevolg van zijn rigoureuze vernieuwing van de paradoxie der oerchristelijke verkondiging. Als een gemeenschap in liefde van gelijkgezinden had de nieuwe kerk geen uitwendige ordening van node, wel echter als volkskerk; als zodanig omvatte zij echter zowel ware gelovigen als christenen alleen in schijn - en aan een zo bont geschakeerde gemeenschap wilde Luther in geen geval enig kerkelijk bestuur overdragen.
De praktische gevolgen waren eindeloze, tot op heden nog niet overwonnen, zelfs (te midden van een veelszins ontkerstende wereld) nog sterk toegenomen moeilijkheden in de evangelische kerken - met name van de Lutherse.

Zwingli, de nuchtere, praktische en humanistisch geschoolde Zwitser wist deze noden te boven te komen door zijn Züricher 'Kilchöri' tot een christelijk verbond, een soort van Godsstaat uit te bouwen, waarin de hervormde predikers de meerderheid van de raad werkelijk van zich afhankelijk wisten en zo de wereldlijke politiek een tijdlang dienstbaar konden maken aan de nieuwe geloofsgemeenschap. Dit was een politieke, dus aan de tijd gebonden oplossing.
Calvijn, die in Genève iets dergelijks beproefde, had een zware en langdurige strijd te leveren alvorens hij de meerderheid van de raad voor zich had gewonnen; daarom leidde hij een zuiver kerkelijke strijdorganisatie op, die zich ook zonder of zelfs tegen de wereldlijke macht kon handhaven en haar wil kon doordrijven: een gemeenschap van uitverkoren, fanatieke aanhangers, die door middel van de kerkban alle maar half overtuigden, weifelmoedigen en pure meelopers weerde en vervolgens naar 'Bijbelse norm' een eigen orde, eigen soevereine organen in het leven riep, namelijk in de uitvoerende commissie van presbyters en consistories.
Maar dat was niet mogelijk zonder dat men eerst een nieuw wettelijk systeem instelde; pijnlijk nauwgezet gewetensonderzoek van kerkwege met inquisitie en aansluitend kettergerecht, zomede opbouw van een nieuw kerkelijk recht, dat in plaats van de canonieke rechtsboeken de Bijbel, zowel het Oude als het Nieuwe Testament, rechtstreeks als wetboek voor uiterlijke ordeningen toepaste.
Luther heeft dit alles uit diepste overtuiging afgewezen; hij moest het wel als prediker van een godsdienst die zuivere vroomheid beoogde, die geen 'codex' van 'Goddelijke' rechts-ordeningen, doch ook geen zichtbare gemeenschap van door God uitverkorenen erkent. Maar zo bleef hem eenvoudig niets anders over dan de ontbrekende kerkelijke autoriteit bij het stichten van nieuwe ordeningen te vervangen door *het gezag van de wereldlijke overheid* en kwam het lot van zijn kerk bijna geheel in handen van het 'wereldlijk zwaard' te liggen. Een stap, die voor het moderne denken met zijn scherpe tegenstelling tussen 'kerk' en 'staat' zeer gewaagd lijkt en welker gevaren de evangelische kerken sinds de 18e eeuw dan ook in hoge mate hebben ondervonden.
Maar in het tijdperk van de Hervorming was het nauwelijks iets opvallends. Reeds lang vóór Luther had het innerlijk verval van de pauselijke kerk de 'christelijke overheden' immers overal (niet alleen in Duitsland) tot steeds verdergaande 'reformatorische' maatregelen gedwongen. Zodoende was een formeel recht op hulp ingeval van nood voor de kerk ontstaan; juist in dit opzicht voltooide Luther slechts wat overal allang in zwang was. Alleen zijn geweldige slag tegen het pausdom versnelde en verhevigde het ontwikkelingsproces aanzienlijk (bij tijden ook aan katholieke zijde), en de 'noodtoestand' van zijn eigen kerk, welke ingrijpen van overheidswege

noodzakelijk maakte, was niet van voorbijgaande aard, maar behoorde tot haar wezenlijke kenmerken.

Hoe weinig hij erover dacht de van geestelijke bevoogding vrij geworden overheid van haar christenplichten te ontheffen, hebben wij al eerder besproken. Hij weet in het geheel niets van de moderne tegenstelling tussen 'staat' en 'kerk' als autonome, van elkaar onafhankelijke gemeenschapsvormen. Hij kent een weliswaar wereldlijke, maar dan toch christelijke overheid als een 'stand' van de christenheid naast andere. De staat kent hij alleen als christelijke gemeenschap, die in belangrijke mate zedelijk-religieuze opvoedingstaken dient. Zoals iedere stand, is ook de overheid verplicht het rijk Gods te dienen - de vorst in de eerste plaats als privé- persoon, uit liefdeplicht, als meest vooraanstaand lid van de christelijke gemeente, echter ook krachtens de plicht van zijn stand, als drager van zijn overheidsambt, dat als zodanig aan 'de christelijke gemeente behoort en dienstbaar' is. Niet voor hem zelf heeft God hem met zoveel rijkdom, macht en uiterlijke schittering begiftigd, doch alleen omwille van zijn onderdanen die hij met zijn ambt heeft te dienen - zelfs met opoffering van al zijn persoonlijke en dynastieke machtsbelangen.
Geheel op de wijze der middeleeuwse vorstenspiegels weet Luther over deze plicht van de christelijke landsvader te spreken - alleen nog veel principiëler en radicaler, bovenal (althans sedert 1525) zonder eigenlijke illusies omtrent de demonische krachten der politieke werkelijkheid en daarom zonder de traditionele serviele huichelarij.

Tot de voornaamste aller *vorsten*plichten behoort *de zorg voor het zieleheil van de onderdanen door een echt christelijke leer en tucht in het leven te roepen, te handhaven en te beschermen.* Hoewel het 'geestelijk regiment' der predikers zonder geweld van het zwaard, alleen door verkondiging van het Woord zorg draagt dat de mensen vroom en rechtvaardig worden om het eeuwige leven te beërven, toch is het wereldlijk regime daarbij onmisbaar. Want de ware christenen, die geen machtsdwang van node hebben, zijn steeds in de minderheid tegenover de grote massa van schijn- en niet- christenen. Daarom heeft de wereldlijke overheid 'door het zwaard' ervoor te zorgen 'dat diegenen die door het Woord niet vroom en rechtvaardig tot het eeuwige leven worden, toch worden gedwongen voor de wereld vroom en rechtvaardig te zijn'. Zo staan geestelijk en wereldlijk regiment beide onder hetzelfde Goddelijk gebod en dienen dezelfde hoogste zedelijk-religieuze taak.
Aan deze grondbeginselen, die wij in hun kern reeds leerden kennen in het geschrift aan de 'christelijke adel', heeft Luther onwrikbaar, ondanks velerlei frontveranderingen, vastgehouden. Zij vergemakkelijkten het hem, zoals blijkt, van de besliste doorvoering van het 'gemeenteprincipe' af te zien. Hem was ook praktisch niet de tijd gelaten, zulke nauwe gemeenschappen van ware christenen als kern van de vorming ener grote gemeente op te bouwen.
Eén ding was uit de ramp die de Boerenoorlog had betekend, onmiskenbaar duidelijk geworden: *dat geen uur meer was te verliezen om tot een hechte reorganisatie van de kerk over te gaan.* Daarbij kon Luther minder dan ooit de hulp van zijn landsoverheid ontberen. Hoe had hij anders het weinige kunnen redden en weder opbouwen dat de storm van de revolutie had overgelaten van de eerste grondslagen ener nieuwe kerkelijke organisatie? Het waren slechts armzalige resten.
In de grote steden kon ook nu nog wel de poging hervat worden om vanuit de gemeente de kerk opnieuw te stichten, doch op het platteland was alle hoop om daarin te slagen teniet gedaan. Deze verwilderde, onwetende, in godsdienstig opzicht zo

onverschillige boeren had men niet eens de keuze van een predikant kunnen toevertrouwen; en wat er aan resten van de oude geestelijkheid - ten dele in onwaardige posities, bijvoorbeeld als kroegbaas of duivels- bezweerder - nog was te vinden, moest van de grond af dringend vernieuwd worden, evenals de wilde chaos van half verbrijzelde instellingen van de oude kerk.

De Rijksdag zelf gaf toe (althans zo kon het besluit van de Rijksdag te Spiers in 1526 desnoods worden uitgelegd), dat de wereldlijke vorstendommen, die van alle rijksstenden als enige zegevierend de storm hadden overleefd, ook alleen in staat waren, enigerlei kerkelijke reorganisatie - zij het ook voorlopige - ieder op zichzelf, tot stand te brengen. En allen, zowel noord als zuid, katholieken zowel als Luthersen, wedijverden met elkaar om van de gunstige constellatie der nu volgende jaren, toen keizer en paus in openlijke strijd waren gewikkeld en de keizerlijke lansknechten het heilige Rome plunderden, te profiteren in de geest van de in Spiers ontworpen richtlijnen: door de eigen macht door middel van kerkhervorming binnen ieders landsgrenzen te bevestigen met dwang van staatswege.

De stichting van de Duitse landskerken, waarvan de voorbereiding reeds uit de vorige eeuw dateerde, werd nu een feit; een der belangrijkste feiten uit de Duitse geschiedenis. Terwijl ze de politieke verdeeldheid der natie kortweg bezegeld, bepaalde ze tegelijkertijd het karakter niet alleen van het kerkelijk, maar ook van het politieke leven in de onderscheiden territoria. De Hervorming, in West-Europa een der geestelijke wortels van de moderne politieke democratie, heeft in Duitsland en in de door het Lutherdom hervormde landen van het Noorden ertoe bijgedragen om de absolute monarchie haar - trouwens toch al onweerstaanbare - overwinning te vergemakkelijken.
Hoe groot de historische verantwoordelijkheid van Luther voor deze gang van zaken ook geweest is als geestelijke vader van de gehele reformatorische beweging, men kan niet beweren dat hij de verdere ontwikkeling nog op beslissende wijze heeft beïnvloed. Zoals het altijd gaat in de geschiedenis: zodra een geestelijke beweging eenmaal het terrein van de zuivere strijd om de idee achter zich heeft gelaten, zodra zij in de sfeer van politieke machtsstrijd en materiële wenselijkheden geraakt, verliest haar stichter zelf er de macht over, gedwongen door de historische verhoudingen en de politieke belangentegenstellingen. Wat baatte het of de Hervormer zich al moeite gaf om nauwgezet de verschillen tussen de problemen van het kerkelijk leerambt en de uitwendige ordening van het kerkewezen in acht te nemen en ook de verschillen in het oog hield tussen eenmalige, voorbijgaande rechtshulp (in de visitaties) en permanent kerkelijk bestuur, tussen de liefdedienst van de vorst als het aanzienlijkste lid der kerk en zijn plichten als wereldlijk landsvader en heer, als hij nooit van de kerkbestuurlijke rechten der vorsten, doch altijd slechts van hun plichten sprak?
De gestadig groeiende invloed van de landsheerlijke bureaucratie ook op het inwendige leven der kerk was sedert de grote visitaties van 1526-1528 op de duur toch niet meer af te wenden. Zij ontwikkelde zich tot een formele 'kerkpolitie'. Reeds de keurvorstelijke instructie voor de kerkvisitatoren van 1527 maakte voor de landsheren onverholen aanspraak op het geestelijk regime.

Kon Luther zelf over de aanspraken der landsheerlijke juristen ook zuchten en soms te keer gaan, zijn medewerkers, vooral Melanchton, Bugenhagen en Amsdorf hebben door hun theologisch-juridische formuleringen voor de landsheerlijke consistories bewust het pad geëffend en hun bijdrage geleverd aan het scheppen van een nieuw

evangelisch kerkrecht (niet zonder te steunen op de tradities van het canonieke recht), waar men praktisch niet buiten kon. Daar kwam bij dat Melanchton, de humanist, de Lutherse leer inzake de geestelijke taak van de overheid op bedenkelijke wijze ten gunste van de staatsalmacht verwaterde.
In Keursaksen zelf was voorlopig, namelijk zolang Luthers machtige persoonlijkheid het hof beheerste, praktisch geen misbruik van het nieuwe kerkelijk regiment tot het verkrijgen van wereldlijke macht te vrezen. Doch over de Saksische landsgrenzen heen was zijn persoonlijke invloed al veel geringer. En zouden zijn epigonen ooit in staat zijn de neiging tot alleen-heerschappij bij de Duitse vorsten te weerstaan?
Welke kant alles uitging, dat kon de Hervormer zelf nog beleven toen de volgzaam-vrome hertog Johann werd opgevolgd door de theologische dilettant en absolutistisch denkende landsvader Johann Friedrich. Zijn generatie en ook de volgende hebben zich over de nieuwe leer hoogstpersoonlijk en met zulk een toewijding ontfermd, dat de ingewikkelde, zuiver dogmatische twistvragen van de avondmaalsleer somwijlen het voornaamste thema der Duitse territoriale politiek schenen te worden; daarbij werden dogmatische tegenstellingen en territoriale belangen der vorsten op waarlijk noodlottige wijze aan elkaar gekoppeld.
Hoe kleiner deze vorstendommen waren, des te kleingeestiger en hatelijker werd ook het getwist der theologen. De rampspoed der staatkundige verdeeldheid werd zo door de semi- geestelijke autoriteit der Duitse vorstenhoven nog aanzienlijk verergerd; omgekeerd nam de theologische strijd als gevolg van dit veelstatendom ook een verbitterd en verstokt karakter aan.
Zo werd het uiterlijk van Luthers levenswerk door de historische ontwikkeling geheel anders dan de beginjaren te zien hadden gegeven. In de orthodoxe hofpredikers en theologische faculteiten leefde in latere tijd niets meer van de onbehouwen, heldhaftige vrijmoedigheid van de Luther die de Duitse vorsten als 'de grootste narren en ergste kwajongens op aarde' toeschreeuwde, omdat zij aan zijn prediking, die van het 'zuivere Woord Gods', hinderpalen in de weg legden. Maar had hij zelf er niet aan medegewerkt, de landsheerlijke overheid te gewennen aan zuiver geestelijke be-sluiten? Had hij niet zelf het wereldlijk zwaard ingeschakeld om daarmede zijn geestelijke tegenstander te vernietigen?
Wat te zeggen, als hij, de grote verachter van de praktijk om 'ketters met vuur te overwinnen', zijn landsvorst aanraadt de prediking der Dopers door verbanning of zelfs terechtstelling te verhinderen? Is dat niet een duidelijk verraad aan het grote, door hem zelf bevochten beginsel der gewetensvrijheid?
Toch niet! Men stelle slechts in de plaats van het moderne relativisme van alle waarden, waarop ons begrip van 'gewetensvrijheid' berust, het religieus gebonden geweten van de middeleeuwse mens die zich in het veilige bezit van de absolute waarheid weet, een waarheid, welker bezit over leven en zaligheid beslist!
Hier en overal in Luthers denken staat de Godsidee op de voorgrond en geeft zij inzicht in samenhangen die anders raadselachtig zouden moeten blijven. Eiste hij vrijheid van geweten, dan ging het hem daarbij in het geheel niet (zoals bij ons het geval is) om plaats voor de menselijke persoonlijkheid met haar subjectieve aan-spraken op zekerheid, haar overtuigingen en vooroordelen - veeleer was het hem erom begonnen in het menselijk hart ruim baan te maken voor de werking van Gods Woord. Alleen wanneer de individuele mens rechtstreeks en voor zichzelf verantwoordelijk, zonder de bemiddeling en leiding van priester en sacrament voor zijn God treedt, kan die geheimzinnige strijd met God een aanvang nemen en die zaligmaking door de genade beleefd worden om welke voor Luther het gehele godsdienstig denken zich beweegt.

Alleen in deze geest, een geest van het verantwoordelijk-zijn van iedere christen voor zich jegens God, kende hij wat wij thans (hem meestal geheel verkeerd begrijpend) zijn 'autonoom' geweten noemen - echter niet zo alsof het nu de mens zou vrijstaan zich over God en de Goddelijke dingen zijn eigen, willekeurige gedachten te vormen. Want het menselijk denken is evenzeer in God gebonden, principieel onvrij, als de menselijke wil. De inhoud der Goddelijke openbaring stond voor Luther even onwrikbaar vast als voor de oude kerk; in Gods Woord dat wij moeten kennen, welks inhoud wij moeten weten en waarvan de uitlegging stellig geen zaak van subjectieve willekeur is, ligt zij eens en voor al besloten. Twijfel daaraan is invloed van duivelse machten en de profeet strijdt voor de heerschappij van zijn God, als hij de Satan weerstaat, die de mensen tegen Gods klare openbaring verhardt. Meer nog: Gods wil tot genade, in Christus geopenbaard, is niet slechts een geschenk aan de mensen: het is onze heilige plicht ons onvoorwaardelijk daaraan te onderwerpen en de genade gewillig aan te nemen; wie zich daartegen verzet, wie zich menselijke wilsvrijheid voorbehoud, lastert God en moet Zijn rechtvaardige toorn verwachten. Dat er zeer uiteenlopende verklaringen van de openbaring zijn, lag natuurlijk voor de hand, maar dat hij, de reformator, met Gods hulp de juiste wederom had ontdekt en dat elke andere uitlegging 'afgoderij' en duivelse dwaling was, is voor hem nooit aan enige twijfel onderhevig geweest: hoe had hij anders het geweldige werk tot stand kunnen brengen en als enige tegen de gehele wereld pal kunnen staan? Alleen hij die de rotsvaste zekerheid heeft niets anders te verkondigen dan Gods woord en wil, kan zulk een spanning psychisch verdragen. Alle vreemde, wilde en vreesaanjagende aspecten die de figuur van Luther voor de moderne mens vertoont, maar ook heel de heroïsche grootheid van zijn historische daad, staan met deze overtuiging in innig verband.

Nu is het echter ook weer niet zo, dat de Lutherse, op de openbaring gebouwde gelovigheid tot een soortgelijke gewetensdwang geleid heeft als het kettergerecht der oude kerk. Gods Geest waait waar Hij wil, en wij mensen mogen ons niet verstouten in Zijn werk in te grijpen en de werking daarvan met uiterlijke middelen af te dwingen. God wil, dat Zijn Woord wordt gepredikt, zuiver en onbelemmerd door valse leer, en dat alle mensen het ook horen; daarom heeft de overheid de rechte leraren aan te stellen, de valse het prediken te beletten en de onderdanen aan te sporen tot kerk- en schoolbezoek. Maar de werking van het Woord in de harten is niet onze, maar Gods zaak. Niemand mag, hoe dan ook, tot een gezindheid of geloofsbesluit gedwongen worden; uiteindelijk staat iedereen rechtstreeks voor God.
De eenheid van de kerk die Luther voor ogen staat, is een eenheid des geestes, niet een van uitwendige kerkelijke ordening - van het 'Woord', niet van de hiërarchie. Gods Geest wil vrije baan, echter geen bloed, geen inquisitie, geen kettergerecht; niet de kerk immers, laat staan de wereldlijke overheid, is verantwoordelijk voor het eeuwig heil van iedere ziel, maar iedere enkeling zelf; juist omdat niemand de directe verantwoording voor God van hem mag en kan afnemen. Niet omwille van menselijke vrijheid dus, maar *alleen om Gods wil zijn de gewetens vrij* en mag de afzonderlijke mens, als hij verstokt is, op eigen verantwoording ter helle varen - als maar de verkondiging van Gods woord ongehinderd blijft.
Vanuit deze grondgedachten wordt de gehele Luther verklaard. Hun innerlijke samenhang stond van meet af aan vast; van een principiële ommekeer kan volstrekt geen sprake zijn. Alleen de uiterlijke omvang van datgene wat als rechtstreekse Goddelijke waarheid is te beschouwen, schijnt hij niet steeds op dezelfde wijze te hebben omlijnd.

Een bepaalde vaste kern van dogmatische leerstellingen, zoals deze zich tot aan het *Concilie van Nicea* gevormd hadden en zoals ze door de *Apostolische Geloofsbelijdenis* geformuleerd zijn, heeft hij wel altijd (gelijk bijna al zijn tijdgenoten) als onaantastbaar beschouwd en schending daarvan als een openlijk vergrijp. Dat de hoeksteen van zijn nieuwe Evangelie, *de rechtvaardigmaking alleen door Gods genade en door Christus' verlossende daad,* van deze leerstellingen reeds deel uitmaakte, was zijn vanzelfsprekende overtuiging. Werkheiligheid.' kon hij als pure 'godslastering' brandmerken.

Hoe langer nu echter de strijd tegen de Wederdopers duurde en naarmate het gevaar van een zuivere spiritualisering van het openbaringsbegrip, van een verwatering van alle dogmatische tradities ten gunste van subjectieve willekeur hem steeds duidelijker voor ogen kwam te staan, des te sterker werd zijn opvatting dat elke afwijking van zijn begrip van het christendom dwaalleer en afgoderij betekende. Aanvankelijk had hij onzuiverheid in de leer nog kunnen dulden in zoverre er geen oproer tegen de wereldlijke ordening mee gepaard ging; *men moest de geesten in een eerlijke strijd op elkaar laten botsen,* schreef hij bij het eerste optreden van Karlstadt en Müntzer aan zijn landsheer, dan zou vanzelf wel blijken welke leer uit God was. Door de ervaringen met de Boerenoorlog (waaraan ook hij eenzijdig genoeg de schuld op de 'dopers' schoof) werd hij harder - te meer omdat vooral in Thüringen een bijzonder fanatieke groep Wederdopers, die de macht der wereldlijke overheid tot straffen loochende, zich nog steeds hevig roerde.
Thans bepleitte hij de verkondigers van duidelijke dwaalleer uit het land te zetten, vooral als het beunhazen en onbevoegden gold, die een predicatie in het geheim en in de plaats van de wettige geloofsdienaren uitoefenden; zelfs wilde hij nu *de openlijke loochening der christelijke kernwaarheden en prediking van de opstand als het moest met de dood bestraft zien.* Nu was, vond hij, het Evangelie lang genoeg gepredikt en genoegzaam gestaafd, zodat niemand meer recht had zich te beroepen op gebrekkig inzicht. Slechts het onuitgesproken gevoelen van het hart zou voortaan geduld mogen worden, omdat niemand de innerlijke werking van Gods woord met uiterlijke middelen mag en kan afdwingen.

Stellig betekende deze nauw begrensde 'gewetensdulding', die door de bekrompen ijver en vreesachtigheid der Lutherse landsoverheden en het enghartig wanbegrip van Luthers epigonen weldra nog meer werd beknot, voor die tijd een geweldige vooruitgang: reeds de ongehinderde aftocht om des geloofs wil, zoals het eerst in het protestantse, later in geheel Duitsland een recht werd, zag men destijds als een ongehoorde vernieuwing.
Ook valt niet te ontkennen dat de vrijheid welke Luther voor zich en zijn kerk op het Roomse dogma bevocht, tegen zijn wil de gehele autoriteit van het dogma kon aantasten; de scheuring der kerk, zuiver als zodanig, had oneindig veel meer invloed dan hij bewust wilde.
Maar een voorloper van moderne 'vrijheid van gedachten' is Luther niet geweest en wilde hij ook niet zijn. Integendeel, de nieuwe gloed van religieus leven die hij in de wereld deed oplaaien, heeft tegen de rationalisering van het godsdienstig denken, die toen vanuit Italië juist een aanvang nam, op grootse wijze een dam opgeworpen, hetgeen rijk was aan gevolgen.

En zo mogen wij dan ook een poging doen om de laatste grote crisis in zijn geestelijke ontwikkeling, zijn door velen betreurde conflict met Zwingli, de Zwitserse

tochtgenoot, te begrijpen in het verband van zijn gehele wezen. Men heeft dikwijls naar voren gebracht dat bij het dispuut om theologische formules ter uitlegging van het sacrament des altaars (Avondmaal), wat de kloof tussen beide mannen bewerkte, nog meer elementaire tegenstellingen een rol speelden. Hier stond de Zwitser tegenover de Noordduitser, de wereldpriester tegenover de monnik, de geboren kerkpoliticus tegenover de zuiver religieuze profeet, de zoon der renaissance tegenover de vader der Duitse reformatie.
Was Luther puur scholastisch-theologisch geschoold, Zwingli was eerst laat, in zijn ambt als pastoor, tot de theologie gekomen. Van oorsprong was hij uitsluitend een leerling van de humanisten, enthousiast bewonderaar van antieke schrijvers en door dit alles doortrokken van het moralisme en rationalisme der voorchristelijke beschavingswereld, zij het dan in die innige vermenging van christelijke, platonische en stoïcijnse ideeën die het Duitse en Erasmiaanse humanisme kenmerkte en waarin het antieke christelijk werd verstaan. Maar hij kwam Luther in het diepst van diens hart als een vreemde, ja vijandig voor; want het was immers Luthers doel geweest het godsdienstig leven in zijn naïeve oorspronkelijkheid te herstellen, het te bevrijden uit de banden van het natuurlijke verstand en de moraliserende wetten, welke het onder de heerschappij van scholastisch-kerkelijk denken hadden geboeid en verlamd en welke nu naar zijn opvatting, in het tijdperk van de tamme, zachte, ietwat bloedeloze humanistengodsdienst, zeer gevaarlijk dreigden te worden.
Dat deze tegenstellingen in beider geestelijke houding juist aan de kwestie van het Avondmaal vlam vatten, was natuurlijk geen toeval; het sacrament des altaars was het hart van de middeleeuwse cultus en stond ten tijde van de Hervorming (anders dan nu) ook nog volkomen in het centrum van de evangelische godsdienstoefening. Van het begrip daarvan hing niet alleen de vormgeving van alle kerkelijke plechtigheden, maar tenslotte ook de plaats van het kerkelijk leerambt tegenover de gemeente af. Het kon wel niet anders of op dit punt moesten de geesten hartstochtelijk op elkaar botsen.

Het is hier niet de plaats om de diepe religieuze betekenis van de Lutherse Avondmaalsleer aan een uitvoerige beschouwing te onderwerpen; het waren in de grond dezelfde machtige, ofschoon eenvoudige gedachten, ons uit zijn jaren van strijd in de kloostercel bekend, waardoor hij ook hier werd aangegrepen. Gods onmetelijke almacht, waarvoor geen wonder te groot is, die ook in dit sacrament werkt, terwijl de mens deemoedig alles ontvangt. Het Avondmaal is dus niet de zelfverheffing van de ziel in een gemeenschappelijke herdenking door de gemeente van haar eerste stichter, maar een geschenk van God aan de individuele gelovige, het zekerste en voor de vertwijfelde mens eenvoudig onontbeerlijke onderpand van zijn genade, waarin Hij zich (op wonderbare wijze) zelf schenkt: niet op de eenvoudigweg miraculeuze en grof zinnelijke wijze gelijk de scholastiek het gewoonlijk had geleerd, maar toch zo, dat tegenover de diep en hartstochtelijk gevoelde behoefte van het religieus gemoed 'vrouwe Hulda' de 'hoer Rede', geheel en al heeft te zwijgen.
Namelijk zo, dat wij (om het met Luthers eigen woorden te zeggen) in het sacrament troost voor ons zoeken niet aan het gedachtenismaal zonder meer, 'niet in het brood en de wijn, ook niet in het lichaam en bloed van Christus, doch in het Woord, dat mij in het sacrament lichaam en bloed van Christus, als voor mij gegeven en vergoten, aanbiedt, schenkt en geeft' - een formule gelijk men ziet, waarvan de godsdienstige bedoeling weliswaar duidelijk is, doch die de sacramentele gebeurtenis helemaal een raadsel doet zijn.

Voor Zwingli's klare intellect was dit alles een terugval in de middeleeuwen; hij

begreep niet waarom de Wittenbergers zich met zoveel mysteriën kwelden. Hem was de viering van het enkele gedachtenismaal, waarbij Christus, de stichter, in de geest der aanzittenden aanwezig was, voldoende; had dit immers niet in de inzettingswoorden van Christus een Bijbels getuigenis voor zichzelf? Terwijl Luther bovenal naar een zichtbare, tastbare troost voor het aangevochten geweten verlangde, beschouwde' hij het sacrament als een soort van plechtige bevestiging van het reeds gesloten liefdeverbond, van de reeds tevoren verkregen geestelijke gemeenschap met de verhoogde Heere. Hierachter stond tenslotte een ander mensentype; geen zelfverzekerden (zoals men het overdreven heeft voorgesteld), die geen genade of verlossing nodig hebben, maar evenmin mensen die eeuwig in verzoeking verkeren, in angst voor de almacht, de toom en raadselachtige verborgenheid Gods. Veeleer was hun houding opgewekt en vertrouwend, overtuigd van Gods klaarblijkelijke wil tot genade en van de - ook voor het menselijke verstand begrijpelijke - redelijkheid van deze wil en van de gerechtigheid van het Goddelijke wereldbestuur, dus bezield van een sterk vertrouwen in de draagwijdte van de menselijke rede.
De menselijke wil is echter, dat weet Zwingli ook, door de breuk der erfzonde verdorven en uit eigen kracht niet tot heiliging in staat. Maar het geloof is even zeker van zichzelf als ieder eenmaal gewonnen helder inzicht; het heeft dus in de grond van de zaak geen versterking nodig, geen uiterlijke bevestiging en verzekering van de Goddelijke heilswil door zichtbare tekenen. Juist daarom wordt bij Zwingli het sacrament alleen voor de ware gelovige een Goddelijke gave - terwijl het er bij Luther op aankwam dat ook de in zijn geloof door aanvechtingen gekwelde mens haar deelachtig kan worden, onafhankelijk van psychologisch zelfonderzoek.
Dat was het kernpunt van de gehele strijd - ofschoon gehuld in het gewaad van theologisch-metafysische strijdvragen over Gods alomtegenwoordigheid en de twee naturen van Christus, die ons nu (ondanks hun grote zakelijke betekenis) ten dele nogal scholastisch aandoen. In de kern echter voert de strijd ongetwijfeld tot in *de sfeer van het echt religieuze, de opvatting omtrent God zelf.* Want klaarblijkelijk is de God wiens genadige wil, op grond van mijn gelovig inzicht in Zijn Wezen, eens en voor al vaststaat, een andere als de 'verborgen God' van Luther, indien de Lutherse christen zonder de steeds herhaalde hulp van het sacrament van zijn eigen redding niet kan verzekerd worden.

Ondanks dit alles was ook Zwingli door een diepe kloof gescheiden van het oppervlakkige moralisme der humanistische hervormers. Hoewel leerling van Erasmus, was hij later toch sterk door Luther beïnvloed; ja, ook hij had zich door religieuze emoties heen geworsteld, die wel niet de diepgang hadden als bij Luther het geval was, maar toch ook bij hem de bodem van zijn ziel raakten. Van de 'wettischheid' van het katholieke geloof aan de goede werken heeft hij zich even ver gedistantieerd als Luther, terwijl hij diens leer van de rechtvaardiging en de erfzonde - zij het niet zonder een zekere moderatie - heeft overgenomen. Zelfs scheen het in het begin althans mogelijk in bijna alle in het geding zijnde dogmatische kwesties tot elkaar te komen - op één na: de verklaring van het altaarsacrament. En zo daarover geen volledige overeenstemming mogelijk was, kon men dan op dit éne punt onderling niet verdraagzamer zijn? Was het beslist noodzakelijk juist dit punt tot onderwerp van zo hevige discussies te maken - daarenboven met behulp van halfscholastische geloofsartikelen, waarvan in Luthers eigen geschriften vroeger toch geen sprake was geweest? Het heeft geen zin zich daarover het hoofd te breken. Slechts één ding staat zonder twijfel vast. Luther heeft dit samengaan steeds als een gevaar, echter nooit als een noodzaak gevoeld. Was het eigenzinnigheid, gelijk reeds

toen zovelen zijner beste vrienden meenden en vele van zijn bewonderaars ook thans nog berustend toegeven? Was het mateloze, verstokte heftigheid van de strijder, die vastloopt in extreme posities en dan de weg niet meer kan terugvinden? Of verviel hij naarmate hij ouder werd inderdaad weer tot de geestesgesteldheid der middeleeuwen?
Stellig behoren de geschriften tegen de sacramentariërs" tot de agressiefste van zijn gehele polemiek; naast waarlijk diepzinnige gedachten is de toon hier en daar toch bepaald onverdraaglijk. Ook de grootste kracht van eigen overtuiging rechtvaardigt nog niet dergelijke buitensporigheden - temeer waar Calvijn later aangetoond heeft, dat men terwille van de politieke eenheid van het protestantisme zeer wel bepaalde verschillen in de leer kan dulden zonder daarom eigen leer ook maar in het minst prijs te geven.
Maar juist het voorbeeld van Calvijn doet ons de houding van Luther ook weer beter begrijpen; de politieke strijd, die de eerste zo bewonderenswaardig wist te organiseren, heeft hij in het diepst van zijn ziel geschuwd. Men begrijpt de ontwikkeling dezer dingen pas goed, wanneer men zich de positie indenkt, waarin Luther en Zwingli zich als leiders der beide voornaamste protestantse groepen bevonden.

Reeds lang was het onmogelijk gebleken - wij hebben dit al eerder gezien - het Evangelie in de sfeer van de zuivere ideeënstrijd te houden. Van jaar tot jaar merkbaarder legden talloze aardse, vooral politieke belangen hun gewicht in de schaal. Sedert de stichting der landskerken openbaarde dit zich nog sterker. In gelijke mate echter groeide de politieke spanning tussen de godsdienstige partijen. De confessionele twistvraag oefende op alle politieke verhoudingen haar ontbindende invloed uit, verbrak de oude belangengemeenschap der steden, drong over de politieke grens van Zwitserland, verzachtte oude tegenstellingen van de evangelisch gezinde vorstenhuizen, maakte een einde aan de politieke vriendschappen van weer andere, begon langzamerhand ook in de sfeer der Europese coalities invloed te oefenen - kort-om, zij schiep een nieuwe, met spanningen geladen politieke wereld. Het Evangelie van Luther, dat zich de bevrijding van de godsdienst uit alle kluisters van aardse machten tot taak had gesteld, kon niet verhinderen (steeds weer zien wij deze tragische tegenstrijdigheid) dat voor de eerste keer in Europa sedert de dagen van de Islam (en veel merkwaardiger nog dan toen) de godsdienst in het centrum der politieke twisten van een gehele eeuw kwam te staan. Het woord van Jezus dat Luther zo dikwijls had gebruikt - als visionair en tegelijk argeloos profeet! -, ging letterlijk in vervulling: 'Ik ben niet gekomen om de vrede te brengen, doch het zwaard.'

Tegenstellingen roepen bondgenootschappen in het leven. Ten noorden en ten zuiden van de Main sloten de Stenden, die het oude geloof nog aanhingen, zich aaneen; tegenover hen stonden Filips van Hessen met Keursaksen, waarbij zich weldra nog andere Noordduitse vorsten aansloten, in het zuiden de evangelisch gezinde rijksstenden, in Zwitserland de vrienden van Zwingli onder leiding van Zrich. En al dadelijk kregen deze bondgenootschappen een hoogst actuele betekenis. In de zomer van 1529 had Karel V door vrede te sluiten met de paus en met Frankrijk de rug eindelijk vrij om de gehate Duitse ketterij te bestrijden en de opperheerschappij van Habsburg in het rijk te consolideren. De lang verwachte ommekeer in het lot van Duitsland scheen vlak voor de deur te staan; ongewapend als men was in zijn verzet tegen de keizer en het door de meerderheid der Stenden vertegenwoordigde rijk zou het niet langer mogelijk zijn de reactie het hoofd te bieden en de zaak der reformatie te redden. Bleven beide partijen op hun standpunt staan, dan scheen er geen uitweg meer

en was de *godsdienstoorlog* onvermijdelijk.

Welk een vooruitzicht voor Maarten Luther! Waarheen leidde hem Zijn God, met Wie hij eens in de Erfurter kloostercel had geworsteld! Was dit het einde van de weg die hij indertijd argeloos had betreden? In deze maanden zou, volgens een vroeger vermoeden het schoonste van zijn liederen zijn ontstaan, de verzen van de 'Vaste Burcht', de kernachtigste en mannelijkste die in de Duitse taal geschreven zijn, sindsdien een symbool van dit mensenleven en daarenboven een strijdgezang van het protestantse volk.
Maar het tekent weer de echte Luther dat wij ze (volgens de jongste onderzoekingen) niet als krijgsbazuin mogen opvatten; hoogstwaarschijnlijk zijn ze reeds in 1527 gedicht op de dood van een evangelisch martelaar. Want zijn sympathie gold niet de held in de politieke, doch in de geestelijke strijd. Zijn ware stemming in die jaren van politieke verwarring wordt veel beter gekenmerkt door de schone woorden vanuit de Coburg. 'Toen ik uit het raam keek, zag ik de sterren aan de hemel en heel het prachtige gewelf Gods en ik zag nergens pijlers, waarop de Meester dit gewelf had gebouwd; toch stortte de hemel niet in en nog steeds staat het gewelf vast.' (1530) Bij alle wijzigingen in de politiek bleef hij onveranderd zichzelf; ook nu was hij er verre van op de pijlers van aardse macht het gewelf van zijn hemel te steunen.
Hij kon en wilde niet zien dat het lot van zijn kerk, niet zonder zijn eigen toedoen, reeds lang onlosmakelijk met dat van de Duitse statenwereld was verweven, dat er nu geen andere keuze meer was dan strijden met alle middelen van politiek geweld ter handhaving van de nieuwe leer en haar kerkelijke organisatie - af ten onder gaan. Zo vaak hij kon, heeft hij zich verweerd tegen een politiek van oproer tegen de keizerlijke overheid - aldus vatte hij het op -, ja zelfs tegen de politiek van bondgenootschappen en beslissingen door oorlogsgeweld, in het klare besef dat deze, consequent doorgevoerd, eens tot een 'onuitsprekelijke moord en ellende' moest leiden. 'Hoe zou een geweten het kunnen dragen! De duivel ziet zulk een spel wel gaarne, maar God behoede ons ervoor!' De ware grootheid van deze man die tot het laatste toe zichzelf trouw blijft, maar tegelijk ook de grens van zijn invloed op de wereld, treden op dit punt helder aan de dag. Hij heeft met al zijn waarschuwingen niets anders gedaan dan de Lutheranen in hun politiek innerlijk onzeker maken, hun het goede geweten ontnemen, hun energie verlammen, en heeft toch het onheil niet kunnen afwenden. Aan de rampzalige afloop van de *Smalkaldische oorlog* is hij niet geheel onschuldig.[22]

---

[22] Die conclusie is onduidelijk. In 1531 werd het Schmalkaldisch Verbond opgericht, een alliantie van protestantse prinsen binnen het Heilige Roomse Rijk. De bond zorgde ervoor de keizer nooit direct te provoceren, maar de aanwezigheid van een protestants verbond binnen het rooms-katholieke Keizerrijk, tastte de eenheid van het rijk aan. Keizer Karel V probeerde de godsdienstkwestie tevergeefs diplomatiek op te lossen. Luther stierf 18 februari 1546. In 1546 verklaarde het Schmalkaldisch Verbond het concilie van Trente met geweld te willen bestrijden. De keizer stond machteloos, omdat hij zowel met Frans I van Frankrijk als met de Turken in oorlog was. Nadat Karel V in 1544 een vredesverdrag met de Fransen had getekend, de Vrede van Crépy, kon hij zich op de prinselijke oppositie concentreren. In 1546 bezette Hertog Maurits van Saksen de gebieden van keurvorst Johan Frederik I van Saksen om politieke redenen. Maurits was zelf een Lutheraan en werd daarom door het Schmalkaldisch Verbond als verrader gezien. Johan Frederik, die zich in Württemberg bevond, trok met zijn leger terug naar Saksen waar hij de Albertijnse gebieden bevrijdde en de Ernestijnse gebieden van Maurits bezette. Hierna trok hij naar Bohemen waar hij tevergeefs steun hoopte te krijgen van de boerenbevolking. De slag betekende het einde voor het Schmalkadisch Verbond, 1547. Alleen de steden Bremen en Maagdenburg bleven zich nog tegen de keizer verzetten. De steden wisten belegeringen door de keizerlijke troepen te weerstaan.

Hier wordt echter wel duidelijk wat hem van Zwingli scheidde. Toen zij in het slot te Marburg (in 1529) elkaar ontmoetten, stonden twee vreemde werelden tegenover elkander. Zwingli, de echt steedse republikein van Zwitserse allure met die merkwaardige mengeling van een zekere bekrompenheid zoals men in kleine landen aantreft, en internationale wijdheid van blik, die aan Zwitserse politici zo vaak eigen is, voelde zich geheel in de wereld der politiek thuis, had talloze plannen, grote en kleine, om het Evangelie tegen Rome en Habsburg veiligheid te bieden. Zo juist hadden zich in Spiers voor de eerste maal de Evangelische vorsten met de Zuidduitse steden als 'protestanten' tegen de dreigende reactie aaneengesloten. En nu overwogen Filips van Hessen en Zwingli om aan dit verbond uitbreiding te geven door aansluiting van de Zwitserse protestantse stadsrepublieken, ja ook nog van Venetië, vele Noordduitse territoria en Denemarken: vol geestdrift en fantastisch genoeg haalden ze zich voor de geest hoe van zee tot zee de keerdam der protestantse machten zich zou uitstrekken. Een overeenstemming in de kwestie van het avondmaalssacrament zou het algemeen verbond der protestanten zeker vergemakkelijken: hier stonden de theologische onderhandelingen in dienst van de politiek.

Een wonderlijke discussie! Alles scheen uitsluitend te draaien om theologische formules: in feite streden de beide leiders van het protestantisme tevens om invloed op de toekomst van de nieuwe kerk. Wie zou de geest daarvan bepalen? Wie de politieke leiding ervan in de hand houden? Een zuiver politiek verbond sluiten zonder volkomen overeenstemming in de theologische kwestie wilde alleen Zwingli, die door het gevaar van zijn geïsoleerde en - naar het soms scheen - door Habsburg allereerst zwaar bedreigde steden bijna met geweld daartoe genoopt werd. Wel had hij reden in tranen uit te barsten toen de unie mislukte. Maar zich aan Luthers standpunt onderwerpen, daaraan dacht hij in de verste verte niet; zulk een toegeeflijkheid zou hem zijn politieke positie in Zwitserland gekost hebben. Ook een formeel zeer gematigde, in haar kern echter toch Lutherse bemiddelingsformule, waartoe Luther nog op de laatste dag in een vertrouwelijk overleg bereid was gevonden, wees hij af. Eerst na zijn dood kreeg ze later nieuwe betekenis. Zou het verbond gelukt zijn, dan had hij alles gedaan om het in zijn geest te beheersen. Hoe zou hij anders gekund hebben? Zou hetgeen hij van plan was, namelijk de krachtige verdediging van de evangelische zaak met behulp van alle beschikbare politieke wapenen, nog wel uitvoerbaar zijn, als Luther de leiding over de Duitsers behield? Deze doorzag wel niet alle politieke plannen van zijn tegenstander, maar dat daarginds 'een andere geest' vaardig was, dat merkte hij duidelijk genoeg. Moest de actieve Zwitser (wiens vreemde dialect hem al ergerde) met zijn mannelijke opgewektheid en onverschrokken zelfvertrouwen, dat alle politici voor zich wist te winnen, met de intelligente, vrijmoedige, ietwat spitse gelaatstrekken, die in het geheel geen religieuze strijd verrieden - moest deze man hem niet als de verzoeker zelf voorkomen, gezonden door de 'vorst dezer wereld', om hem en zijn werk in de onafzienbare maalstroom der grote politiek en aldus in een zeker verderf te storten? Waren zijn verleidingskunsten niet des te gevaarlijker naarmate men in theologie tot overeenstemming vermocht te komen?

Ook Luther gevoelde, zoals allen die erbij betrokken waren, dat zich boven de jonge aanplanting van het Evangelie een Europees onweer samentrok; ook hij bespeurde de magische ban die alle protestantse stenden, zowel vorsten als steden, in de netten der grote politiek verstrikte. Telkens moet hij wel opnieuw het gevoel gehad hebben dat hij met de afgezant van de duivel aan één tafel zat. Hij lichtte het fluwelen kleed op en schreef met krachtige krijtstrepen de woorden op de tafel, die hem het sjibboleth van zijn overtuiging toeschenen: *'Dat is mijn lichaam' - 'Het woord zult gij laten staan, en*

niets daarbij verzinnen.'
Hij was niet te overtuigen, want hij wilde zich niet laten overtuigen. Lang voor de samenkomst van Marburg hadden de Wittenbergers al spijt van het eerste protestantse verbond van Spiers; Melanchton uit vrees voor de keizerlijke macht en menselijke zwakheid, Luther uit haat jegens de sacramentariërs, de 'eigenzinnige vijanden Gods' en ook uit afkeer van alle 'menselijke' verbonden.
Wij weten nu dat Keursaksen, kort voordat de beide theologen naar Marburg gingen, met de markgraaf van Bayreuth een geheim verbond had gesloten, op grond van een belijdenisformule - de eerste evangelische - die het Lutherse standpunt met opzet demonstratief op de voorgrond schoof en moest helpen de bond van Spiers uiteen te scheuren, misschien zelfs wel alle in Marburg te maken afspraken bij voorbaat onschadelijk te maken. Zo was de afloop van het gesprek te Marburg weinig twijfelachtig, zelfs nog voor het was begonnen. Luther liet zich de leiding door generlei kunstgrepen afhandig maken; hij behandelde de Zwitser met het volle hautaine bewustzijn van zijn eigen godsdienstige superioriteit.
Enkele jaren later was Zwingli als politicus een mislukt man en bezegelde dit lot met zijn heldendood op het slagveld; zijn tegenstander in Wittenberg juichte echter dat God nu de ketter en godslasteraar had gestraft gelijk eens Thomas Müntzer en betreurde maar één ding: dat de zegevierende katholieke kantons zich niet terstond opmaakten de door Zwingli gezaaide ketterij uit te roeien. Want hij twijfelde er niet aan dat niemand anders dan Satan in Zwitserland zijn spel had verloren.

Wonderlijk genoeg kreeg hij in dit alles voorlopig gelijk. Nog éénmaal kon de vrede in Duitsland worden behouden: ogenschijnlijk geheel 'zonder menselijk toedoen', namelijk door nieuwe wijzigingen van de eeuwig onbestendige Europese constellatie. Zwingli's grote verdedigingsplannen bleken politieke zeepbellen te zijn; maar vergeefs ook waren de moeiten en zorgen van de rusteloze Melanchton om op de nieuwe ***Augsburger Rijksdag van 1530*** door een terugtocht in vernuftig bedachte formules het dreigende gevaar af te wenden.
Terwijl Luther, de gebannene, op de vesting Coburg aan de uiterste grens van het Keursaksische machtsgebied, moest achterblijven, meende magister Philippus, als leidend theoloog der Lutherse Stenden in Augsburg zijn eigen, aarzelende vredespolitiek te kunnen doordrijven. Ten overstaan van keizer en rijk wilden de Lutheranen hun rechte geloof volgens de oudste en echtste katholieke traditie bewijzen. Hun 'Augsburger belijdenis' hield zich dus zo rechtzinnig als maar enigszins mogelijk was en distantieerde zich nadrukkelijk van de 'sacramentariërs'. In mondelinge onderhandelingen gaf men zich de grootste moeite om met de vertegenwoordigers der pauselijke partij toch nog tot verzoening en overeenstemming te geraken.
Maar alles bleef tenslotte een vergeefs pogen: de vereniging met de oude kerk mislukte, wat ook te voorzien was geweest, en toch zou de reformatie nog een halve mensenleeftijd beschoren worden om zich bijna ongestoord te kunnen verbreiden. Alle vijanden van Habsburg, eerst Frankrijk, toen de Turken, hielpen mee om het gevaar van haar af te wenden en in het wonderlijke spel der Europese tegenstellingen zijn er momenten geweest dat het tussen Frankrijk en Habsburg ingeklemde pausdom de oppositie der Lutherse ketters tegenover de katholieke keizer heimelijk begunstigde; momenten, waarin het principe van de renaissance - een politiek van zuiver wereldlijk gerichte belangen - het systeem van confessionele tegenstellingen bijna gewelddadig doorbrak.
Maar het eenmaal begonnen proces van doordrenking van het gehele politieke leven

met de partijtwisten der confessies, was niet meer tegen te houden. Zeker niet in Duitsland waar sinds het uittreden der Zwitsers het tenslotte toch gelukt was alle protestanten te verenigen in de Smalkaldische Bond. Saksen had de leiding: de belijdenisformule van zijn theologen was de grondslag. Maar niet Luther was het die in deze zaak de toon aangaf. De weifelmoedige geest van de ***Confessio Augustana*** was hem even vreemd als heel deze wereld van politieke onderhandelingen. Verhinderen kon hij het niet, dus liet hij de zaak aan God over, aan zijn vrienden en de juristen, die hem trachtten te overtuigen dat de oppositie tegen de keizer geen opstand, maar een gerechtelijke strijd in wettelijke vormen was.
Op alle Rijksdagen, bij al die godsdienstgesprekken en pogingen tot vergelijk verscheen in zijn plaats Melanchton: het tengere mannetje met het smalle, fijne geleerden-gezicht, geheel en al een verschijning uit de studeerkamer, op het politieke schouwtoneel geen gelukkige figuur, wat hij zich dieper en pijnlijker bewust was dan wie ook, evenwel onontbeerlijk met zijn virtuoze kunst om theologische tegenstellingen in klare formules uit te drukken, en zo ook de juiste representant van de behoedzame Keur-saksische kerkpolitiek met het eeuwig slechte geweten.

Onder de bondgenoten echter, vooral in de Zuidduitse steden, trad een nieuw geslacht van theologen strijdvaardig naar voren die geestelijk reeds op Luthers schouders stonden: hun ideale type was Maarten Butzer, een schrandere Elzasser, geboren diplomaat en bemiddelaar, hervormer van Straatsburg - de stad aan de grens van twee naties die voor het verloop der Duitse geschiedenis juist nu meer betekende dan ooit tevoren of daarna en in welker raadskamer de politieke draden van alle kanten bijeenkwamen - die tegelijk vertrouweling was van de landgraaf Philip, de ondernemendste van alle protestantse vorsten, én vriend van Calvijn, een man in wie de bijzondere natuur dezer politieke theologen en theologische politici gepaard ging met een godsdienstige beleving van geniale oorspronkelijkheid en diepgang en wiens werk voor de reformatie een nieuw wereldhistorisch keerpunt betekende.
Dat waren de mannen in wier handen het heden en de naaste toekomst lagen.
Maarten Luther, de voormalige monnik, is bij hen vergeleken bijna een stuk middeleeuwen in een veranderde tijd. Innerlijk steeds eenzamer wordend, ziek en niet zonder diepe verbittering over de gang van zaken in de wereld, die hem in het diepst van zijn ziel verdroot, wierp hij zich op de geestelijke taken die hem altijd nog het dierbaarst waren en - gelijk hij geloofde - het meest aan zijn roeping beantwoordden: de vertaling van de Bijbel, waaraan hij in gestage, onoverzienbare arbeid een steeds volmaakter vorm zocht te geven, het scheppen van een nieuwe evangelische godsdienstoefening, van evangelische kerkliederen en nieuwe kerkmuziek, en tenslotte zijn lievelingswerk, de catechismus voor het pastorale onderricht in school en huis.
Ook aan zijn wetenschappelijke geschriften blijft hij zijn zorg geven; als leraar van zijn studenten, als raadgever voor ontelbaren, als biechtvader en zielzorger met name van de protestantse vorsten verzet hij dagelijks een hoeveelheid detailwerk van enorme omvang. Het zegenrijkst is dit daar waar de profeet zijn eigenlijke zending het trouwst blijft. Slechts één enkele maal scheen hij die ontrouw te worden, namelijk in het onzalige dubbelhuwelijk van de landgraaf Philip van Hessen - waarbij hij geestelijk en wereldlijk, de verantwoording voor God en voor de mensen op waarlijk heilloze wijze door elkaar haalde. Blijkbaar heeft hij, als 'biechtvader' te hulp geroepen, aan de hem voorgespiegelde gewetensnood van de landgraaf (die zijn echtgenote in feite reeds lang ontrouw was geworden) eerlijk geloofd en zo de biechteling dispensatie verleend. Maar nooit is duidelijker gebleken dat elke

verzachting, hoe dan ook theologisch- sofistisch gemotiveerd, elk compromis met de zondige werkelijkheid, eenvoudigweg dodelijk was voor het godsdienstig rigorisme dat hij predikte.
Dat Luther later aanraadde de eenmaal gedane stap, welker ware motieven de wereld toch niet begrijpen of ook maar geloven kon, ook nog door een 'goede, flinke leugen' te bemantelen, verergerde de zaak nog. Het is moeilijk uit te maken wat zwaarder woog, de morele of de directe politieke schade van deze vorstelijke misstap; in ieder geval heeft hij aan de protestantse partij op het moment dat zij door de keizer het sterkst belaagd werd, op een beslissend punt afbreuk gedaan.
In dit geval, gelijk ook in andere, beseft men duidelijk de grens van Luthers genie: het is niet zozeer gebrek aan wijsheid dat hem hier zo deed dwalen (de wereldwijze, doch al te ijverige Butzer was in deze huwelijksaffaire nog sterker belast), maar het ontbrak hem vooral aan die rustig overwegende bezonnenheid, die feilloze politieke speurzin, zonder welke een succesvol optreden op het gebied der aardse machten nu eenmaal niet mogelijk is. Steeds duidelijker werd dit naarmate de taken die Luther als hoofd der reformatorische beweging op de schouders gelegd werden, zwaarder en onoverzichtelijker werden. In stede van te groeien in de richting van het rustige overwicht van een sedert lang beproefd leiderschap, ziet men hem steeds emotioneler, steeds driftiger worden in zijn strijdlust. De toon van zijn strijdschriften wordt zeker niet milder, eerder heftiger en onbeheerster, naarmate hij onder wordt. Naast de theologische tegenstanders treden andere 'vijanden van het Evangelie', Turken, heidenen, joden, potentaten van het oude geloof, geleidelijk aan steeds sterker naar voren.
Tegen de Turken heeft hij herhaaldelijk als 'soldatenprediker' gewerkt; niet meer als een geestelijke zaak, als een kruistocht, wel echter als een wereldlijke onderneming die de 'christenheid' moest beschermen, achtte hij de oorlog met de Turken een heilige plicht en keizer Karel de meest bevoegde aanvoerder der gezamenlijke westerse machten. Hij maande de Duitsers aan om hun laatste krachten in deze oorlog in te zetten en wel met een oorlogszuchtig patriottisme dat voor de dweepzucht der humanistische publicisten niet onderdeed.

Heel merkwaardig (en zeer typerend voor de oudere Luther) is zijn gewijzigde opvatting over het ***Jodenvraagstuk.*** Vóór de Boerenoorlog begon, in de tijd der grote verwachtingen, had hij er nog op gerekend dat het krachtige licht van het gezuiverde Evangelie ook de Joden aangelokt en tot talrijke bekeringen geleid zou hebben; daarom had hij geraden, hen 'vriendelijk te bejegenen' en niet met 'hoogmoed en verachting'. Dat hij daarin werd teleurgesteld maakte hem in hoge mate verbitterd. In zijn latere geschriften, vooral in de bekende oproep 'Van de joden en hun leugens' (1543), dat sedertdien een arsenaal van antisemitisme is geworden, ontketende hij tegen hen zonder enige terughouding een ware zondvloed van populair geformuleerde haat en kwaadsprekerij wegens hun heimelijke gruweldaden. Blijkbaar boezemen ze hem als vreemd volk afkeer en vrees in. Toch zijn het geen raspolitieke gezichtspunten (waar hij nog niets van weet), die zijn houding hier bepalen, doch veeleer zedelijk-religieuze; als verstokte leugenaars en vijanden van Christus wil hij de Joden onder speciale wetten plaatsen. De overheid moet hun openbare godsdienstoefening (evenals van andere ketters) met geweld verhinderen door hun synagogen[23] en huizen te vernielen, en hen door onteigening en scherpe arbeidsdwang

[23] Van Joodse kant is deze passage dikwijls overdreven en absurd doorgegeven: Luther heeft gezegd, 'dat de synagogen met de Joden verbrand moeten worden.'

van de woeker afhouden, ja het beste is wel hen geheel en al het land uit te wijzen (wat in Keursaksen en Hessen dan ook gebeurde). Hij wil hen echter niet dwingen tot het christelijk geloof over te gaan: 'dat moeten wij aan ieders eigen geweten overlaten'; ook geeft hij de hoop nog steeds niet op dat zich hier en daar joden vrijwillig tot Christus bekeren en zodoende aan de verderfenis ontkomen. Maar het volk als geheel staat door zijn godsdienstige verstoktheid onder Gods toorn, en de christelijke prediker meent dat zijn overheden bevoegd zijn het Goddelijk strafgerecht (dat weliswaar niet iedereen privé toekomt) aan de verdoemden te voltrekken.

Zo zien we de reformator tegen het einde van zijn leven steeds meer de rol vervullen van de toornende profeet, die wee roept over alle misdadigers der wereld en hun Gods wraak aankondigt.
Ook tegenover de groten dezer aarde gaat hij steeds dreigender taal gebruiken; steeds weer opnieuw slingert hij de machtige potentaten strijdschriften in het gezicht: hertog Georg van Saksen, kardinaal-aartsbisschop Albrecht van Mainz, koning Hendrik VIII van Engeland en 'Hans Worst', de strijdlustige hertog Hendrik van Brunswijk.
Een laatste, uiterste toppunt van grofheid bereikt hij in het verbitterde pamflet 'Tegen het pausdom van Rome, door de duivel gesticht' (1545), waarin zijn levenslange strijd een dreunend slotakkoord vindt; een reeks door Cranach getekende, door Luther van uiterst krasse, ja onwelvoeglijke verzen voorziene karikaturen op 'pausezel en pauszwijn' sloot hierbij aan. Dat Luther juist deze verzen - aan de vooravond van de Smalkaldische oorlog! - publiceerde, met de bedoeling en mening daarmede zijn keizer tegen recente krenkingen door de pauselijke curie te hulp te komen, toont nog weer eens op tragische wijze aan hoe mijlenver deze religieuze profeet te allen tijde van het spel der hoge politiek heeft afgestaan.
Onloochenbaar dragen al deze late pamfletten het hoogst persoonlijke stempel van Luthers geest en ze kunnen niet eenvoudigweg uit de grove gewoonten van die tijd verklaard en gerechtvaardigd worden.
Maar wie de laatste jaren van Luther alleen in dit licht ziet, miskent nochtans de rijkdom van zijn wezen. Want achter de hevig toornende verschijnt onmiddellijk, altijd weer verrassend, de goedige en aanhankelijke mens, de poëtische natuur met haar beminnelijke vreugde in alle dingen van schoonheid, al het ongerepte leven in bos en veld, tuin en huis, de innig muzikale schepper van het evangelische kerklied, die in gezang en snarenspel zijn schoonste ontspanning zoekt en met bewonderenswaardige toewijding en deskundigheid aan de vormgeving van een Duitse mis werkt - en tenslotte ook de huisvader, vriend en opvoeder van zijn kinderen die hij met liefde, ja tedere zorg omgeeft. Een slappe wijze van heldenverering heeft dit alles de Duitsers dikwijls voorgehouden in sentimentele familie- en heiligenportretten, waarin de karakteristieke nuchterheid van oer-Duits huwelijksleven, met de man als onbetwist heer des heizes en de vrouw als slovende huishoudster, in een geest van moderne gevoeligheid romantisch wordt verheerlijkt.
Toch ziet men duidelijk hoe de Hervormer eerst nu, in de behaaglijke sfeer van zijn eigen tehuis, al die intieme gevoelvolle karaktertrekken ontplooit die in de monnikscel hadden moeten verkommeren; en men ziet ook hoe ze met het diepste en schoonste van zijn rijke wezen innig samenhangen: juist door zulke uitingen van het gemoed ziet men rechtstreeks op de bodem van zijn vroomheid, die in waarheid zijn gehele menselijkheid doordringt en aan alles bijzondere kleur verleent. Wie aan de grote tafelronde van het 'zwarte klooster' te Wittenberg naar de ongekunsteld-ruige en toch steeds geestige tafelgesprekken van de meester luistert, wie hem in zijn studeerkamer, in de tuin van vrouw Käthe, bij het musiceren, met vrienden, bij het overleg met

ambtgenoten, op de kansel, op de katheder en aan ziekbedden gadeslaat, zal in alle ongedwongen, ja onvormelijke natuurlijkheid van zijn levensuitingen toch steeds de grote man herkennen.
Zeker, hij zal bij het beschouwen dezer laatste twintig jaren het gevoel niet van zich af kunnen zetten dat hier een grote ziel in kleine omstandigheden zich in haar eigen gloed verteert. Zijn genie was zodanig bewerktuigd dat hij alleen op de hoogte van grote historische beslissingen, in stormachtige regionen, vrij kon ademen, zijn vleugels onbelemmerd kon uitslaan, daarentegen in de laagten van eentonige alledaagse arbeid, bekneld tussen de starre en enge grenzen van politieke realiteiten, zich als een gevangen vogel naar alle kanten verwondde. Ook nu ontbreken belangrijke historische momenten niet geheel, als het erom gaat een grote principiële beslissing te nemen. Dan staat hij plotseling weer in zijn volle grootheid voor ons en lijken alle anderen op eens slechts jammerlijke bijfiguren: het meest grandioos zonder twijfel op de Coburg in 1530.

Terwijl Melanchthon, bijna bezweken onder de last der verantwoordelijkheid, in zijn erasmiaans geaarde verzoeningsvoorstellen aan de representanten der oude kerk tot aan de uiterste grens gaat, waar het verraad aan het Evangelie begint, ziet Luther, eenzaam op de bergvesting zittend, met een getroost hart op naar de sterrenhemel, zonder er een ogenblik aan te twijfelen dat God alleen aan zijn kant staat en dat alle voorstellen van de tegenstander om tot een vergelijk te komen niets dan leugen en bedrog betekenen: 'Die in de hemel woont, lacht om hen en de Heere bespot hen.'
Als alle anderen bijna de moed laten zinken, staat hij als een rots in de branding. 'Der goddelozen weg vergaat. Maar het duurt lang. Houdt vol.' Zo schreef hij toen op de muur van zijn burchtkamer, om zichzelf te troosten. En zijn volhouden werd beloond. Het liep toch zo af als hij altijd had voorspeld: dat alle machten dezer wereld niets vermochten tegen de verkondiging van het zuivere Woord. Reeds te Augsburg, toen de afgevaardigden der protestantse Stenden de evangelische belijdenis mochten voorlezen aan de vergadering van het rijk en aan dezelfde keizer die eens in Worms had gezworen dat hij alles op het spel zou zetten, kroon en leven, om deze ketterij uit te roeien - reeds toen was Luther er zich helder van bewust: 'Het Evangelie heeft een fundament.'

Niet zonder hulp van het zwaard, maar in de meeste gevallen toch langs vreedzame weg verloor de katholieke kerk in de dertiger jaren in Duitsland het ene bolwerk na het andere: Saksen, Meissen, Keurbrandenburg, Anhalt, Pommeren, de Palts, Wurttemberg en Brunswijk, daarenboven vele steden in bijna alle delen van het rijk; ook in Beieren, Oostenrijk en verschillende geestelijke vorstendommen kreeg de Evangelische leer de overhand en tenslotte scheen het alsof zelfs het oude aartsbisdom Keulen Evangelisch zou worden.
Hoe weinig Maarten Luther de jonge generatie begreep, toch hingen de jongeren hem overal aan. Toen zijn einde begon te naderen, scheelde het naar het leek maar weinig of heel Duitsland was - zoals hij eens in zijn schoonste dagen gedroomd had - voor de zaak van het Evangelie gewonnen. 'Het regime van de paus,' schreef hij toen, 'heeft zijn glans verloren; het is beide ogen kwijt.'
Toch vernam hij zelf nog het tromgeroffel voor de werving der keizerlijke regimenten die zich opmaakten voor de strijd tegen de ketterij, hoorde hij nog de eerste veldslagen der Spaanse troepen aan de Nederrijn, welke het komende grote oorlogsgeweld aankondigden. Maar het was hem vergund de ogen te sluiten (18 februari 1546) kort voordat over Duitsland het onheil uitbrak, dat reeds zo lang als een donkere wolk

boven zijn leven had gehangen - ofschoon het ook al zo dikwijls weer was overgetrokken dat velen bijna verleerd hadden er nog aan te geloven. Had hij het nog beleefd, hoe diep zou het zijn geweten geschokt hebben. Maar het zou hem niet hebben doen buigen.
Daarvan getuigt hij zelf in 'Waarschuwing aan mijn geliefde Duitsers!: 'Wordt het een opstand, dan kan mijn God en de Heere Jezus mij en de mijnen wel redden zoals Hij eens Lot bij Sodom heeft gered, zoals Hij mij ook in de laatste opstand heeft gered, toen ik mij dikwijls genoeg in gevaar voor lijf en leven bevond. - Wil Hij mij niet redden, dan zij Hij geloofd en gedankt. Ik heb lang genoeg geleefd, de dood wel verdiend en Christus mijn Heer redelijk op het pausdom gewroken. Na mijn dood zullen ze allemaal Luther pas goed opmerken, ofschoon nu ook, als ik in zulk een paaps oproer word vermoord. Dan zal ik een hoop bisschoppen, papen en monniken meenemen, zodat men zal zeggen: doctor Martinus is met een grote processie ten grave gedragen; want hij is een groot doctor over alle bisschoppen, papen en monniken, daarom moeten ze ook met hem naar het graf gaan op de rug (liggend), zodat men erover zal zingen en spreken. En dan zullen zij, de papen, tenslotte een kleine bedevaart met elkaar houden naar de afgrond van de hel, naar hun god van leugens en moorden, die zij met leugens en moorden hebben gediend, ik naar mijn Heere Jezus Christus, die ik in waarheid en vrede gediend heb.' (…)

In de kern van de zaak ontsproot zijn strijd aan zuivere zorg om het heiligdom van zijn Heere, om het loutere begrip der Goddelijke openbaring. En zonder het emotionele vuur dat in hem gloeide, zou hij zeker niet in staat zijn geweest zijn levenswerk tegen duizenderlei gevaren en verleidingen in zijn oorspronkelijke zuiverheid te bewaren. De aanblik van het geloof dat hem daartoe de kracht gaf, is tenslotte toch in wezen datgene waarom het de moeite waard is het strijdersleven van Maarten Luther steeds opnieuw te overdenken. Onpeilbaar en onuitputtelijk is de diepgang van zijn geschriften; hij zal de christelijke theologie van generatie tot generatie steeds opnieuw bevruchten - en niet alleen het theologische denken. Alles, karaktersterkte en scheppend werk van de geest, vindt zijn oorsprong in dezelfde diepte: *in de ontmoeting van de gelovige met God.* Omdat hij er zeker van is dat God hem roept, kent hij geen vrees voor mensen in de strijd om zijn levenswerk:
'Hier sta ik. Ik kan niet anders. God helpe mij! Amen.'

9. 'DE JODEN EN HUN LEUGENS' TOEGELICHT

Luthers houding ten opzichte van de paus als spiegelbeeld van zijn houding ten opzichte van de Joden.

Luther-bulletin. Tijdschrift voor interconfessioneel Lutheronderzoek, 86-95 (2008).

Voordracht gehouden tijdens de studiedag met als thema
"Luther: uitgesproken over liefde en haat"

georganiseerd door de Interconfessionele Werkgroep Luther-onderzoek op
9 maart 2007 in Utrecht.
door

Dr. Akerboom, T.H.M.

Universitair docent & Overig WP (OVWP)

Tilburg School of Humanities
Department of Culture Studies

Op 29 april 1946 werd Julius Steiger, de hoofdredacteur van Der Stürmer door het *Internationale Militaire tribunaal* in Neurenberg verhoord vanwege propagandistische medewerking aan de massamoord op de Joden. In zijn pleidooi beriep Streicher zich op Martin Luther en concludeerde: "Dr. Martin Luther zou vandaag zeker in mijn plaats in de beklaagdenbank gezeten hebben, wanneer dit boek (Streicher doelt hier op Luthers geschrift *Von den Juden und ihren Lügen* uit 1543) door de openbare aanklager in behandeling genomen was".
Streichers beroep op Luther was zeker niet absurd; want het beeld, dat Luther in zijn latere geschriften heeft geschetst van de Joden, komt overeen met datgene dat Der Stürmer 20 jaar lang steeds weer over het Jodendom heeft beweerd, namelijk *dat het ongeneeslijk verdorven is.* De vraag is of het beroep op Luther terecht was.
Konden Hitler, Streicher en hun kompanen zich voor hun opvattingen ten aanzien van het Joodse ras met recht op Luther konden beroepen?
René Süss[24] meent dat er een direct verband gelegd mag worden tussen de uitspraken van Luther en de daden van Hitler. Hij meent deze conclusie daarop te mogen baseren dat het antisemitisme een constante is in de geschiedenis en dat daarom geen rekening hoeft te worden gehouden met verschillen in context.
Mijns inziens is deze wijze van argumenteren niet geldig. Men kan onmogelijk iemand feitelijk verantwoordelijk houden voor praktijken die eeuwen later met zijn uitspraken worden goed gepraat. De methodologie en de onhistorische kritiek van dr. Süss moeten worden weerlegd. *Maar wat is precies de context van Luthers spreken?*

Luthers uitspraken over de Joden steunden op vier vooronderstellingen, die hij zijn leven lang heeft vastgehouden en die samenhangen met zijn leer van de rechtvaardiging. Die vooronderstellingen zijn: *dat het Joodse volk staat onder de*

[24] 2. René Süss, Luthers theologisch testament. Over de Joden en kun leugens. Inleiding, vertaling, commentaar. Amsterdam, 2006.

toorn van God, die alleen door God zelf kan worden opgeheven; dat de Joden zich zonder Gods hulp onmogelijk kunnen bekeren of bekeerd kunnen worden; dat de Joden niet kunnen ophouden God en Christus te lasteren; en dat Christenen en Joden samen schuldig zijn voor God.
De Joden die leven na de komst van Christus, houden de mens die zich van God heeft afgekeerd een beeld voor. Met uitzondering van het laatste punt komen deze vooronderstellingen ook voor in de oud-kerkelijke en middeleeuwse "Adversus Iudaeos"-literatuur.
Inhoudelijk wijkt *Von den Juden und ihren Lügen* niet af van de veronderstellingen die hier geschetst zijn. Maar de toon is duidelijk harder dan in voorafgaande geschriften. *Von den Juden und ihren Lügen* is het geschrift met de felste uitspraken van Luther aan het adres van de Joden. Luther wil met dit geschrift de christenen waarschuwen zich te hoeden voor de Joden, omdat zij niet ophouden "de christenen naar zich toe te lokken". Met hen discussiëren heeft geen zin. "Mozes kon de Farao met plagen noch met wonderen verbeteren. Hij moest hem laten verzuipen." Deze zinnen laten het veranderde klimaat al zien.

Uit deze beschrijving van de godsdienst van Israël te midden van de haar omringende christelijke kerk, die zij tegelijk bedreigt, trekt Luther in het tweede deel praktische consequenties. "Wij moeten met gebed en godsvrucht een scherpe barmhartigheid uitoefenen, om enkele uit de vlammen (bedoeld is hier: van de hel; D.A.) te kunnen redden. Wij mogen ons niet wreken. De wraak hangt om hun nek, duizen maal erger dan wij hen mogen wensen. Ik wil mijn oprechte raad geven".
En dan noemt Luther de zeven beruchte raadgevingen: *de synagogen verbranden, opdat God ziet dat wij de publieke lastering van Zijn zoon niet dulden. Ook Mozes heeft bevolen dat een stad waar afgoderij werd bedreven, helemaal verwoest werd. Ja, Mozes zou de eerste zijn om dat te doen, als hij nog geleefd had. Men moet hun huizen verwoesten, omdat zij daarin hetzelfde doen als in de synagogen, men moet hun de gebedenboeken en de Talmoed wegnemen, waarin die afgoderij geleerd wordt. Men moet de rabbijnen verbieden te leren. Men moet hun geen vrijgeleide meer geven, men moet iedere woeker verbieden en hun bezit afpakken. Uit de opbrengst moet men de Joden die zich bekeren een levensonderhoud geven. Men moet de jongeren in het zweet des aanschijns hun brood laten verdienen. Desnoods moet men hen verdrijven, zoals in andere landen gebeurd is. Want "Gods toorn over hen is groot, zodat zij door zachte barmhartigheid slechts steeds erger, door scherpe barmhartigheid maar weinig beter worden. Daarom in ieder geval weg met hen."*

Deze raadgevingen aan de overheid zijn, hoe verschrikkelijk ze in onze oren ook klinken en hoe onvergeeflijk ze ook zijn, geenszins origineel of buitengewoon in de context van die tijd. Op deze raadgevingen volgen nog enkele pastorale raadgevingen, waarin Luther gruwelverhalen op voert zoals de schending van de hostie en rituele moord. Luther zegt dat hij daarover berichten gelezen heeft. Hij klaagt dat het hem pijn doet zo hard te moeten oordelen.
Hoe moeten we dit soort uitspraken van Luther verstaan? Luther was een kind van zijn tijd. De sterke neiging naar apocalyptiek die eigen is aan de late middeleeuwen heeft zijn sporen nagelaten in het leven en denken van Martin Lüther.[25]

---

[25] Over Luther en de apocalyptiek is weinig specialistische literatuur. Voor de achtergrond van het geheel verwijs ik naar de studie van W.-E. Peuckert, Die Grosse Wende. Das apokalyptische Saeculum end Luther. Hamburg, 1948 en naar RA. Obermann Luther, *Mensch zwischen Gott end Teufel*. Berlin, 1982.

In het voorjaar van 1522 moet bij Haarlem een walvis zijn aangespoeld. Hoewel het navigatiesysteem van walvissen nog veel geheimen voor ons heeft, weten we dat de grote walvissen die aan onze kusten aanspoelen, door een storing in hun navigatiesysteem in de ondiepe Noordzee terecht zijn gekomen in plaats van in de diepe Atlantische oceaan. Voor ons zijn dergelijke strandingen geen tekenen van naderend onheil, maar de middeleeuwer zag in deze uitzonderlijke gebeurtenissen wel degelijk een teken van naderend onheil. In een brief aan Paulus Speratus van 13 juni 1522 schrijft Luther: "Bij Haarlem is een zeemonster aangespoeld, een walvis van zeventig voet lang en vijfendertig voet breed. Dat mirakel geldt naar eeuwenoude traditie als een zeker teken van (Gods) toorn; de Heer ontferme zich over hen en over ons."[26]

Ieder jaar opnieuw werd de middeleeuwse gelovige tijdens de laatste zondagen van het kerkelijk jaar en de eerste zondagen van de Advent geconfronteerd met apocalyptische teksten uit de bijbel. Het duidelijkste voorbeeld is de evangelielezing van de tweede zondag van de Advent. De lezing (Lucas 21, 25-36) begint als volgt: "Er zullen tekenen zijn aan zon, maan en sterren en op de aarde zullen volkeren in angst verkeren, radeloos door het gebulder van de onstuimige zee. De mensen zullen het besterven van schrik, in spanning om wat de wereld gaat overkomen, want de hemelse heerscharen zullen in verwarring geraken. Dan zullen zij de Mensenzoon zien komen op een wolk, met macht en grote heerlijkheid. Wanneer zich dit alles begint te voltrekken richt u dan op en heft uw hoofden omhoog, want uw verlossing komt nabij."

Men kan, zegt Luther, een heel boek vullen met de tekenen, die in zijn tijd gebeuren en die erop wijzen dat het einde van de wereld voor de deur staat. Het ergste teken is, dat de mens nooit zo op de wereld gericht is geweest "als nu"; bijna niemand maakt zich zorgen om zijn eeuwig heil. Deze tekens spreken duidelijke taal; de wereld is oud geworden en moet vanwege haar ongeloof voortdurend rekening houden met het oordeel.[27]

Als tekenen voor het naderende einde van de wereld ziet Luther ook opzienbarende gebeurtenissen in de natuur, zoals grote stormen en overstromingen. "De Jongste Dag staat voor de deur. Mijn kalender is afgelopen. Heel het firmament en de loop der sterren nemen een einde. De Elbe heeft een heel jaar op hetzelfde peil gestaan, dat is ook een wonderteken."[28]

Maar duidelijker tekenen zijn er te zien aan de hemel. In een verslag van een gesprek aan tafel lezen we: "In 1538 op 18 januari 's avonds om zes uur werd hier in Wittenberg een komeet gezien, die niet erg helder was maar wel lang, zo'n 20 graden; de staart reikte tot het teken van de vissen, hij ging van het westen door het noorden naar het oosten. Die komeet zagen dr. Martinus Luther, dr. Jonas, magister Melanchthon, dr. Milich en magister Erasmus de mathematicus, allen met grote verwondering.

Toen zei dr. Luther: Ik wil Duitsland waarzeggen, niet uit de sterren, maar ik verkondig haar Gods toorn uit de theologie; want het is onmogelijk dat Duitsland hier ongestraft uitkomt, want God wordt dagelijks in de verleiding gebracht om ons aan het verderf over te geven. Dan gaan godzaligen en goddelozen er gezamenlijk aan. Laten wij maar bidden en Zijn woord niet verachten. Al zijn we verschrikkelijke zondaars, er is toch vergeving van zonden en eeuwig leven. Dat is ons beloofd." W.A.Tr. 3, 554, 16-555,

---

[26] W.A. Br. 2, nr. 509, 7-11

[27] W.A. 37, 616, 1 -617, 4

[28] W.A. Tr. 2, 33, 5, 8 (nr. 1297)

1 (nr. 3711)
Luthers verwachting van het naderend einde van de wereld is dus niet gebaseerd op allerlei tekenen, maar op zijn lezing van het woord van God.

In het eerste *commentaar op de Psalmen* (1513/15) ziet Luther in het apocalyptische visioen van de sprinkhanen, die uit de put van de afgrond kruipen (Apoc. 9, 7-10) de ketters, W.A. 4, 552, 7 de vrouw in de woestijn (Apoc. 12, 14) ziet Luther (nog vóór de breuk met Rome!) als een belichaming van de Kerk, W.A. 4, 68, 35 en de strijd tegen de heiligen (Apoc. 13, 7) brengt Luther in verband met de minachting van de Kerk in de loop van de geschiedenis. W.A. 3, 120, 34
In de ruiter met het zwaard, die de macht werd gegeven de vrede van de aarde te nemen (Apoc. 6, 4), ziet Luther het gebrek aan aandacht voor het Evangelie in zijn tijd. W.A. 2, 594, 26-27
De zeven schalen van de toorn van God (Apoc. 16) doen hem denken aan de te grote aandacht voor de wet in de theologie van zijn tijd. W.A. 5, 365, 19
De sprinkhanen die de mensen pijnigen maar niet doden (Apoc. 9, 5) zijn volgens Luther degenen, die met wetten en menselijke regels het geweten van de mensen pijnigen. W.A. 1, 507, 21
Luther gebruikt dus al vroeg heel vanzelfsprekend apocalyptische beelden als illustratie vanuit de kerkgeschiedenis bij zijn theologische argumentatie. Maar is dergelijk diffuus apocalyptisch denken voldoende om Luther aanvallen tegen de Joden te verklaren?
Om daar meer greep op te krijgen moeten we onze aandacht richten op Luthers houding ten opzichte van de paus.
Rond het midden van 1520 is Luther in een felle polemiek gewikkeld met de Romeinse theologen. In deze fase formuleert Luther zijn opvatting van de paus als antichrist.[29]
Luthers opvatting van de antichrist stond van meet af aan, dat wil zeggen al vóór de breuk met Rome, in het kader van de eschatologie. Het godsdienstige verval van zijn tijd ziet Luther als een onmiskenbaar teken van het naderende einde van de wereld. Maar kort voor de jongste dag die volgens Luther voor de deur staat, zal de antichrist komen om de mensen op de proef te stellen. Kenmerkend voor de antichrist is zijn *schijn*heiligheid, waarmee hij de macht van het Evangelie ondermijnt en vele vrome christenen weet te begoochelen. De antichrist is daar te vinden, waar het Evangelie bewaard en verkondigd wordt: *in de Kerk*. In het derde en laatste tijdperk komt het gevaar van binnen uit.

In de strijd die ontstond rond de 95 stellingen over de aflaat komt de paus in het vizier als mogelijke invulling van de antichrist. Uiteindelijk zal Luther de paus identificeren met de antichrist, maar Luther heeft lange tijd getwijfeld of zijn duiding wel juist was. Na het verhoor in juni 1518 door kardinal Cajetanus uit Luther in een brief het vermoeden, dat de antichrist in de Romeinse curie zit. W.A.Br., nr. 121, 11-14 Tijdens de voorbereiding van de Leipziger disputatie in het voorjaar van 1519 schrijft hij aan zijn vriend Spalatinus, dat hij vermoedt, dat de paus zelf de antichrist is. W.A.Br. I, nr. 161, 29-31
Het is belangrijk hier te letten op het medium: Luthers brieven (en zeker ook de notities van de gesprekken aan tafel) zijn niet bedoeld voor publicatie. Verder valt op dat de formulering nog ruimte laat: Luther schrijft dat hij "vermoedt", hij is er dus nog

---

[29] 14. Vergelijk hier: H. Preuss, Die Vorstellungen vom Antichrist im späteren Mittelalter, bei Luther und in der konfessionellen Polemik. Ein Beitrag zur Theologie Luthers and zur Geschichte der christlichen Frömmigkeit. Leipzig, 1906

niet zeker van.

Op 11 oktober 1520 ontvangt Luther een kopie van de bul *Exsurge Domfine,* waarin hem wordt aangezegd, dat hij zal worden geëxcommuniceerd, wanneer hij de opvattingen die in de bul worden opgesomd niet herroept. Vanaf dat ogenblik lijdt het voor hem geen twijfel meer en zegt hij in het openbaar, wat hij al lang in het geheim had vermoed. de paus is de antichrist. Het gaat daarbij niet om een concrete paus maar om het pausschap als zodanig, dat volgens Luther sinds zijn ontstaan de christelijke kerk met zijn antichristelijke leer heeft vervolgd en onderdrukt.
Niet bezwaren van morele aard omtrent de levenswandel van de paus of van de geestelijkheid zijn voor Luther doorslaggevend, maar alleen bezwaren van dogmatische aard. Pauselijke uitspraken staan als menselijke uitspraken haaks op het woord van God. Dat is de reden waarom met de profetie van de komst van de antichrist volgens Luther het pausschap bedoeld moet zijn. In één van de geschriften, die Luther publiceert om zichzelf te verdedigen tegen zijn excommunicatie, vat hij zijn opvatting omtrent de antichrist samen. W.A. 7, 698-778
Aan de hand van Daniël 7 ontwikkelt hij zijn opvatting van de vier wereldrijken, waarvan de laatste het Romeinse rijk is, waaruit het pausschap is voortgekomen. Met de ondergang van het pausschap valt het einde van de wereld samen, want na het vierde rijk komt er geen ander meer. De ondergang van de wereld staat voor de deur, omdat de geestelijke beproeving van heel de mensheid *door de paus-antichrist het ergste kwaad is, dat de mens zich maar kan voorstellen.* Het enige dat daarop kan volgen is de dag van het Laatste Oordeel, waarnaar men hevig verlangt. Maar de antichrist komt niet ten val door aards geweld, maar door de openbaring van het woord van God. De tijd van de herontdekking van het Evangelie, waardoor de leugens van de antichrist openbaar worden en zijn heerschappij ophoudt, is gekomen. Het einde kan niet meer ver zijn. De antichrist blijft voor Luther eschatologisch van aard, maar door in zijn argumentatie gebruik te maken van Daniël 7 heeft Luther van de profetie, waarin de Torah opnieuw wordt uitgelegd in de context van die tijd, een apocalyptisch schema gemaakt, waarin concrete historische gebeurtenissen worden gezien als het uitkomen van de profetie of - wat nog gevaarlijker is - worden voorspeld.

De teksten uit de Bijbel, die Luther aanhaalt om het gelijk van zijn opvatting dat de paus de antichrist is aan te tonen, zijn de klassieke bewijsplaatsen. In het al genoemde geschrift waarin hij zich verdedigt tegen zijn excommunicatie gebruikt hij opnieuw het visioen van de sprinkhanen, die uit de put van de afgrond te voorschijn komen en die de mensen zullen pijnigen maar niet doden. In zijn uitleg laat Luther dit beeld slaan op de stichting en de ontwikkeling van de universiteiten en de scholastieke methode. De apocalyptische visioenen worden door Luther in de periode van 1517 tot 1530 vooral gebruikt als voorbeelden. Zo wordt bijvoorbeeld Rome vergeleken met de hoer van Babylon, in purper gekleed (Apoc. 18, 16) en een school van de Satan (Apoc. 13, 6). Vergelijk hier. W.A. 6, 322, 37-323, 1; W.A. 6, 328, 12-15
De "hoop papisten" lijkt volgens Luther op het "dier, dat twee horens heeft als een lam, maar spreekt als een draak" (Apoc. 13, 11) W.A. 7, 664, 30, de pauselijke uitspraken doen hem denken aan de zeven schalen van de toorn van God (Apoc. 16). W.A. 7, 706, 22
Het merkteken van het beest (Apoc. 13, 16) lijkt volgens Luther op de invloed, die de paus heeft op de geestelijkheid? W.A. 8, 540, 10.
In de jaren na 1520 is ten principale in de gronden van Luthers afwijzing van het pausdom geen wijziging meer gekomen.

Des te opvallender is de andere toon die we vinden in geschriften na 1540. In 1545 publiceerde Luther zijn misschien felste geschrift ***tegen de paus*** onder de titel *Wider das Papstum zu Rom vom Teufel gestiftet.* De titels die hij daar de pausen toevoegt zijn zonder meer grof te noemen. Een kleine bloemlezing: zij zijn vervalsers van de Heilige schrift, leugenaars, godslasteraars, schenners van de apostelen en heel de christenheid, kerkelijke als wereldlijke goederen22, koningsmoordenaars, ophitsers tot allerlei bloedvergieten, hoerenwaarden boven alle hoerenwaarden, 23 verachters van God, grote grove ezels, lomperiken, knevelaars, fielten, hengels, lummels, opscheppers, dwaze narren en mombakkes van de duivel.24 Deze wordt dan ook de "aller-helleste vader"25 genoemd, "zijne duivelheids26, "het hoofd van de vervloekte kerk van de allerergste knapen op aarde", plaatsbekleder van de duivel, vijand van God, tegenstander van Christus, verwoester van de kerk van Christus, leraar van alle leugens, godslastering en afgoderij.27 Luther speelt het zelfs op de man: "de heilige maagd, Sint Paula III" 28

Met een beroep op de geschiedenis bestrijdt Luther dat de paus het hoofd van de christenheid is. Tot paus Gregorius de Grote (590-604) kon men niet van pausschap spreken. Paus Bonifatius III (607) was de eerste die zich door keizer Phokas de opperheerschappij over alle bisschoppen liet geven. Dat is het begin van het pausschap. 29 Zij baseren dat recht op Matth. 16, 18: "Gij zijt Petrus en op deze steenrots zal ik mijn kerk bouwen".

Het grootste bezwaar van Luther is dat de pausen zich het recht toe-eigenen "de Heilige Schrift volgens hun eigen krankzinnige manier uit te leggen".

Zie WA 54, 279, 33; 289; 291; W.A. 54. 283, 35-37; W.A. 54, 309, 10; W.A. 54, 206, 3; W.A. 54, 289.2; W.A. 54, 283, 35-36; W.A. 24 214, 15; WA 54, 230-231; W.A. 54, 233; W.A. 54, 239.

'De paus heeft zichzelf tot afgod gemaakt?' Luther meent dat niemand de paus hoeft te gehoorzamen, ja sterker nog, men mag de paus niet gehoorzamen, omdat men zich anders medeschuldig maakt aan al die pauselijke gruwels.

En dan volgen een aantal aansporingen van Luther tegen de pausen geweld te gebruiken. Hij spoort keizer, koningen, vorsten e.d. aan zich het pauselijk bezit toe te eigenen en de paus en de kardinalen te doden: Letterlijk schrijft Luther:

'Vervolgens moet men de paus zelf, de kardinalen en die hen helpen bij hun afgoderij, nemen en hen als Godslasteraars de tongen uit hun mond trekken en hen aan de galg spijkeren in de volgorde waarin hun zegels aan de bullen hangen, ook al is dat alles maar een heel kleine straf gelet op hun Godslastering en afgoderij. Vervolgens laat men ze een concilie houden aan de galg of in de hel met alle duivels.' W.A. 54, 243

Luther stelt verder voor, dat men met de paus, de kardinalen en de curie "das Fuchsrecht spielt", dat wil zeggen letterlijk het vel over de oren trekt en met hun eigen huid laat betalen. Daarna moet de ontvelde lichamen in bij Ostia in zee werpen of verbranden. "Zie toch, hoe mijn vlees en bloed bruist. Hoe graag zou ik zien dat het pausdom gestraft wordt, hoewel mijn geest weet, dat geen tijdelijke straf genoeg doet, ook niet voor een bul of Decreet." W.A. 54, 292 Hij zegt van plan te zijn nog een feller boekje tegen de paus te schrijven en voegt daaraan toe: "Mocht ik intussen sterven, dan moge God geven dat een ander het duizendmaal erger doet. Want die duivelse papisterij is het ergste ongeluk op deze aarde" W.A. 54, 299

In de laatste levensjaren hield de polemiek van Luther tegen de Joden, ***de wederdopers*** (Schwärmer) en tegen het "antichristelijke" pausdom steeds minder maat. Die polemiek loopt uiteindelijk uit op een oproep aan de evangelische overheden de wederdopers ter dood te brengen, de Joden – voor zover zij zich niet bekeren - uit het

land te jagen en de paus met heel zijn aanhang "de tong uit te rukken tot achter in de nek" en "aan de galg te nagelen". Dat apocalyptiek minstens een deel van de context is geweest waarin Luther leefde en werkte hoeft na wat tot nu toe is gezegd geen verder betoog. Maar dat verklaart nog niet het verschil in toon in de latere geschriften tegen de Joden, het pausdom en de "dwepers".
Die harde toon gooien op het feit dat Luther in die laatste jaren van zijn leven, gekweld door allerlei kwalen, als een knorrige oude man zou hebben gereageerd is geen bevredigende verklaring. Ik meen dat die verscherping van de toon gezocht moet worden in een (te) weinig bestudeerd en moeilijk te interpreteren geschrift van Luther dat de naam draagt de *Supputatio annorum mundi.*

In 1532 verscheen in Wittenberg in de bewerking van Melanchthon een beschrijving van *de geschiedenis van de wereld* samengesteld door Johann Carion. Vanaf 1536, het jaar waarin Luther aan zijn grote commentaar op het boek Genesis begon, verzamelt Luther "in zijn vrije tijd" W.A. 42, 245, 19 gegevens voor een berekening van de "leeftijd" van de wereld (Supputatio annorum mundi). In deze berekening kwam het jaar 1540 na Chr. overeen met het jaar 5500 van de wereld.[30]
Wat is de plaats in dit schema van het Duizendjarig rijk van vrede, waarin de macht van de duivel beknot zou zijn? (Apoc. 20, 3-6)
Luther beschouwt de periode vanaf de dood van Christus tot aan de elfde eeuw als de periode van het *Duizendjarig rijk.* Daarna zou de duivel worden losgelaten. De pausen zullen dan de antichrist zijn, die ook met het zwaard heersen. Het rijk van de duivel begint volgens Luther met paus Gregorius VII, die het "masker van de duivel" is. W.A. 53, 154 Paus Gregorius wordt ondersteboven geschreven en dat gebeurt vanaf dat moment met bijna alle pausen.
Deze zesde periode van duizend jaar is een heel moeilijke met voortdurende beproevingen van de kant van de antichrist. Deze periode zal volgens Luther niet helemaal hoeven te worden vol gemaakt. Zoals Christus ook niet drie volle dagen in het graf is geweest, maar midden op de derde dag is verrezen, *zo is ook de wederkomst van Christus rond het midden van de zesde periode van duizend jaar te verwachten.*
Daarom hield Luther er rekening mee dat de Jongste Dag voor de deur stond, ook al omdat hij meende, dat de wereld rijp was voor het Laatste Oordeel. Op deze manier bracht Luther de theorie dat de duur van de wereld 6000 jaar zou zijn, in overeenstemming met de "korte tijd" van de duivel (Apoc. 20, 3) en de antichrist aan het einde van de laatste periode van duizend jaar.
Het gevoel onmiddellijk voor het aanbreken van de eindtijd te leven, maakte dat Luther zijn tegenstanders als een apocalyptisch gevaar beleefde en dat zijn oordeel over hen steeds scherper werd. Dit alles lijkt minder te hebben berust op een realistische schatting van de situatie dan op zijn eigen angsten in het licht van de veranderende tijden, waarachter hij een duivelse strategie meende te ontwaren.
Uit dit apocalyptisch levensgevoel moeten Luthers uitspraken over ***de Joden,*** het ***pausdom*** en de ***dwepers*** (dopers) verstaan worden, maar dat kan geen rechtvaardiging zijn voor zijn uitbarstingen tegen hen.

---

[30] De geboorte van Christus zou dan in het jaar 3960 na de Schepping zijn geweest. De Bijbelse chronologie gaat ervan uit dat het jaar 4000 na de schepping samenviel met Zijn doop, de openbaring van Christus aan de wereld. Jezus is dus geboren in het jaar 3970 na de Schepping, ca. sept. 3 voor de Chr. Jaartelling. (Red. Gihonbron)

10. Uittreksel Preek 8, uit het Evangelie op St. Stefanusdag (26 december) Mattheüs 23: 34 - 39

Door de samensteller

Luther visie op de bekering van de Joden was in het begin van zijn optreden als Reformator heel gunstig. Een van zijn geschriften draagt als titel: *Dat Jezus Christus een geboren Jood is;* 1523. Dit traktaat baarde overal opzien. Zulke taal was in geen eeuwen gehoord. Het is de vraag of er ooit in de Christelijke wereld een boek verschenen is met deze opzienbarende titel. *Jezus, een ... Jood*? Ja, ieder wist en weet dat Jezus uit de Joden voortgekomen is. Maar Hij heeft totaal afstand genomen van het Jodendom en heeft de Christelijke leer gebracht. Dan ben je toch geen Jood meer? Zo denkt men.
Jezus is naar Zijn menselijke natuur een Jood en Hij zal dat eeuwig blijven. Goed beschouwd, worden de Joden juist veracht omdat Jezus uit hen is voortgekomen en omdat de Joden onder de regelrechte belofte van Jezus liggen. Dat is niet bij ieder bekend. Ieder kan dit ook niet begrijpen. Velen verachten de Joden en weten niet eens waarom. Maar de Bijbel laat ons niet in het onzekere. De duivel is de grote tegenstander van de Zoon van God en zijn haat tegen Hem werkt hij als een onzichtbare geest uit in mensen en door mensen.
'De zaligheid is uit de Joden', zegt Jezus. De Joden hebben ons Gods Woord gegeven, zowel het Oud- als Nieuwe Verbond. Paulus noemt dit het grote voorrecht. En de Joden zijn bestemd om een middel in de hand van Christus te zijn om nieuw leven in de hele Christelijke kerk te geven, opdat aardse machten Hem onderdanig worden. Jezus heeft daarvoor Zijn bloed gestort. En ook voor een groot aantal Joden, die nu nog in de lenden van hun vaders besloten liggen. Gods Woord zegt het, de duivel weet het en de Christelijke kerk kan het weten. Wil men het ook weten?
Luther wist uit de Heilige Schrift dat er rijke beloften voor het Joods volk liggen. Een van zijn boeken waarin hij zijn verwachting voor de Joden uitspreekt, is zijn preek over Mattheüs 23: 34 – 39. Uit deze preek volgt onderstaand uittreksel.

… Doch tenslotte is hier de Joden troost beloofd, daar Hij spreekt: "*Want Ik zeg u: Gij zult Mij van nu aan niet zien, totdat u zeggen zult: Gezegend is Hij, Die komt in de Naam des Heeren*." Deze woorden heeft Christus gesproken op de dinsdag na palmzondag en zijn het besluit en laatste woorden van Zijn prediking op aarde. ***Daarom is het nog niet vervuld en moet nog vervuld worden.*** Ze hebben Hem wel één keer zo ontvangen op palmzondag, maar daarmee is dit woord niet vervuld. En dat Hij zegt: "*Gij zult Mij niet meer zien*", moet niet opgevat worden, dat zij Hem daarna niet meer lichamelijk gezien hebben, daar zij Hem toch daarna kruisigden. Maar Hij bedoelt, dat zij Hem niet meer zien zullen als prediker en Christus, waartoe Hij gezonden was. Zijn ambt en Hij in Zijn ambt is daarna niet meer door hen gezien, Hij heeft hun met deze prediking de laatste gegeven, en nu Zijn ambt, waartoe Hij gezonden werd, besloten. Zo is het nu zeker, dat de Joden nog tot Christus zullen zeggen: "*Gezegend is, Die komt in de Naam des Heeren*." Dat heeft ook Mozes verkondigd in Deut. 4 vers 30 en 31: "*In het laatste der dagen, dan zult gij wederkeren tot de Heere uw God en Zijn stem gehoorzaam zijn. Want de Heere uw God is een barmhartig God; Hij zal u niet verlaten noch u verderven en Hij zal het verbond uwer vaderen dat Hij hun gezworen heeft, niet vergeten*." Evenzo Hoséa 3 vers 4 en 5: "*Want de kinderen Israëls zullen vele dagen blijven zitten, zonder koning en zonder vorst en zonder offer en zonder opgericht beeld en zonder efod en terafim.*

Daarna zullen zich de kinderen Israëls bekeren en zoeken de Heere, hun God, en David, hun koning; en zij zullen vrezende komen tot de Heere en tot Zijn goedheid, in het laatste der dagen." Azarja zegt in 2 Kron. 15 vers 2: "*Maar zo gij Hem verlaat, Hij zal u verlaten. Israel nu is vele dagen geweest zonder de ware God en zonder een lerende priester en zonder de wet. Maar als zij zich in hun nood bekeerden tot de Heere, de God Israëls, en Hem zochten, zo werd Hij van hen gevonden*."
Deze teksten kunnen alleen maar van de Joden in deze tijd opgevat worden; zij zijn immers tevoren nog nooit eenmaal zonder vorsten, zonder profeten, zonder priesters, zonder leraars en zonder wet geweest. De heilige Paulus stemt hiermede ook overeen in Rom. 11 vers 25 en 26 en zegt: "*Verharding is voor een deel over Israel gekomen, totdat de volheid der heidenen zal zijn ingegaan. En alzo zal geheel Israel zalig worden*." God geve, dat, naar wij hopen, de tijd nabij is. Amen.

Helaas, in zijn boek 'Van de Joden en hun leugens' zegt Luther op bladzij 277, Duitse uitgave: *... dat hij een aanstaande algemene bekering der Joden gans niet geloofde.* Bovendien zet hij zich af tegen de Joden op een manier die een aantal van zijn tijdgenoten zelfs veroordeelden.

Hoe Luther tot deze wijziging in zijn standpunt komt, heeft Dr. Akerboom summier maar duidelijk uitgelegd in zijn weerlegging van dr. Süss. *Luthers theologisch testament. Over de Joden en hun leugens; 1543.* Inleiding, vertaling, commentaar. Amsterdam, 2006, door René Süss.
Zoals Dr. Akerboom terecht opmerkt, moeten we rekening houden met de tijd en de gewoonten waarin Luther leefde. Hij heeft enkele staaltjes laten zien hoe gemakkelijk men met vervloeking van andersdenkenden omging. En wat onze aandacht in dit verband dubbel waard is, Luther spaarde zijn medechristenen ook niet.
De Rooms-Katholieke kerk beschouwde zich als de enige ware kerk van Christus. Alle andersdenkenden, die zich niet met de Roomse Leer en kerk verenigden, werden *ketters* genoemd. En het merkwaardig feit deed zich voor, dat de kerken van de Reformatie zichzelf ook de *enige ware* kerk gingen noemen.
Van Gereformeerde kant wordt geleerd, *dat de Overheid behoort te weren en uit te roeien alle valse godsdienst en het rijk van de Antichrist te gronde werpen.* Art.36 Ned. Gel. Bel.
De Lutherse visie werd vastgelegd in de Augsburgse Confessie. Hoe rigoureus men met vervloekingen omging kunnen we lezen in een aantal artikels in deze Confessie die worden afgesloten met vervloekingen. Welke twisten en vervolgingen dit teweegbracht tussen Luthersen en Gereformeerden, leert ons de Kerkgeschiedenis.

Hieronder volgen enkele slotzinnen uit artikelen van de Augsburgse Confessie. Daaruit zien we dat allerlei mensen die afwijken van deze Confessie vervloekt worden. Dit gebeurde in navolging van de vloek die uitgesproken werd over ketters in de Conciliën van de oude kerkvaders. Het laatste artikel spreekt over hen *die een heerlijke kerkstaat verwachten, in navolging van de Oude Kerkvaders.* Dit wordt als een Joodse fabel getraceerd.
… "Vervloekt worden alle ketterijen, die tegen dit artikel te voorschijn gekomen zijn, zoals de Manicheeën, die van twee goden uitgaan, een goede en een kwade; hetzelfde geldt voor de Valentinianen, de Arianen, de Eunomianen, de Mohammedanen en alle vergelijkbare groepen. Ook worden de Samosaten vervloekt, de ouden en de nieuwen, die beweren dat er slechts één Persoon is.
Vervloekt worden de Pelagianen en anderen, die ontkennen dat de erfzonde een zonde

is, zodat zij de eer van de verdienste en de weldaden van Christus verkleinen. Zij beweren dat de mens zich door eigen krachten van het verstand kan rechtvaardigen tegenover God.
Vervloekt worden de Anabaptisten (Wederdopers) en anderen, die menen dat de Heilige Geest de mensen bereikt zonder het woord van buitenaf, maar door eigen voorbereidingen en werken.
Vervloekt worden de Anabaptisten, die de kinderdoop verwerpen, en ervan overtuigd zijn dat kinderen zonder Doop gered worden.
Vervloekt worden de Anabaptisten, die de Christen deze burgerlijke ambten verbieden.
Vervloekt worden de Anabaptisten, die menen dat er een einde aan de toekomstige straffen voor verdoemde mensen en duivels zal zijn.
Ook worden diegenen vervloekt, die de evangelische volmaaktheid niet zoeken in het ontzag voor God en in het geloof, maar in het opgeven van de burgerlijke ambten, omdat het Evangelie de innerlijke rechtvaardigheid leert.
Vervloekt worden ook anderen, die de Joodse opvatting verbreiden dat vóór de opstanding van de doden de gelovigen de wereldheerschappij in handen zullen krijgen, en de goddelozen overal verdrukt zullen worden.” Enz.

Opmerkingen over het boek van Dr. Süss
Dr. R. Süss plaatst de harde en ongeoorloofde behandeling van de Christelijke kerk tegenover de Joden in het licht van God de Vader, Die Zijn eigen Zoon overgeeft aan de wrede dood. Op bladzij 32 spreekt Süss over de moord van Jezus door de Romeinen.
… “In de theologie en daarbuiten zijn er rond die moord van tijd tot tijd vragen gesteld: Hoe zou een God van liefde en genade zo’n daad kunnen hebben gewild? Hoe kan een vader het liefste wat hij heeft, zijn zoon, prijsgeven aan de dood, (Joh.1:18; 3:16)? Is dat niet obsceen? … Wat voor precedentwerking zou zo’n voorbeeld op de volgelingen van deze God hebben? Zouden die daarin geen vrijbrief kunnen zien om op hun minst met hun minder geliefde medemensen, de Joden voorop, af te rekenen, als voor hun besef de waarheid in het geding is?”

In deze perikoop wordt door Dr. Süss de oneindige, onuitsprekelijke liefde van *God de Vader* in het geven van Zijn beminde Zoon tot een losprijs om onnoemelijk veel Joden en heidenvolken te zaligen, omgevormd tot een weerzinwekkende daad van de grootste onredelijkheid. Gaf *Gods Zoon* Zichzelf uit pure liefde, onder meer opdat Zijn kinderen elkaar zouden beminnen en hun naasten liefhebben als zichzelf; volgens de argumenten van Süss zou dit voorbeeld een vrijbrief zijn, dat de gelovigen hun minder geliefde medemensen zouden behandelen zoals een vader zijn zoon prijsgeeft aan de dood.
Dit is godslastering van het ergste soort door een voormalig predikant van de Hervormde kerk. Daarom kunnen we het boek van Dr. Süss niet vertrouwen in zijn conclusies en argumenten die hij gebruikt om Luther en andere schrijvers die de Joden verachten.
Maar daarmee zijn we niet klaar. Wat Luther geschreven heeft staat in duidelijke taal zwart op wit. Hoe moeten we daar mee omgaan? Moeten we hem volgen of negeren? Luther heeft op dit punt de Schrift tegen en de historie van de Staat Israël, die boven zijn verwachting is gesticht in 1948. Om zijn uitspraken heendraaien kunnen we niet en mogen we niet. Het lost niets op, maar dan maken we onszelf ook schuldig. Er is

een weg die beter is: *eerlijk erkennen en schuld belijden.* ‘Die zijn zonden bekent en laat zal barmhartigheid geschieden.’ Daarmee doen we de Waarheid recht, brengen de Kerk voordeel aan en zijn we trouw aan het nu levend geslacht van Joden en alle Israëlitische stammen in de verstrooiing.

Luther en de Joden

Luther heeft in minstens 5 boeken opzettelijk en soms breedvoerig over de Joden geschreven. Het betreft onder meer de navolgende:
Tischrede, 1542. “Ik wil nog een keer tegen de Joden schrijven omdat ik gehoord heb dat een aantal van onze vorsten, met name enige vorsten van Mansfeld, zich over hen schijnt te ontfermen. Ik zal hen raad geven hen weg te jagen en uit het land te verdrijven.”
Vom Schem Hamphoras und vom Geslecht Christi, 1543.
Het oordeel van Heindrich Bullinger, een Zwitsers Hervormer, over dit boek luidt onder meer:
“Verkrijgbaar is nu Luthers Schem Hamphoras; smerig, bij de zwijnen af. Als het geschreven zou zijn door een zwijnenhoeder en niet door een beroemd zielenherder, het zou enigszins, maar niet beduidend te verontschuldigen wezen.” Zie, Brief 8 dec. 1543 aan zijn collega Butzer. Wahrhaffte Bekenntnuss, uitgave Zürich.
Von den letsten Worden Davids, 1543.
Eine vermahnung wider die Juden, 1546.

Als hoofdzonde van Joden noemt Luther “Jullie hebben de broeder en Heere, die lieve Jezus gekruisigd en verworpen. Als jullie ertoe in staat waren zouden jullie al de christenen van alles wat ze zijn en bezitten beroven. Inclusief hun leven.”
“Hun vervloekte rabbijnen die het heel goed weten vergiftigen hun arme jeugd en de gewone man moedwillig en houden hen van de waarheid af. Ik vind, mocht dit geschrift door de gewone man en de jeugd gelezen worden, *zij hun rabbijnen allen zouden moeten stenigen* en erger haten dan zij ons christenen doen.”
… Zoals de wereldlijke overheid gehouden is om publieke godslastering en meineed tegen te gaan en te bestraffen zo is ze ook gehouden om publiek beleden valse leer, onrechtmatige godsdienstoefeningen en ketterijen uit haar eigen gebieden te weren en zich tegen personen waarover ze zeggenschap heeft teweer te stellen en die te bestraffen; Lev. 24:16. *Wie de Naam des Heeren zal gelasterd hebben, zal zeker gedood worden.* Enz. Enz.

Wij kunnen ons er terecht over verbazen dat Luther spreekt van het stenigen van de Rabbijnen. Luther wil de Joodse Oud-Testamentische wetten handhaven voor openbare zonden en Godslastering, waaronder zijns inziens ook de Rabbijnse uitleg valt. Soms keert Luther deze wetgeving om en zegt, als de Joden de Burgerlijke overheid zouden uitmaken, dan werden wij gestenigd, of indien mindere straf werd toegepast, zouden de christenen uit het land gejaagd worden. Luther argumenteerde uit de Thora en de Joden deden hetzelfde.
Wij zien nu dezelfde wetsverordening gebeuren in Israël. Joden zijn welkom, anderen niet. En als de poort wijder opengezet zou worden, dan stroomde het land vol met alle soorten volken en een deel bandieten.
Luther haatte de Joden niet als mens, maar vanwege hun vervloeking van Christus. Er was een Jood die omgekocht was en zich als arts uitgaf. Hij trachtte Luther met vergif van kant te helpen. Daarom werd hij te Wittenberg in hechtenis genomen. Maar omdat hij niets bekende, wilde Luther liever dat hij op vrije voeten gesteld werd, dan dat hij

op de pijnbank gelegd en gepijnigd werd om z'n bekentenis af te dwingen.
Vitus Lodewijk von Seckendorf, 1673-1751, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie door Dr. Martin LUTHER enz.* Dl. I, blz 346

Een groot aantal andere citaten, sommigen erger dan deze, kunnen geciteerd worden. In de vertalingen van Luthers boeken en citaten worden de grofste uitdrukkingen meestal weggelaten. Prof. Dr. P. Boendermaker, Prof. Dr. W. J. Kooiman - bekwame Lutherkenners - en andere schrijvers over Luther hebben de Joden-hatelijke teksten van Luther meestal niet geciteerd. Er zijn schrijvers die de Joden-hatelijke teksten niet citeren omdat ze zich ervoor schamen.
Ook zijn er schrijvers die met Luther instemmen over de afwijzing van de Joden, maar gaan niet zover als de Landskerken in oorlogstijd in Duitsland.
Anderen publiceren graag de mening van Luther en de Augsburgse Confessie *inzake het ontkennen van een heerlijke kerkstaat.*

Ook christenen spaart Luther niet
Het oordeel Gods over de Joden voltrekt zich echter ook in gelijke mate over '*slechte christenen*, ongelovigen, dopers, bijgelovigen, oproerkraaiers, adderengebroedsels, slangen en zwijnen, duivelskinderen, een zaad van boosdoeners en dergelijke.'
De Joden konden terecht klagen over de harde standpunten van Luther, maar Luther keert zich even scherp tegen sommige Dopers – hoewel er oprechte christenen onder waren – en tegen Schwärmer, geestdrijvers en sektariërs.

Hoe plat en scherp schrijft hij soms over Kerkvaders. "Origenes is bijna een vorst en koning over allegorieën. Hij ziet in de hele Bijbel louter verborgen betekenissen, die geen drol waard zijn. Walch. 3, 1032.

Luther schreef in 1526 een verklaring over de preek Hábakuk. Over vers 5 schrijft hij, hoe de joden hadden geroemd dat zij Gods volk waren en door Hem wonderbaar beschermd waren en dat Zijn tempel te Jeruzalem stond. En dat ze zich daarop hadden verheven. 'Dit alles, is ten opzichte van ons ook gezegd, wij die de naam en schijn van christenen hebben. Wij beroemen ons ook op de doop of een geestelijk ambt en rekenen ons boven heidenen en Joden. Maar wij zijn nochtans zonder geloof en Geest, zowel als zij. Zodat wij zeker door degene die wij nu verachten, eindelijk zullen omkomen, zoals de Joden door de Chaldeeën ten ondergebracht zijn.'
Vitus Lodewijk von Seckendorf, 1673-1751, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie door Dr. Martin LUTHER enz.* Dl. I, blz 362.

Vlijmscherp was Luther tegen de Paus en de Roomse clerici. Toch zegt hij op blz. 364, *Uitvoerige en onpartijdige historie der Reformatie*: '*Wellicht is er een onder hen die op de jongste dag rechter van ons allen samen zijn zal.* Waarmee hij op de woorden van Paulus ziet, 1 Korinthe 6:2.

Streng was Luther tegen protestanten die niet leefden naar Gods Woord. In de visitatieregels van 1527 staat onder meer de volgende clausule over predikanten:
'Degenen echter die bij hun ambt bleven, getrouw te vermanen Gods Woord in eenvoud, waarin het tot nu toe in deze landen geleerd was, voor te dragen. *En degene die nadelige gevoelens hebben en verspreiden uit het land te verbannen.* Want hoewel de Keurvorst niemand tot het geloof wilde dwingen, kon hij echter niet gedogen

degene die oproer en onrust verwekten. En die zulks hardnekkig bleven doen moest men in hechtenis zetten en naar behoren straffen, enzovoort.

De onbekeerlijkheid van de Joden ziet hij als de schuld van de 'Papisten'. Luther zag wel in dat Joden tot het geloof in Christus brengen heel moeilijk zou zijn en daarom dringt hij aan op geduld. "De Joden van nu, zegt Luther in 1523 (*Dat Jezus Christus een geboren Jood is*) hebben geen kans op bekering gehad. De papisten zijn tot nu toe zó met de Joden omgegaan, dat een goed christen eerder Joods zou willen worden." Waarvan akte!

Gebed van Luther
"Ach mijn lieve Schepper en Vader, Gij zult het mij genadig ten goede houden, dat ik ongaarne over Uw Goddelijke eeuwige majesteit zo schandelijk moet spreken tegen Uw vervloekte vijanden, duivels en Joden. Maar Gij weet dat ik het uit mijn vurig geloof en er ere van Uw Goddelijke Majesteit doe, hoewel het mij door merg en been gaat."

De vervangingstheologie
Chrysostomus, een bekende Kerkvader heeft eens gezegd: "De synagoge is niet slechts een bordeel en schouwtoneel, ze is ook een wijkplaats van dieven en wilde dieren; nee, niet alleen van wilde dieren maar ook van smerige wilde dieren. Joden hebben geen kennis van geestelijke zaken; ze staan wat hun natuur aangaat niet boven geiten en zwijnen; ze leven van losbandigheid en ze zijn mateloos vraatzuchtig."
Was dit verwijt alleen een persoonlijke mening, het zou zoveel kwaad niet doen. Maar het vertolkt de mening van de meeste kerkvaders uit de Christelijke Kerk in het Romeinse Rijk.
In navolging van de oude kerkvaders, heeft de Rooms Katholieke kerk haar visie over de Joden aangescherpt en tot dogma verheven. Wie een andere leer voorstond dan de Kerk was een ketter. Ketters moesten uitgeroeid worden. De meest ernstigste leden van de Roomse Kerk werden in de loop der eeuwen verhoord, vervloekt, verbrand, opgehangen, onthoofd en dergelijke meer. In de Naam van Christus werden de oprechte gelovigen op allerlei manieren vervolgd.
De Joden werden als godslasteraars beschouwd, dus die moesten ook verdrukt worden en uit de Christelijke landen verjaagd. God heeft Zijn verbond met hen opgezegd en Zijn toorn over hen uitgegoten tot het einde toe. De Christenvolken zijn ervoor in de plaats gekomen.
Wij noemen dit *de vervangingstheologie.* Ze stelt in het kort gezegd, dat God Zijn verbond met het Joodse volk heeft verbroken nadat zij hun Messias Jezus Christus verwierpen. De Tempel werd in het jaar 70 verwoest door de Romeinen en de Joden vervolgens verspreid over de hele wereld. Al Gods beloften aan de Joden gedaan onder het Oude Testament zouden vervolgens op de christelijke kerk zijn overgegaan. Hoe onbijbels, hoe onredelijk deze stelling is blijkt alleen al uit het feit, dat de vervangingstheologen de beloften en zegeningen die God in het Oude Testament aan Israël belooft op een 'geestelijke' manier toepast op de kerk, maar de bedreigingen en vloeken toepast op het letterlijke Israël.
Wij zouden van Luther hebben verwacht dat hij hier radicaal mee brak. Dit was niet het geval. De hervorming door Luther teweeggebracht ging in de eerste plaats over *de leer van de rechtvaardigmaking door het geloof, zonder de werken der wet.* Dit fundamenteel leerstuk heeft een Goddelijke zegen over het Duitse volk gebracht, ja over een groot deel van Europa.

De hervorming van de toekomstvisie bleef uit. Luther hield zich aan de gevestigde leer van de Roomse kerk. Andere hervormingsgezinde theologen gingen hierin niet met Luther mee. Zij gingen zich bezinnen op de Schriftuurlijke mening van de beloften over de toekomst van Christus' kerk op aarde.

'Onze handen bevlekt met bloed'

De ingrijpende gevolgen van de vervangingstheologie is uitermate schadelijk voor de kerk. Paulus heeft hiertegen ernstig gewaarschuwd in Romeinen 11. Hij verbindt er de conclusie aan, dat de Joden door ongeloof en hoogmoed verworpen werden, en dat de Christelijke kerk hetzelfde lot te wachten staat als ze zich zo hoogmoedig gedragen tegen de natuurlijke takken van de Joods vijgenboom. Paulus spaart zijn volk niet en hij zegt *dat God de kerk uit de heidenen ook niet zal sparen.* Hij plaatst Jood en heiden op één lijn wat de straf betreft, maar zet de Joden vooraan wat de zegen betreft. Ze zijn voorbestemd voor het geestelijk geluk van de wereld.

De gevolgen van de vervangingstheologie en haat tegen de Joden zijn ook uitermate schadelijk voor het Joodse volk. De zeer langdurige gevolgen van deze theologie zijn gedocumenteerd in het boek: 'Onze handen zijn bevlekt met bloed', geschreven door dr. Michael Brown. De schrijft dat de vervangingstheologie stond aan de basis van de Spaanse inquisitie, de verbanning van 150.000 Joden uit Spanje in 1492, het afslachten van honderdduizenden Joden tijdens de kruistochten in de Middeleeuwen en werkte op de achtergrond mee aan de vreselijkste uitroeiingpogingen door Hitlers Nazi's: de Holocaust.

Een heel droevig bewijs dat ook Luthers afkeer van de Joden meewerkte rond de oorlogstijd komt in onderstaande plechtige verklaring aan het licht.

"Als leden van de Duitse volksgemeenschap staan de ondergetekenden, Duitse Evangelische landskerken en kerkleiders in de frontlinie van deze historische verdedigingsstrijd, die ondermeer de rijkspolitieverordening aangaande het merken van de Joden als de geboren wereld- en Rijksvijanden noodzakelijk heeft gemaakt, zoals ook reeds Dr. Martin Luther na bittere ervaringen de eis stelde om de scherpste maatregelen tegen de Joden te nemen en ze uit de Duitse landen uit te wijzen. De christelijke doop verandert aan de raskenmerken van een Jood aan zijn toebehoren tot zijn volk en aan zijn biologische status niets.

Een Duitse Evangelische kerk heeft tot taak het religieuze leven van Duitse volkgenoten te bevorderen. Christenen van het Joodse ras hebben in haar geen ruimte en geen recht.

Getekend op 17 december 1941 door de bisschoppen en kerkpresidenten van Saksen, Hessen, Mecklenburg, Schlewig-Holstein, Anhalt, Thürigen en Lübeck."

De *Lutherse Wereld Federatie* in 1983 heeft gelukkig van een aantal uitspraken van Luther over de Joden, officieel afstand genomen.

Critici merken op, 'dat men Luther niet schuldig mag verklaren aan de misdaden van de Nazi's. Echter door de publicaties die in later eeuwen gebruikt en misbruikt werden tegen de Joden, is er sprake van een mede-aansprakelijkheid van Luther en de Lutherse kerken voor de manier waarop, met name het Duitse volk, zich ontwikkelde tot zijn moorddadige geschiedenis en antisemitisme.'

Vreselijk, dit te bedenken!

Conclusie

Luther bracht de Bijbel in de volkstaal onder het Duitse volk. Hij bestrafte allen,

christenen en Joden die naar zijn mening van de Bijbel afweek. De overheid droeg het zwaard niet tevergeefs en moest – helemaal in het licht van de tijd – de overtreders straffen. Hij beschouwde de Joden als godslasteraars en de Joden beschouwden hem als godslasteraar. Als Luther zijn zin kreeg zouden allen streng gestraft worden. Maar als de Joden hun zin kregen zouden christenen streng gestraft worden.
Luther had één groot en zalig hoofddoel: *de eeuwige zaligheid in Christus toewensen voor alle volken, Jood en heiden. Hen allen van de hel verlossen.*
Maar de Joden beperken hun wens van zaligheid alleen tot *Joodse* gelovigen.
Er zijn extreme mensen die zeggen, als Luther geleefd had in de 20e eeuw zou hij de Nazi's gesteund hebben in hun wens om Duitsland van Joden te zuiveren.
Wij kunnen daar tegenin brengen, als Luther geleefd had in Nazi-Duitsland, zou hij zeker en gewis, het hele Nazi-Duitsland vervloekt en verdoemd hebben, als ongelovigen, als haters van God en verachters van het Evangelie. Om Luthers taal te gebruiken, hij zou gezegd hebben, 'zo'n overheid is van de duivel en waard om eeuwig verbrand te worden in de hel. Je kunt beter Joods worden dan Nazi'
Indien de mensen die afwijken van de Augsburgse Confessie vervloekt werden, indien de Wederdopers vervolgd werden, die dezelfde Zaligmaker eerden, - en waaronder zelfs martelaren waren die Godverheerlijkend gestorven zijn, - zou Luther dan de Nazí's gespaard hebben?

In de Late Middeleeuwen stond op tal van misdrijven de doodstraf, al werd die zeer selectief toegepast. Indien de opstandige boeren, waaronder tal van Protestanten, en de revolutionaire groep van Müntzer gedood werden, - waarmee Luther onder voorwaarden instemde - kunnen we er zeker van zijn dat Luther hetzelfde oordeel zou uitspreken over de godvergetende Landskerken van Duitsland, die hijzelf gesticht had. Hij zou ze mogelijk *slechter dan het pausdom* noemen. Een groot deel van de Landskerken zijn totaal vrijzinnig geworden.

Het is waar, er wordt gebruik en misbruik gemaakt van Luthers woorden, zowel ten oordeel als ten voordeel, maar dit roept ons niet op om Luther te volgen in zijn visie over de Joden en Luthers verwerping van de heerlijke kerkstaat.
Pinchas Lapide schrijft: *Christenen hebben Joden eeuwenlang proberen te bekeren door marteling, vergruizing en dwang, maar ze hebben nagelaten wat de Bijbel zelf leert door de mond van Paulus:* ***Israël tot jaloersheid verwekken.*** **Rom. 11.**

INDEX 10 BOEKEN OVER DR MAARTEN LUTHER EN ZIJN REFORMATIE

Deel 1. BIJZONDERHEDEN UIT LUTHERS LEVEN

VOORWOORD
1. Chronologisch overzicht van Luthers leven
2. Overzicht van Luthers leven en werk volgens Chr. Encyclopedie
3. Kort overzicht van de Reformatie in Duitsland, 1517-1555
Dr. G.P. van Itterzon
4. LUTHERS WERK EN DE LANDKERKEN VANAF 1531;
door Vitus Lodewijk von Seckendorf
5. LUTHERS ZALIG EINDE
6. DE LANDSKERKEN NA LUTHERS DOOD

Deel 2. CATHARINA VON BORA. LUTHER, ZIJN VROUW EN GEZIN

I. EERSTE BOEK. De jonkvrouw
II. TWEEDE BOEK. De huisvrouw
III. DERDE BOEK. De weduwe

Deel 3. LUTHERS VERBLIJF OP DE COBURG TIJDENS DE RIJKSDAG TE AUGSBURG

Historie naar aanleiding van brieven geschreven door
Maarten Luther vanaf de Coburg, 1530
INHOUD
II. Overzicht van de Rijksdag te Augsburg 1530
III. Luthers verblijf in het kasteel Coburg
IV. Opdracht van de Keurvorst Johann van Saksen aan de godgeleerden
V. 48 Brieven van Luther
Onderhandeling van de theologen over de Confessie
25 juni **Voorlezen van de Confessie op de Rijksdag**
Melanchtons twijfel en toegeeflijkheid tijdens onderhandeling
Vervolg onderhandeling Rijksdag
Luthers inzicht over de onderhandeling
Vastgelopen onderhandelingen
Bedrog van de tegenpartij
VI. De Rijksdag gesloten
VII. Luthers preek over de Rijksdag: De opwekking van de jongeling te Naïn
VIII. Kort overzicht van de Protestantse partijen op de Rijksdag 1530
IX. Vier-stedenbelijdenis 1530
X. Zwingli's belijdenis 1530
XI. Resultaat van de Rijksdag

Deel 4. BRIEVEN VAN DR. MAARTEN LUTHER AAN FAMILIE EN VRIENDEN

INHOUD
TOELICHTING
1. BRIEF VAN LUTHER AAN JOHANN BRAUN, 22 april 1507
2. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ 31 okt. 1517
3. AAN KEURVORST FREDERIK VAN SAKSEN, november 1517
4. AAN JOHANN VON STAUPITZ, 30 mei 1518
5. AAN PAUS LEO X najaar van 1518

6. AAN JOHANN VON STAUPITZ, Wittenberg, 9 februari 1521
7. AAN DE KEURVORSTEN, VORSTEN EN STENDEN VAN HET RIJK
8. AAN MELANCHTON, Wartburg, 12 mei 1521
9. AAN ZIJN VADER HANS LUTHER, Wartburg, 21 november 1521.
10. AAN AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, Wartburg, 1 dec. 1521
11. DE CHRISTENEN IN HOLLAND, BRABANT EN VLAANDEREN, 1523

BRIEVEN VANUIT DE COBURG:
12. AAN PHILIPPUS MELANCHTON, juni 1530
13. AAN LAZARUS SPENGLER, 8 juli 1530
14. AAN DR. GREGORIUS BRÜCK, 5 augustus 1530
15. LUTHERS TROOSTBRIEF AAN ZIJN VADER, 15 februari 1530
16. BRIEF VAN LUTHER AAN ZIJN MOEDER juni 1531
17. AAN MELANCHTHON, 5 juni 1530, ivm. overlijden Hans Luther

18. AAN JUSTUS JONAS, 19 MEI 1530, overlijden van zijn zoontje
19. AAN JUSTUS JONAS, 29 JUNI 1530, God onze Toevlucht
20. AAN JUSTUS JONAS, 9 JULI 1530, over Psalm 110
21. AAN JUSTUS JONAS, 27 JULI 1530
22. AAN JUSTUS JONAS, 3 AUGUSTUS 1530
23. AAN JUSTUS JONAS, 20 SEPTEMBER 1530
24. AAN JUSTUS JONAS, na de dood van luthers dochtertje Magdalena, 1542.

25. AAN JOHANN BRENZ, 30 JUNI 1530
26. BRENZ AAN LUTHER, 8 JULI 1530
27. AAN ABT FRIEDRICH, 1 JULI 1530

28. AAN HIERONYMUS WELLER, EIND JULI 1530
29. AAN HIERONYMUS WELLER, 15 AUGUSTUS 1530

30. AAN LUDWIG SENFL, 4 OKTOBER 1530

31. BRIEF VAN LUTHER AAN FRIEDRICH MYCONIUS, 9 JANUARI 1541
32. EERSTE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546
33. TWEEDE BRIEF VAN MYCONIUS AAN MR. GEORGE RORER, 1546

Deel 5. INVLOED VAN LUTHER IN DE NEDERLANDEN

Luthers geschriften in Vlaanderen, Brabant en Zeeland

INHOUD

Citaten uit:

DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN
Johan Decavele
1. BRABANT EN VLAANDEREN IN DE BAN VAN LUTHER
2. LUTHERAANHANGERS IN BRUSSEL
3. BRIEVEN VAN LUTHER AAN DE CHRISTENEN IN NEDERLAND
DE HERVORMING IN ZEELAND
Dr. C. Rooze – Stouthamer
- **Introductie van de Hervorming in Zeeland (ca. 1520- 1532)**
- **De Dopers (1532 - ca. 1540)**
- **Reformatorische ontwikkelingen tot ca. 1545**

Deel 6. 95 STELLINGEN

LUTHERS BRIEVEN EN PROTESTEN 1517-1520

Tekst no 1. LUTHER AAN DE AARTSBISSCHOP ALBRECHT VAN MAINZ, 1517
Tekst no 2. LUTHERS BEROEP OP DE OPENBARE MENING, 1518
Tekst no 3. LUTHER AAN DE BISSCHOP VAN BRANDENBURG, 1518
Tekst no 4. LUTHER AAN JOHANN VON STAUPITZ, 1518
Tekst no 5. LUTHER AAN PAUS LEO X, 1518
Tekst no 6. PROTESTATIO, 1518
Inleiding op tekst 7-10
Tekst no 7. LUTHERS BEROEP OP HET CONCILIE, 1518
Tekst no 8. LUTHER AAN PAUS LEO X, Ontwerp, 1519
Tekst no 9. LUTHER AAN FREDERIK KEURVORST VAN SAKSEN, 1519

Tekst no 10. LUTHER AAN PAUS LEO X, 1520
DEEL II

FACETTEN IN DE HERVORMING VAN LUTHER, 1517-1521

1. DE AFLAATHANDEL IN LUTHERS TIJD, Door Prof. Dr. A. Eekhof
2. DE VIJF-EN-NEGENTIG STELLINGEN VAN MAARTEN LUTHER, Door Dr. A. W. Bronsveld
3. BIJZONDERE DROOM VAN KEURVORST FREDERIK VOORAFGAAND AAN LUTHERS OPTREDEN OP 31 OKTOBVER 1517

4. GEVOLGEN VAN DE 95 STELLINGEN: LUTHER IN DE BAN
5. LUTHER OP de RIJKSDAG TE WORMS, Door F. Pijper
6. MARTELAREN DIE GEDOOD WERDEN VANWEGE LUTHERS LEER, Adrianus Haemstedius

Deel 7. ASPECTEN UIT HET LEVEN EN DE LEER VAN DR. MAARTEN LUTHER

INHOUD

VOORWOORD
1. VREUGDE EN BLIJMOEDIGHEID, Paul Scheurlen
(6) Luthers vreugde in de natuur
(7) Luther als vriend
(8) Luthers 'Tafelgesprekken' en humor
(9) Luthers zinspreuken en muziek
(10) Luther als opvoeder
2. ONDERRICHT HOE DE CHRISTENEN MET MOZES DIENEN OM TE GAAN, door Dr. M. Luther
3. LUTHERS VISIE OP WET EN EVANGELIE, Dr. J. van Genderen
4. LUTHER, Drs. K. Exalto
5. CALVIJN EN LUTHER, dr. W. Balke
6. LUTHERS LEER VAN WOORD EN GEEST, dr. C. Graafland
7. EEN BELANGRIJKE BEKENTENIS VAN LUTHER H.A.J. Lütge, Herv. Predikant te Amsterdam
8. DE STICHTER VAN DE EVANGELISCHE LANDSKERKEN, Gerard Ritter
9. 'DE JODEN EN HUN LEUGENS' TOEGELICHT, Dr. T.H.M. Akerboom
10. UITTREKSEL PREEK 8, uit het Evangelie op St. Stefanusdag (26 december) Mattheüs 23: 34 - 39. Door de samensteller

Deel 8. DR. MAARTEN LUTHER ALS ZIELSZORGER

Door PAUL SCHEURLEN

HOOFDSTUK I. LUTHER ALS KRUISDRAGER
HOOFDSTUK II. LUTHER ALS TROOSTER
HOOFDSTUK III. LUTHER ALS BIDDER EN VOORBIDDER
HOOFDSTUK IV. LUTHER ALS VOORBEELD IN AMBT EN BEROEP
HOOFDSTUK V. LUTHER ALS BEMOEDIGER DOOR GEDICHTEN

Deel 9. AUGSBURGSE CONFESSIE, 1530

door DR. MAARTEN LUTHER en DR. PHILIPPUS MELANCHTON

1. MARTELAREN
2. DE HERVORMING NA DE RIJKSDAG VAN WORMS 1521 TOT DE TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529
3. HET PROTEST OP DE TWEEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529
4. KORTE TOELICHTING OVER DE AUGSBURGSE CONFESSIE
5. DE AUGSBURGSE CONFESSIE, 1530
A. INLEIDING OP DE CONFESSIE VAN AUGSBURG
B. ONVERANDERD of VERANDERD

6. DE AUGSBURGSE CONFESSIE
a. DE VOORREDE VOOR DE AUGSBURGSE GELOOFSBELIJDENIS
b. DE VOORNAAMSTE GELOOFS ARTIKELEN
7. OVER DE ONTWERPEN EN VOORREDE VAN DE CONFESSIO AUGUSTANA
8. MELANCHTHONS VOORREDE VOOR DE SAKSISCHE GELOOFSBELIJDENIS
9. DE VIER-STEDENBELIJDENIS, 1530
10. ZWINGLI AAN KEIZER KAREL V; 1530
11. VOORREDE VAN ZWINGLI VOOR DE FIDEI RATIO, 1530
12. VOORREDE VOOR DE FIDEL EXPOSITIO AAN DE CHRISTELIJKE KONING

Deel 10. MELANCHTON 'DE HOOGLERAAR VAN DUITSLAND'

VOORWOORD
INLEIDING
1. OVERZICHT VAN MELANCHTONS LEVEN
2. MELANCHTON EN DE POGING VAN AARTSBISSCHOP HERMAN VAN WIED TOT REFORMATIE TE KEULEN, Prof. Dr. J.N. Bakhuizen van den Brink
3. HET ANTWOORD VAN PHILIPPUS MELANCHTON OP HET GESCHRIFT VAN DE COMMISSIE UIT DE LAGERE CLERUS VAN KEULEN, 1543
4. HET CORPUS DOCTRINAE CHRISTIANAE, 1560 EN MELANCHTONS VOORREDE
5. BUCER EN ZIJN 'SUMMARY', 1523
6. MELANCHTON, LUTHER – ZWINGLI –ZÜRICH, Dr. C. A. Tukker
7. MELANCHTON EN REFORMATIE IN STRAATSBURG, Prof. Dr. W. van 't Spijker
8. DE LUTHERSE KERKEN NA DE REFORMATIE, Dr. J.S. Locher
9. DE LUTHERSE KERK EN ONDERLINGE TWISTEN, Dr. J.H. Kurtz
10. CALVINISME EN LUTERANISME, Prof. Dr. W. van 't Spijker
11. CALVIJNS VOORREDE IN DE LOCI COMMUNES VAN MELACNHTON
12. CALVIJN EN LUTHER / MELANCHTON, Eberhard Busch
13. MELANCHTONS WIJSHEID EN INVLOED, Dr. H.J. Selderhuis
14. MELANCHTON EN DE KERKELIJKE VISITATIE, Red.
A. Gebruik en misbruik van Melanchton
B. De Bruggenbouwer
C. Gebrek bij Melanchton